

Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки

Григорій ОХРИМЕНКО

Світлана ЛОКАЙЧУК

Духовна культура первісного населення

Навчальний посібник

Луцьк 2015

УДК 903(477.82)-029:2(075)
ББК 63.442(4УКР-4ВОЛ)-7я7
О-92

Рекомендовано до друку вченою радою Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Рецензенти:

Л. Г. Мацкевий – доктор іст. наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, м. Львів

М. М. Кучинко – доктор іст. наук, професор, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки, м. Луцьк

ДО-92

Охріменко Г. Духовна культура первісного населення : навч. посіб. / Г. Охріменко, С. Локайчук. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. – 188 с.

У навчальному посібнику «Духовна культура первісного населення» розглянуто особливості вірувань, культу, магії, звичаїв первісного населення України, тобто від палеоліту до кінця доби бронзи.

Для студентів напрямів підготовки «Історія», «Музейна справа і охорона пам'яток історії та культури», вчителів, учнівської молоді, краєзнавців.

УДК 903(477.82)-029:2(075)
ББК 63.442(4УКР-4ВОЛ)-7я7

© Охріменко Г. В., Локайчук С. М., 2015

© Охріменко В. Г. (обкладинка), 2015

ЗМІСТ

Вступ	5
Культура та мистецтво давнього кам'яного віку	7
Духовна культура мезолітичного населення	21
Духовна культура епохи неоліту	27
Духовна культура енеолітичного населення Волині	39
Елементи духовної культури населення маліцької та волино-люблінської культури	40
Поховальний обряд племен раннього енеоліту	48
Култ та магія населення культури лійчастого посуду	58
Уявлення та мистецтво населення трипільської культури	66
Поховальний обряд, култ та магія населення культури кулястих амфор	77
Мистецтво неолітичного та енеолітичного населення Волині	96
Духовна культура та основні досягнення населення доби бронзи	113
Тестові завдання	132
Рекомендована література	138
Словник термінів	147
Додаток	159

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- БК – бабинська культура
- ВЛК – волино-люблінська культура
- ВНК – волинська неолітична культура
- ГЗК – городоцька-здовбицька культура
- ДДК – дніпро-донецька культура
- КБК – культура багатоваликової кераміки
- КК – катакомбна культура
- ККА – культура кулястих амфор
- КЛП – культура лійчастого посуду
- КЛСК – культура лінійно-стрічкової кераміки
- КШК – культури шнурової кераміки
- ЛК – лендельська культура
- МК – межановицька культура
- ПТК – пізньотрипільська культура
- СДК – середньодніпровська культура
- СК – стжижовська культура
- СТК – східнотшинецька культура

ВСТУП

Важко знайти таку сферу життя первісних людей, на яку б не впливали релігійні або магічні чинники. З'ясувати їх сутність на основі археологічних джерел є справою складною.

Первісна культура, мистецтво становлять собою безмежне поле для досліджень. В різні часи цим питанням присвячували увагу Борис Рибаків, Людмила Яковлева, Аріель Голан, Ярослав Єлінек, Ігор Свешніков, Тарас Ткачук, Михайло Відейко, Михайло Кучинко, Віталій Конопля та ін. Під час написання, зокрема, праці «Pradzieje ziem Polskich», (1979, т. 2) теми духовної культури розлого висвітлювали Анна Кульчицька-Лецеєвич, Тадеуш Віслянський. Досить повно проблеми духовної культури описані авторами колективної монографії «Давня історія України» (1997, т. 1. Первісне суспільство) Володимиром Станком, Софією Березанською, Михайлом Гладких, Віталієм Отроценком, Владиславом Гладилінім.

Наше пізнання світогляду, вірувань, ідеології, знань первісних мешканців краю є досить утруднене. Можемо лише здогадуватись про всі ці складові, вивчаючи їх за окремими знахідками, похованнями, малюнками, орнаментациєю виробів.

У поняття «первісна духовна культура» як складові входять тогочасні знання про навколишній світ, різні форми мистецтва, вірування та пов'язана з ними культова і магічна обрядовість. Прихований в них зміст стає нам відомим лише з окремих археологічних джерел, які віддзеркалюють все це в мінімальній мірі [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1979, s. 89].

Світогляд наших далеких предків уявляється досить екзотичним; його міфопоетичність, казковість ставали наслідком і значних знань про реальну природу, і здогадів тодішньої людності. Обов'язковим його елементом був потяг до краси, декоративності, досконалості форм. У цьому переконуємося на прикладі палеолітичних поховань стоянки Сунгір в сучасній Росії, виробів з музичного комплексу Мізин на Десні (Чернігівська обл.) тощо. Диниміка еволюції уявлень, знань, вірувань давніх людей була тісно пов'язана з етніміграційними процесами, великою рухливістю окремих груп населення, постійним обміном культурними надбаннями, виробленням нових форм та змісту. Отже, проблеми реконструкції первісних суспільств є складними.

На палеолітичній пам'ятці Анетівка 2 знайдено три розфарбованих черепи бізонів, розміщених півколом. Можливо, місце пов'язане з культом цієї тва-

рини. Образ жінки (жінки-птаха) як одна з основних тем у палеолітичному мистецтві, семантика їх зображень породжує багато варіантів відповідей. Ініціації, обрядва магія, анімізм, тотемізм були невід'ємними елементами світобачення. На основі вивчення виробів з ритмічними рисками, ямками, хрестиками, крапками дослідники вбачають розвиток рахунку, астрономічних знань. Унікальною пам'яткою мезоліту, неоліту, енеоліту, доби бронзи є Кам'яна Могила, де виявлено сотні знахідок з лінійно-геометричними орнаментами та зображеннями [Давня історія..., 1997, с. 50-51, 110-112, 148].

У період неоліту-енеоліту в різних етнічних групах фіксують схематичні та реалістичні фігурки (як антропоморфні, так і зооморфні), інколи з зображеннями прикрас, деталей одягу, татуювання обличчя. Багатство декорування, його символіка стають прикметними рисами цього періоду.

Прояви духовного життя, мистецтва особливо збагачуються в енеоліті. З'являються монументальні скульптури, мальований посуд, характерне розмаїття його форм. Як і попередній період, кераміка є найвиразнішою етнографічною рисою етносів. Незвичайне буяння культури простежується в кукутень-трипільських племен. Моделі жител, храмів, вівтарі відтворюють тодішній побут та архітектуру. Як показав Б. Рыбаков, космологія та міфологія землеробів, скотарів одержала чудове мистецьке втілення [Рыбаков, 1965].

Надзвичайно віддалені контакти та етнічні міграції фіксуються на теренах України за доби бронзи. Безперечно, встановлювалися контакти, відбувалося спілкування людей різного походження (культури ямна, катакомбна, зрубна, тшинецька, комарівська, Ноуа, сабатинівська та ін.). Варто підкреслити, що в Припонтійській зоні були своєрідні риси в обрядовості (зокрема, багаті поховання), мистецтві (характерна кераміка, знаряддя, як-от кам'яні парадні сокири, прикраси, дерев'яні чаші тощо). Могили жерців, військової еліти, що супроводжувалися особливими знаками влади, ремісничими наборами, предметами для гадання (астрагалами), курильницями та ін. є підтвердженням цього. Поховальні обряди їхніх північно-західних сусідів (культури шнурової кераміки, городоцько-здвобицька, стжижовська) мають скромніший, менш символічний вигляд. Це ж помітно і в архітектурі курганів, відсутності на них скульптур.

Отже, теми первісної духовної культури, мистецтва дають винятково багатий матеріал для роздумів та досліджень.

КУЛЬТУРА ТА МИСТЕЦТВО ДАВНЬОГО КАМ'ЯНОГО ВІКУ

Рис. 1. Скульптура бізона. Печера Ла Мадлен. Франція

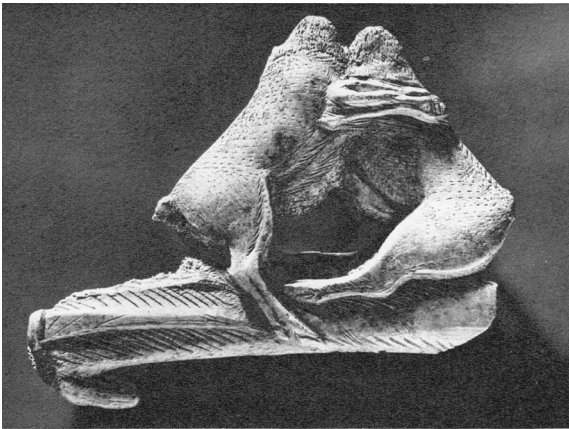
За археологічними даними, заселення Волині відбувалося в ашельський час. Про це свідчать матеріали з житомирської стоянки, виявлені В. Місяцем, та знахідки в районі Шацьких озер, пам'ятка Співак поблизу Нетішина [Черныш, 1987, с. 15; Палеолит СССР, 1984].

Набагато більше даних є про мустьєрські стоянки Західної України, зокрема, на території Волині та Подністров'я їх відомо понад 50. Саме в цей час (120-35 тис. років тому) люди навчилися добувати вогонь, будувати різні типи довгочасних споруд; встановився родовий лад, виникло первісне мистецтво і, можливо, рахунок.

Дослідження мустьєрських стоянок дали можливість виокремити серію предметів, які можна розглядати як артефакти мустьєрського мистецтва. Передусім ідеться про знахідки на стоянках Молодово I та Пронятин. Серед волинських пізньопалеолітичних пам'яток відома стоянка Куличівка біля Кременця, досліджувана В. Савичем, де знайдено крем'яні знаряддя та шматки різнокольорової вохри, яка, ймовірно, призначалася на фарбу. Серед кістяних виробів виявлено орнаментовані роги північного оленя, проколки, рогові ручки для крем'яних знарядь [Савич, 1975, с. 47].

Спеціалісти звернули увагу не лише на наявність гравірування, за допомогою якого що передані різні геометричні мотиви, контури фігур тварин і людей, але й на сліди живопису, тобто використання фарб. Це дало підстави стверджувати, що на території України найдавніше мистецтво з'явилося в середньому палеоліті, і одночасно поставити питання про його витоки, які, мабуть, потрібно шукати в ашельському періоді. Знахідки палеолітичних виробів мистецтва є, поза сумнівом, неоціненним джерелом для пізнання особливостей життя, світогляду, господарської діяльності, соціального ладу, інтелектуального рівня первісних людей.

Варто зазначити, що між предметами мистецтва і культури не завжди можна провести чітку межу. Пізньопалеолітичні знаряддя праці часто прикрашені гравіруванням, що передає навіть зооморфні сюжети, мабуть, з декоративною метою, а от зигзагоподібна різьба на жіночих скульптурках, скоріше за все, мала магичне призначення, ймовірно, це були тотемні предмети (рис. 2, рис. 4).

*Рис. 2. Списометалка з фігурками козликів.
Печера трьох братів. Франція.*

За підрахунками, в кінці палеоліту (приблизно 12 тисяч років тому) на Україні мешкало всього 20 тисяч жителів. На пізньопалеолітичних пам'ятках України виявлено різні мистецькі артефакти. Передусім можна виокремити такі форми, як палеолітична архітектура, скульптура, гравюра, найдавніший живопис, музичне мистецтво, прикраси – підвіски, браслети, намистини.

Мистецтво найдавнішого часу тісно пов'язане з господарською діяльністю людей кам'яного віку, з магичними діями, які повинні були сприяти успішному полюванню, розмноженню тварин, а отже, й виживанню в складних природних умовах (рис. 1, рис. 3, рис. 6, рис. 8).

Сцени боротьби з мамонтами, бурими ведмедями, печерними левами, шерстистими носорогами залишали глибокий слід в уявленнях, свідомості, поведінці

тодішніх мисливців. Можливо, саме під впливом емоцій, яскравих переживань почав виявлятися потяг до живопису, розфарбовування, гравірування, вирізування, скульптури. Майже на всіх палеолітичних стійбищах нерідко знаходять фарби (найчастіше шматки вохри), оздоблені різьбленням кістки, роги.

Палеоліт пізнього періоду на території Волині представлений матеріалами з п'ятого культурного шару стоянки Липа VI (Рівненщина). За даними В. Савича, тут знайдено крем'яні та кістяні знаряддя, шматки різнокольорової вохри, хвойну смолу, кістки мамонта, носорога, коня, тура, зайця, вовка, песця. Серед знарядь виділяються кістяний наконечник дротика довжиною 233 мм, знаряддя для плетіння (пластинки з бивня, що мають гачкоподібний виступ на одному кінці), фрагменти антропоморфної статуетки, прикраси – три циліндричні намистини. На стоянці Городок II, біля Рівного, виявлено «музичну лопатку» [Савич, 1975, с. 60-65].

Побутує думка, що предмети палеолітичного мистецтва відображали не лише естетичні смаки, а, передусім, магічні дії первісної людини, спрямовані на забезпечення її благополуччя. Пізньопалеолітичні артефакти мають багато слідів магії – однієї з форм вірувань того часу, яка виникла набагато раніше. Унікальною є гравірована лопатка мамонта, виявлена в другому мустьєрському горизонті пам'ятки Молодово I. За описом О. Черниша, на ній вирізьблена фігурка тварини (оленя чи лося), зигзагоподібні лінії, кути, трикутники, хвилясті лінії, знак жіночої статі, сліди численних ударів та прокреслень чорною фарбою, тобто зображена сцена мисливської магії [Черныш, 1987, с. 21].

Про постійну роботу новаторської думки свідчить, те що давні люди вміли розбивати мамонтові черепи, випрямляти, розрізати, гравірувати кістки тварин, бивні мамонтів. Показовою є знахідка кісток зубра зі слідами гравірування на мустьєрській стоянці Пронятин Тернопільської обл. [Сытник, 1981, с. 313].

Шедевром палеолітичного мистецтва можна вважати серію «жезлів начальника» із сьомого шару пам'ятки Молодово V. На поверхні цих предметів добре видно вирізьблені контури людини і тварини, а з боків – зарубки, що, можливо, свідчать про вміння рахувати. На появу рахунку вказують кістки тварин із ритмічно нанесеними на них зарубками (рисочками), які мають певний порядок. Наприклад, у цьому самому шарі стоянки Молодово V знайдено пластини зі слідами трьох паралельних ліній. Виробів із кістки, каменю, рогу, на яких видно різні насічки, ямки, зарубки, розташовані в певному порядку,

на пізньопалеолітичних стоянках України виявлено досить багато (Мізинська стоянка, Гінці, Межиричі, Молодово V) [Археологія УРСР, 1985, с. 82]. Подібні знахідки, на думку багатьох спеціалістів, підтверджують гіпотезу, що люди в період пізнього палеоліту вміли рахувати [Фролов, 1974].

Кістки та камені із зображенням зірок, сузір'їв, знайдені в різних місцях, наприклад, на Кам'яній Могилі, свідчать про інтерес до астрономії [Чмихов, Кравченко, Черняков, 1992, с. 148].

Гравірування. Серед мистецьких артефактів України фінального палеоліту широко відомі предмети з гравіруванням – схематичні статуетки, лопатки тварин, браслети, знаряддя праці, знайдені на стоянці Мізин біля Новгород-Сіверського на Десні [Рудинський, 1931; Шовкопляс, 1969; Бибииков, 1981], на пам'ятці Молодово V, на Кирилівському поселенні, поблизу Тернополя тощо.

На кістяних гравірованих виробках наявні мотиви заглибленого лінійного орнаменту у вигляді ліній, кутів, шевронів, ялиночок і навіть такого складного орнаменту, як меандр. Геометричним і меандровим гравіруванням оздоблені браслети з пластин бивнів мамонта та їх уламки і заготовки. Широковідомий унікальний браслет на широкій пластині з бивня мамонта, знайдений у Мізині. Він прикрашений досконало виконаним різьбленим меандровим орнаментом,

який ритмічно чергується із зигзагоподібними лініями (прямокутною спіраллю).

Викликає здивування композиційна довершеність орнаменту, побудованого на найпростіших геометричних сюжетах, які переходять у складну художню організовану цілісність. Як було встановлено В. Бібіковою, мізинський зигзагоподібний та меандровий орнамент – це копія рисунка дентину

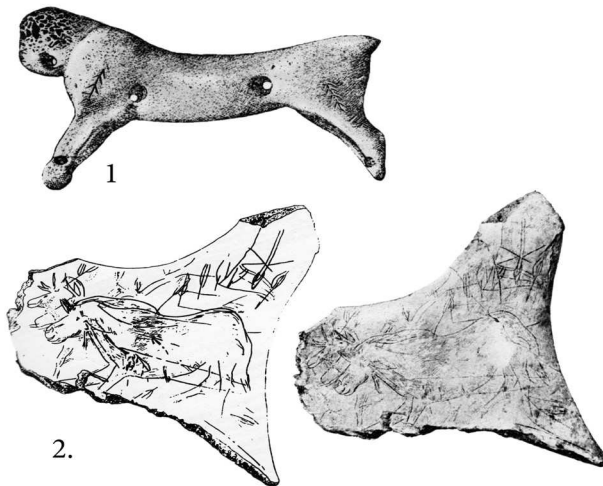

Рис. 3. 1. Рисунок фігурки тварини зі стрілами. Істуріс, Франція. 2. Гравюра коня. Грот Паліччі, Італія.

розрізаного бивня мамонта, що особливо добре видно на згладженому поперечному зрізі. Отже, складний геометричний орнамент з його чіткою ритмічністю і симетрією має природне походження і є результатом реалістичних спостережень східноєвропейського кроманьйонця над структурою дентину бивня мамонта [Бибилова, 1966, с. 13]. Розв'язання однієї загадки – походження досить складного орнаменту – з'ясовано, однак лишаються інші, наприклад, як первісні художники вираховували розташування ліній, щоб заповнити все поле виробу орнаментом, не порушивши його ритмічної спрямованості.

Виявляємо гравірування у вигляді кутів, зигзагів, ромбів, меандрів на знаменитих стилізованих жіночих статуетках та фалічних фігурках із бивня мамонта (більшість статуєток зображує жінку, що характерно для матриархального родового суспільства пізньопалеолітичної епохи). На орнаментованих скульптурах позначено, крім статевого знаку, груди та складені під ними руки. Ймовірно, зображення кута вершиною догори на рівні грудей – це також схематично передані руки, можливо, в адорастичній позі.

В орнаментальному мистецтві Мізіна простежується типологічна подібність з такими ж артефактами із Пшедмоста (Чехія), де кістяні вироби також прикрашались гравірованими зигзагами, шевронами тощо. Деякі риси мізинського гравірування мають аналогії серед археологічних предметів інших палеолітичних пам'яток Центральної Європи (Дольні Вестоніце, Пекарна, Петерфельс) [Елинек, 1982, с. 371].

Дослідники давно звернули увагу на естетичний аспект палеолітичних знарядь із каменю, що розцінюється як своєрідний первісний дизайн. Разом з тим на деяких знаряддях праці добре видно паралельні риски, геометричні композиції і навіть антропоморфні зображення. Так, у техніці рельєфу передано силует безрукої одноногої людини зі скошеними плечима на «жезлі начальника» (Молодово V). Чіткими лініями прорізано людський тулуб і ноги на лоцилі, виготовленому з пластини рогу оленя. Обидва антропоморфні зображення супроводжувалися ритмічними паралельними нарізками по боках внизу [Давня історія України, 1997, с. 99].

Поширеними були, очевидно, й антропоморфні зображення, як, наприклад, на одному із «жезлів» з Молодово V. Підтвердженням цього є також знайдена О. Ситником кістка бізона із зображенням тварини, схожої на коня, на мустьєрській стоянці Пронятин біля Тернополя. Річ унікальна тому, що різьблення виконано в техніці зворотного рельєфу, тобто з видаленням по-

верхнього шару кістки всередині окресленого контуром зображення [Давня історія України, 1997, с. 47]. Однак, у первісному мистецтві гравіруванням передавали переважно орнаментальні композиції.

Скульптура. Етнографічна неповторність палеолітичних культур, мабуть, найяскравіше виявляється в пластиці малих форм та в орнаменті. Особливо неповторні знайдені в Мізині скульптурні мініатюри, які спочатку трактувалися як фалічні фігурки і зображення пташок. Пізніше дослідники дійшли висновку, що це зображення жінок, виконані у схематичній манері, що передають узагальнений символ плодючості. Однак деякі фігурки можуть втілювати двоєдиний образ жінки-пташки [Бибиков, 1981, с. 35]. Загалом, стилізовані безликі жіночі статуетки з Мізина, Добранічівки, Межиріч мають форми, що легко упізнаються, або ж знаки-символи – трикутники та кути, вершиною донизу, інколи заштриховані [Давня історія України, 1997, с. 98].

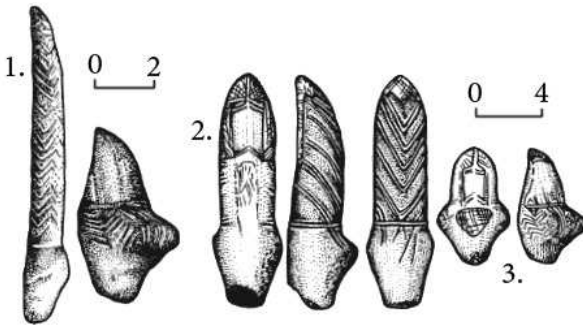

Рис. 4. Стилізовані статуетки з поселення Мізин

Оригінальні по суті, схематичні жіночі фігурки мають аналоги лише на декількох пізньопалеолітичних пам'ятках Європи – Мейєдорф, Супонево, Істюриць (рис. 4).

Схематизовану об'ємну статуетку жінки (?), виготовлену з мергелю, знайдено на пам'ятці Молодово V, в якій О. Черниш бачить фігуру в одязі з капюшоном [Давня історія України, 1997, с. 99].

Як відомо, одним із найдавніших скульптурних зображень є фрагмент жіночої статуетки (голова жінки) із Брасемпуї (Франція), вирізьбленої з кістки мамонта у примітивно-реалістичному стилі та прикрашеної схематичним узором із коротких паралельних штрихів. Датується скульптура верхнім палеолітом (оріньякський період). У подібному стилі виконана кістяна статуетка, знайдена в с. Костенки Воронежської області (Росія), та перше відоме в історії людської культури керамічне зображення жінки з палеолітичної стоянки Дольні-Вестоніци (Чехія). Матеріал, з якого було вироблено «вестоніцьку венеру», – це суміш глини, попелу від перепалених кісток і жиру. Після випалу

готова скульптура стала твердою, як камінь [Малая история искусств, 1973, с. 118]. З того ж самого матеріалу виготовлено знайдені там невеликі фігурки печерного ведмеда, дикого коня, шерстистого носорога – вони більш реалістичні, порівняно із зображенням жінки.

Зіставляючи жіночі статуетки, виявлені в різних місцевостях, зокрема кістяні фігурки з Мальти (Байкал), з аналогічними скульптурними зображеннями, знайденими у Франції (Сірей), в Австрії (Віллендорф), Італії (Тразимено), мистецтвознавці звертають увагу на схожість стилізації та підкреслення специфічних жіночих ознак у всіх випадках, хоча вироби відрізняються технологією виготовлення [Малая история искусств, 1973, с. 117]. Формальними ознаками, що об'єднують майже всі жіночі палеолітичні зображення, є: гіпертрофія окремих частин тіла, відсутність рис обличчя і ступнів ніг, моделювання конічної форми голови, легке прокреслення контурів рук або їх відсутність. Дуже узагальнені форми більшості жіночих палеолітичних зображень, відсутність індивідуальних рис, а також їх поширення, а інколи й місцезнаходження, зафіксоване під час розкопок, вказують на культовий характер статуеток. Ймовірно, «палеолітичні венери» були

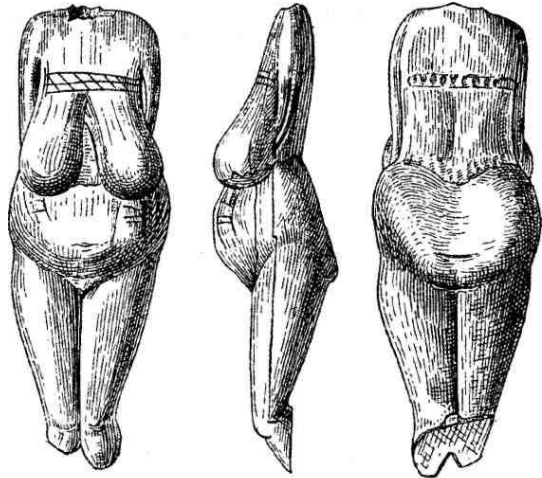

Рис. 5. Фігурка жінки.

узагальненим образом жінки-праматері, символом родючості, берегині вогнища. Є припущення, що зображення рис людського обличчя регламентувалося системою табу [Малая история искусств, 1973, с. 119] (рис. 5).

Гіпотеза про те, що первісні скульптори не вміли відтворювати риси обличчя та інші деталі, була спростована фактами. Винятково важливими стали знахідки фігурок людей і тварин на великій верхньопалеолітичній стоянці первісних мисливців на мамонтів у Дольні-Вестоніці (Чехія). Виявлена тут вирізьблена з кістки мамонта чоловіча голова з тонко окресленим видовженим овалом обличчя та характерною формою носа, рота, очей вважається одним із

найдосконаліших художніх зображень оріньякського періоду. Загалом чоловічі зображення епохи палеоліту трапляються вкрай рідко. Серед скульптур відомі голова чоловіка, вирізана на іклі ведмедя (Бедейяк, Франція) та рельєфне зображення мисливця на скелі Рок-о-Сорсьє (Франція). Це ж саме стосується печерного живопису та петрогліфів, де перевага віддавалася зображенню тварин.

Стилізовані статуетки та бивень мамонта з вирізьбленим малюнком відомі також із палеолітичної пам'ятки Межиричі. Подібні статуетки із бивня мамонта та мергелю відкриті в 3-му та 6-му шарах стоянки Молодово V. Зображення на бивні виявлені на Кирилівській стоянці та в Гінцях. Реалістичних статуеток, подібних до виробів із Костенок, Гагаріна, Дольні-Вестоніци на території України поки що не знайдено.

Живопис. Розвиток живопису на території України в період палеоліту відрізняється від регіонів Західної Європи, де зафіксовано вищі зразки поліхромних витворів палеолітичного мистецтва. Хоча знахідки фарб на пам'ятках – явище досить поширене, проте живопис, як і гравірування, мав орнаментальний характер [Давня історія України, 1997, с. 102].

Винятковий інтерес становлять знахідки в Мізині великих кісток мамонта (лопатки, дві нижні щелепи, тазова, стегова, уламок частини черепа), прикрашених лінійним фарбованим розписом (зигзагоподібними лініями), виконаним червоною вохрою, змішаною з кістковим жиром [Шовкопляс, 1969, с. 38-39]. Такі дуже рідкісні знахідки мають аналоги лише на декількох пам'ятках – Пшедмост (Чехія) і Межиричі. Відомі, принаймні, дві думки щодо функціонального призначення оздоблених геометричними узорами кісток. Я. Єлінек висловив припущення, що так розмальовувалися конструктивні елементи житла [Елінек, 1982, с. 287]. Вітчизняні археологи мізинську групу орнаментованих кісток вважають комплексом музичних інструментів [Бибиков, 1981]. До рідкісних палеолітичних артефактів з розписом належить виявлений в Межиричах череп мамонта, розмальований на лобі червоною вохрою, що, ймовірно, символізувало вогонь.

Музичне мистецтво. У пізньопалеолітичний період розвивалися й інші форми мистецтва, в тому числі музичне. На думку О. Черниша, музичне мистецтво виникло в другій половині мадленського часу. За даними археологів, знахідки палеолітичних флейт – явище не таке вже й рідкісне. Це могло бути пов'язане як з розвитком музичного мистецтва, так і первісними обрядами,

танцями під музичний акомпанемент. На території України відомо чотири пізньопалеолітичні музичні інструменти, знайдені на стоянках Подністров'я: три з них походять із пам'ятки Молодово V, а одна – зі стоянки Атаки-1, де між знаряддями, кістками тварин виявлено залишки фарб та флейту, виготовлену з гомілки північного оленя. Інша флейта з рогу оленя, (вона описана О. Чернишем) виявлена в четвертому шарі еталонної пам'ятки Молодово V, має, відповідно до бензолового методу датування, 17100±1400 років і є найдавнішою на території України та найскладнішою з відомих тогочасних духових інструментів Європи. У ній видно сліди від шести бокових вертикальних отворів, що дозволяло відтворювати цілу гаму звуків [Черныш, 1987, с. 41].

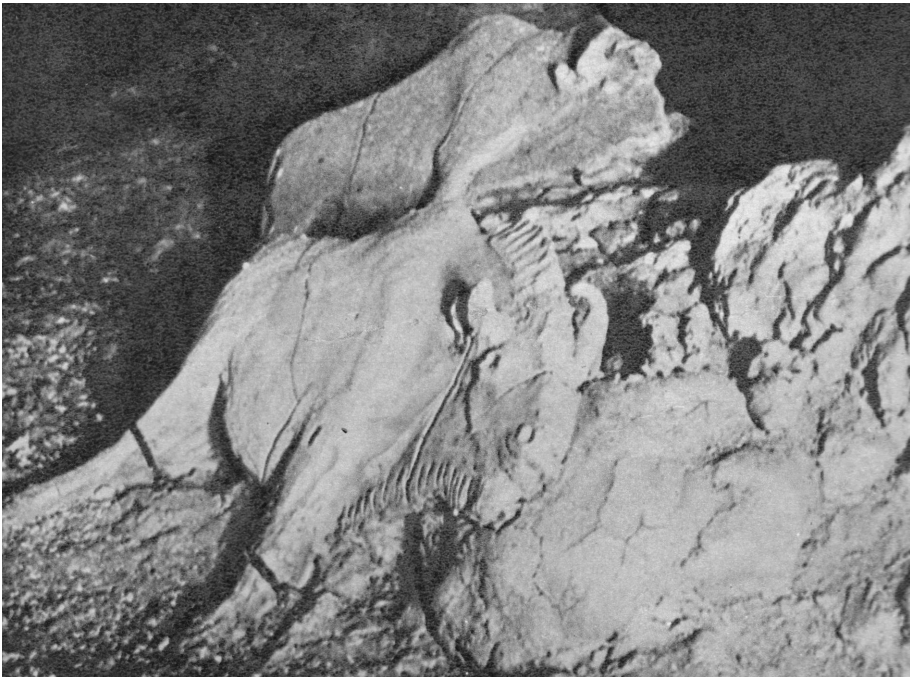

Рис. 6. Скульптури двох бізонів. Печера Тюк д'Одубер. Франція

Допускають, що флейти використовувалися спочатку для приваблення тварин, а вже пізніше як музичні інструменти. Інколи вони поєднувалися з іншими, ударними: лопатками мамонта, кістками з потовщенням, якими наносилися удари, шумними браслетами з бивнів мамонта, що одягалися на руки і звучали в такт танцю.

Такий комплекс інструментів знайдено на Мізинській стоянці (описаний С. Бібіковим [Бибиков, 1981]. Так, група кісток мамонта і їхні фрагменти – лопатка, тазові кістки, дві нижні щелепи, уламок черепа – становлять єдине ціле. Вони орнаментовані зигзагоподібними, смугастими візерунками і, як встановлено, мають сліди від частих повторюваних пружних ударів.

Функціонально пов'язаний з цими інструментами «шумний» браслет, який складався із окремих орнаментованих пластинок, вирізьблених з бивня. Поряд знайдено шматки жовтої та червоної вохри, пронизки, голки, які, напевно, використовували під час ритуалу (рис. 7).

Про знахідку музичної лопатки на стоянці Городок II біля Рівного були повідомлення в польських археологічних виданнях, в узагальнювальній ро-

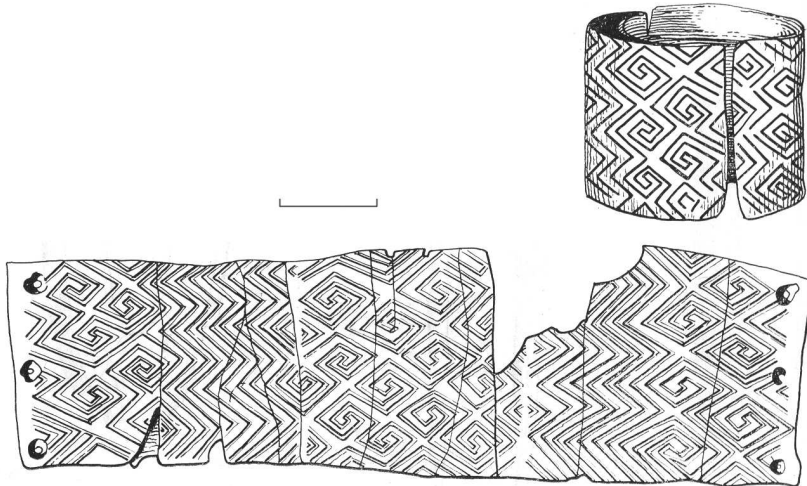

Рис. 7. Браслет із бивня мамонта. Мізин.

боті П. Борисковського, в описах В. Савича [Савич, 1975, с. 60-65], С. Бібікова [Бибиков, 1980, с. 10-19]. Загадковими на цьому предметі є пропиляні (вирізьблені) заглибини з одного боку, котрі, на думку Я. Шаповала, зроблені первісним художником для того, щоб передати образ людини, яка співає [Шаповал, 1980, с. 19-20].

Прикраси, деталі одягу. До пізньопалеолітичного часу належать знахідки підвісок (часто з ікол песця), кістяних заколок, які були одночасно і прикрасами, і скріплюючими деталями одягу. Зокрема, на Мізинській стоянці виявлено багато прикрас – медальйонів, виготовлених з бивнів мамонта та черепашок

морських молюсків. Наявність отворів на одному з кінців підтверджує гіпотезу, що їх використовували як підвіски-амулету або нашивали на одяг і головні убори [Шовкопляс, 1969, с. 39]. Загалом морських черепашок у Мізині зібрано понад 800. Вони мають південне – причорноморське та нижньодніпровське – походження (Руденко, 1959, с. 112). Знахідки немісцевого для Мізина янтарю, імпортованого з району Києва чи навіть Прибалтики (припущення І. Шовкопляса) та морських черепашок свідчать про зв'язки мешканців стоянки із досить-таки віддаленими районами.

На волинській стоянці Куличівка, поблизу Кременця, серед інших артефактів також були прикраси із морських черепашок кардіум та гліцимеріс [Савич, 1975, с. 47]. Тут-таки знайдено цікавий комплекс предметів мистецтва, зокрема фрагмент «жезла начальника» з антропоморфним зображенням, фрагменти пластин браслета із бивня мамонта, намистини та орнаментовану рогову підвіску, подібну до підвіски зі стоянки Сунгір в Росії.

Неандертальські поховання. Важливу інформацію про розвиток духовної культури палеолітичної людини дають неандертальські поховання. Доказом ритуальних дій під час поховання стали сенсаційні знахідки неандертальських поховань у

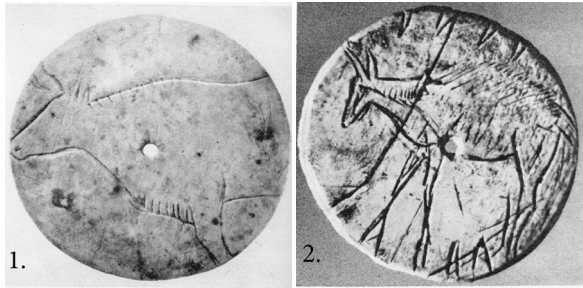

Рис. 8. Диски: 1,2 - Нижня Ложері. Франція.

печері Шанідар в Іраку. Найбільш відоме з них поховання Шанідар IV – кістяк містився у неглибокій ямі, що визначалася за темним заповненням на фоні світлішого ґрунту. Аналіз пилку довів, що разом із покійником у яму були покладені квіткові рослини – деревій, хрестовик тощо.

Відомий дослідник фактологічного матеріалу Ю. Смирнов зазначає, що виникнення нової форми ставлення до покійників, яке відбулося на створенні перших усвідомлюваних поховань, «свідчить про появу принципово нового виду соціальних відносин, пов'язаних з турботою про померлих родичів – з виділенням їм частини продуктів виробництва, із затратами часу, енергії, необхідними для створення поховань. З культом померлих, ймовірно, пов'язана поява однієї з найбільш ранніх космологічних моделей – світ мертвих» [Смир-

нов, 1986, с. 58].

Крім магії, виявами вірувань того часу були тотемізм, тобто уявлення про те, що кожна родова група має своїм предком тварину або рослину; анімізм – віра в те, що людина і всі навколишні предмети мають душу. У зв'язку з цим обожнювалося багато явищ. У той час вже був культ предків, підтвердженням цього є пізньопалеолітичні поховання (наприклад, Костенки в Росії). Характеризуючи генезис релігійної форми свідомості, О. Окладников вважає, що саме в мустьєрський час вперше з'являються «беззаперечні факти формування перших зачатків релігії і мистецтва, до того ж одночасно... Другий етап припадає на період верхнього палеоліту – час високого мистецтва, культури і складної суспільної організації. Це період становлення розвиненої поховальної обрядовості, міфології та ритуалів, про конкретний зміст яких можна скласти враження за нечисленними, але виразними пам'ятками мистецтва, за слідами обрядовості у печерах» [Окладников, 1978, с. 295].

Отже, матеріали, які стосуються мистецтва пізнього палеоліту, свідчать про спільність розвитку матеріальної та духовної культур віддалених регіонів. Поєднання умовних форм з реалістичними (інколи суто механічне, інколи з прикладною метою, однак в обох випадках органічне) є однією з характерних рис палеолітичної пластики. Порівнюючи палеолітичні мистецькі артефакти Західної Європи та України, Я. Єлінек звертає увагу на те, що західноєвропейський реалістичний стиль співіснував у пізньопалеолітичний час із умовним орнаментальним стилем, поширеним на вітчизняних теренах. Він відзначає, що в Україні особливо багато знахідок художньо декорованих предметів та дрібних скульптурок, а також відзначає унікальне орнаментування червоною вохрою великих кісток мамонта [Єлінек, 1982, с. 284-287].

ЛІТЕРАТУРА

Археологія та стародавня історія України : Курс лекцій / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков. – К. : Либідь, 1992. – 376 с.

Археология Украинской ССР: В 3-х т. / Артеменко И.И. Березанская С.С. и др. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 1. Первобытная археология. – 568 с.

Бибииков С. Н. Древний музыкальный комплекс из костей мамонта: Очерк

материальной и духов. культуры палеолит. человека / С. Н. Бибиков. – К. :
Наук. думка, 1981. – 108 с.

Бибиков С. Н. Музыкальная лопатка из палеолитического поселения Го-
родок II в Ровенской области / С. Н. Бибиков // Первобытная археология. По-
иски и находки: сб. науч. тр. / [Редкол.: И. И. Артеменко и др.] – К. : Наук. дум-
ка, 1980. – С. 10-19.

Бібікова В. І. Про джерела геометричного стилю в палеолітичному мис-
тецтві Східної Європи / В. Бібікова // Sbornik Narodního Muzea v Praze. – Praha,
1966. – Vol. 20. – С. 7-15.

Давня історія України: В 3 т. / Ред. кол. П. П. Толочко (гол.) та ін. – К. : Наук.
думка, 1997. – Т. 1. Первісне суспільство. – 559 с.

Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека /
Я. Елинек. – Прага : Артия, 1982. – 560 с.

Кучинко М. М. Археологічні пам'ятки Волині / М. М. Кучинко, Г. В. Охрімен-
ко. – Луцьк : Вежа, 1995. – 168 с.

Малая история искусств : первобытное и традиционное искусство / Виль
Мириманов. – М. : Искусство; Dresden : Veb Verlag der Kunst, 1973. – 320 с.

Мізин, І. Визначніші серії кістяних виробів Мізинської палеолітичної ста-
дії в освітленні Ф. Вовка / за ред. М. Я. Рудинського. – К., 1931. – 11 с.

Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: моногра-
фія / Д. Ю. Нужний. – К. : Наук. думка, 1992. – 188 с.

Окладников А. П. Проблема генезиса религиозной формы сознания в свете
современных открытий археологической науки / А. П. Окладников // Про-
блемы развития современной науки. – Новосибирск, 1978. – С. 294-295.

Палеолит СССР : монография / отв. ред. П. И. Борисковский. – М. : Наука,
1984. – 384 с. – (Серия: Археология СССР, [т. 1]).

Савич В. П. Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині: мо-
нографія / В. П. Савич. – К. : Наук. думка, 1975. – 136 с.

Смирнов Ю. А. Древнейшие погребения (год открытия 1886) / Ю. А. Смир-
нов // Природа. – 1986. – № 11. – С. 58-68.

Столяр А. Д. Происхождение изобразительного искусства: монография /
А. Д. Столяр. – М. : Искусство, 1985. – 300 с.

Сытник А. С. Новые данные о палеолите Тернопольщины / А. С. Сытник // Археологические открытия 1980 г. – М., 1981. – С. 313-314.

Фролов В. А. Числа в графике палеолита: / В. А. Фролов. – Новосибир-

ск : Наука, 1974. – 239 с.

Черныш А. П. Ранний и средний палеолит. Поздний палеолит Подне-
стровья, Закарпатья / А. П. Черныш // Археология Прикарпатья, Волыни и За-
карпатья (Каменный век). – К. : Наук. думка, 1987. – С. 12-43.

Шаповал Я. А. К интерпретации фрагмента лопатки мамонта из Городка П
/ Я. А. Шаповал // Первобытная археология. Поиски и находки: сб. науч. тр. /
[Редкол.: И. И. Артеменко и др.] – К. : Наук. думка, 1980. – С. 19-20.

Шовкопляс І. Г. До питання про характер розвитку культури пізнього па-
леоліту / І. Г. Шовкопляс // Археологія. – К. : Наук. думка, 1969. – Т. XXII. – С.
31-54.

ДУХОВНА КУЛЬТУРА МЕЗОЛІТИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ

Мезоліт (або середньокам'яна доба) – заключна фаза розвитку виключно мисливського господарства. У межах України виявлено сотні мезолітичних поселень і стійбищ. Серед них, зокрема, Журавська на Чернігівщині, Фатьма-Коба і Мурзак-Коба у Криму, Гребеники в Одеській обл. За пам'ятками матеріальної культури цієї епохи вже можна виділити окремі етнокультурні області. Поряд з великими відкрито чимало малих стоянок, що виникли внаслідок розпаду общин на невеликі мисливські колективи. У VIII–VI тис. до н. е. вже був накопичений вагомий багаж раціональних знань, що знайшли застосування в лікувальній практиці, конструкціях житла, засобах пересування й приготуванні їжі. За періоду мезоліту первісна людина, безумовно, уже досить вільно володіла навичками рахунку, що відбилосся в численних графічних витворах того часу. Так, на одному з уламків костяних наконечників, знайдених на мезолітичному поселенні Мирне, що у Нижньому Подунав'ї, чітко помітні чотири групи насічок [Давня історія України, 1997, с. 149, рис. 27]. Три з них складаються з ромбоподібної фігури в центрі, зверху і знизу біля гострих кутів якої нанесено по чотири або три паралельні насічки.

Відбуваються зміни і в трудовому житті стародавньої людини – з'являють-

ся мікролітичні знаряддя праці, кістяні пазові наконечники списів з кремінними вкладеннями (кукрекська культура), приручений собака, за допомогою винайдених в пізньому палеоліті лука і стріл люди успішно полюють на диких птахів і тварин. Розмаїтість способів вилову риби пов'язана із застосуванням сіток, вудок із різними гачками.

Археологічною ознакою мезоліту є повсюдне поширення лука, що фіксується масовими знахідками мікролітичних наконечників стріл. Основою мезолітичної економіки було неспеціалізоване індивідуальне полювання за допомогою лука та стріл на лісових нестадних копитних. Водночас ускладнюється ритуальне життя, пов'язане з господарською діяльністю.

На жаль, пам'яток духовної творчості людей епохи мезоліту в Україні знайдено дуже мало. Відомі певні зображення на Кам'яній Могилі, яка розташована за 15 км на північ від Мелітополя. Так, привертає увагу група зображень у «Гроті бика» (за іншими

Рис. 9. Фігурний кремій. с. Лютка. Знахідка О. Кричевського.

тлумаченнями «Грот мамонта»). Центральне місце за розмірами тут займає зображення пораненого стрілами чи списами бика (тура) в бойовій позі [Давня історія України, 1997, с. 151, рис. 30]. Місця «влучення» стародавній художник акцентував штучними заглибинами на корпусі тварини. Поряд з цим зображенням досліджено ще декілька окремих композицій. Насамперед, це коло з чотирьох биків, які також «тримають» оборону. Зображені також три олені, коні, хижакі, градчасті огорожі, протерті заглиблення. Над фігурами людей і заглибинами піднесена людська постать мисливця-заклинателя.

Ймовірно, що композиції «Гроту бика» пов'язані з мисливською магією. Схематизоване, але цілком упізнаване зображення тура дає можливість припустити датування композицій гроту пізнім мезолітом, коли тур широко заселив степові простори України і став провідним об'єктом полювання мешканців цих районів [Давня історія України, 1997, с. 151]. Як відомо, в епоху мезоліту (епіпалеоліту), який на території України існував у період X – VII тис. років до н. е., на зміну холодному і суровому клімату приходить якісно новий,

наближений до сучасного, а холодолюбну фауну змінюють зовсім нові види тварин. Мамонти і бізони вимирають, а їхнє місце займає дикий бик.

Інший приклад – це галерея рисунків мезолітичної епохи з печери «Коза» (№ 60). Тут на стелі зафіксовані фігури лося, бика, качок та інші. А головною пам'яткою цього гроту є плита – блок із зображенням полювання мисливця на кіз. Присутність на цій плиті мисливця і другої фігури кози, яка знаходилась у «загорожі», напевне, слід розуміти як відтворення древнім художником загінного полювання і процесу приручення цієї тварини. Схематична манера виконання зображень на Кам'яній Могилі заслуговує на особливу увагу. Стилзація та схематизм у первісному мистецтві пов'язані з переходом первісних митців від зображень конкретних об'єктів до узагальнюючих образів, що пов'язано із

Рис. 10. Сцена з життя мезолітичних мисливців.

запровадженням лука та стріл розвитку засобів полювання (рис. 10) та значним розширенням об'єктів мисливського промислу. Відображення цих змін бачимо, зокрема, і на зазначених композиціях [Давня історія України, 1997, с. 152]. Наведені приклади свідчать про зміни у свідомості мезолітичних мисливців, рибалок і збирачів – головне місце посідає у зображеннях займає не конкретний образ, а подія, динамічна сценка, зміст якої розкриває малюнок.

Складні міфічні уявлення мезолітичного населення України втілились у чурингах – кам'яних плитках у формі овалу або риби, вкритих гравіровани-

ми геометричними композиціями або зображеннями людей, тварин, птахів [Словник..., 1996, с. 304]. В. Н. Даниленком розкопаний на Кам'яній Могилі окремий «Грот чуринг», де знайдено біля 40 кам'яних, прикрашених лінійно-геометричним орнаментом виробів різних розмірів, здебільшого у вигляді різноманітних порід риб [Даниленко, 1986]. Крім Кам'яної Могили, чуринги знайдено на місцезнаходженні Балин Киш у Криму та на інших пам'ятках України.

На мезолітичних поселеннях знайдено численні перепалені уламки дрібнозернистого озалізованого пісковика, темнобурого мергелю, вохри тощо, поряд з фарботерками, товкачами для фарб, дрібними вістрями та трапеціями. Розтерті в порошок перепалений пісковик, мергель, вохра використовувались як барвники для розпису одягу, а також для татування та розмальовування тіла людини при обрядових церемоніях. Червоні, близькі до кольору крові, вони часто супроводжували мертвих у похованнях на мезолітичних могильниках Надпоріжжя та Криму.

Зміцнення родових відносин між людьми в мезолітичну епоху знайшло своє відображення в появі групових поховальних пам'яток – родових могильників. Залишки трьох з них на Україні виявлені і досліджені у районі дніпровського Надпоріжжя. Один з них, Волоський, розташований на правому березі Дніпра поблизу с. Волоського (біля Дніпропетровська). З 19 поховань – більшість скорчені: покійників, очевидно, зв'язували. Подібний звичай, як вважають дослідники, впливав з певних релігійних уявлень.

У похованнях знайдені кремінні пластинки-мікроліти, що служили наконечниками стріл. Частина з них виявлена в кістках похованих (свідчення того, що люди були вбиті ними). Доведено, що могильник виник у результаті кривавої сутички між людьми різних племен. Про це свідчить, зокрема, приналежність похованих у ньому людей до різних антропологічних типів. Представники одного з них належали, напевне, рухливій групі первісних мисливців, що проникли на територію Східної Європи зі Східного Середземномор'я.

Два інші такі ж могильники знаходилися на лівому березі Дніпра в околицях с. Василівки Синельниківського району Дніпропетровської області. В одному з них (Василівському III) з 44 поховань 37 були скорченими. В його похованнях теж знаходили кремінні наконечники стріл і кістяні наконечники дротиків з кремінними вкладнями. Окремі з цих наконечників також стирчали в кістках похованих людей і були причиною їхньої смерті. Цей могильник також свідчить про криваву сутичку між різними групами мезолітичних лю-

дей. Жертвами такої сутички були поховані в ньому люди.

Особливістю обряду поховання у цих могильниках було посипання покійників червоною вохрою. Напевне, цей поховальний звичай пов'язаний з віруванням в очисну силу вогню, який імітувався червоною фарбою. Аналізуючи позу та орієнтацію небіжчиків волосько-василівських могильників, Д. Я. Телегін дійшов висновку, що населення Надпоріжжя, яке залишило тут могильники, поклонялось Сонцю і пов'язаному з ним теплу, а також вогню, який символізував домашнє вогнище з його затишком, теплом та спокоєм.

Оригінальний звичай простежений С. М. Бібіковим під час дослідження парного мезолітичного поховання в гроті Мурзак-Коба в Криму, де виявлене парне поховання [Бибиков, 1940; Давня історія України, 1997, с. 149]. Один кістяк належить жінці 20-25 років, другий – чоловікові 40-50 років. Покійники лежали на спині головами на схід. Антропологічно поховані належали до кроманьйонського типу. В процесі розкопок та анатомічного вивчення жіночого кістяка з'ясувалося, що у небіжчиці було ампутовано дві останні фаланги на мізинцях обох рук, причому ще за життя жінки, і це мало обрядове значення. Цей факт свідчить про існування у мезоліті Криму обряду відтинання пальців, який ще до недавнього часу зустрічався у відсталих народів – бушменів, аборигенів Австралії тощо. Загалом зразки образотворчого мистецтва пізнього палеоліту, які виявлені у гротах Кам'яної Могили, за своїм складом образів та символічним значенням не відрізняються від подібного мистецтва Західної Європи і Південного Уралу.

Отже, в період пізнього мезоліту розпочався перехід до відтворювальних видів господарювання – землеробства та тваринництва, а відповідно до цього стали змінюватися і вірування стародавньої людини.

ЛІТЕРАТУРА

Бибиков С. Н. Грот Мурзак-Коба – новая позднепалеолитическая стоянка в Крыму / С. Н. Бибиков // Советская археология. – 1940. – Т. V. – С. 159-177.

Давня історія України: В 3 т. / Ред. кол. П. П. Толочко (гол.) та ін. – к. Наук. думка, 1997. – Т. 1. Первісне суспільство. – 559 с.

Даниленко В. М. Кам'яна Могила / В. М. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1986. – 152 с.

Залізняк Л. Археологія України : навч. посіб. / Л. Залізняк. – К. : Либідь,

2005. – 504 с.

Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите / Л. Л. Зализняк. – К. : Наук. думка, 1991. – 158 с.

Мацкевой Л. Г. Мезолит и неолит Восточного Крыма / Л. Г. Мацкевой. – К. : Наук. думка, 1977. – 180 с.

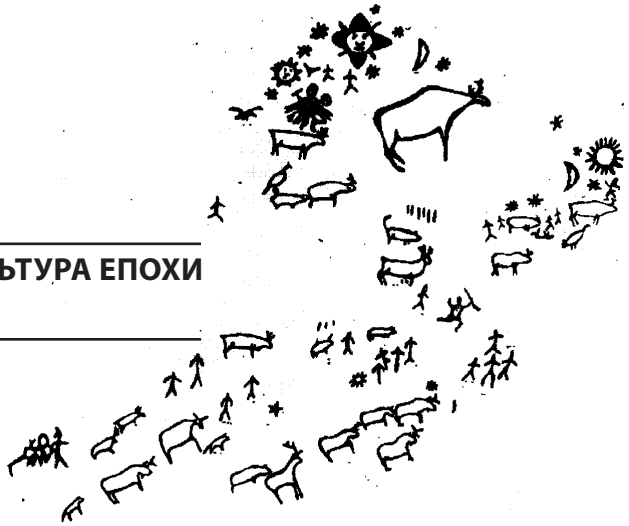
Нужный Д. Ю. Развитие микролитической техники в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців : монографія / Д. Ю. Нужный. – К.: Наук. думка, 1992. – 185 с.

Словник-довідник з археології / ред. Н. О. Гаврилук. – К. : Наук. думка, 1996. – 431 с.

Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX–VI тисячоліття до н. е.). / Д. Я. Телегін. – К. : Наук. думка, 1982. – 256 с.

Черниш О. П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту / О. П. Черниш // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первісно-общинного ладу). – К. : Наук. думка, 1974. – С. 148-150.

ДУХОВНА КУЛЬТУРА ЕПОХИ НЕОЛІТУ

Неоліт – важлива епоха в первісній історії людства. Він характеризується значними змінами в економіці, духовній культурі. Перхід від привласнювальних до відтворювальних форм господарства – рільництва та скотарства – становить сенс палеоекономічних змін, які отримали назву аграрної, або неолітичної революції. Період неоліту відзначився ще й появою керамічного виробництва, а отже, змінами в побуті, культурі харчування. [Охріменко, 2009, с. 11].

Особливості форми, технологія виготовлення, декорування виробів дають підстави дослідникам диференціювати культурно-етнічну належність населення, яке залишило певний комплекс кераміки. У період неоліту на родючих лесах Волині проживало рільничо-скотарське населення дунайської культури з керамікою, прикрашеною лінійно-«нотним» орнаментом, яке мало південне походження. Це були племена культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК). На Поліссі ж мешкали автохтонні мисливці та рибалки волинської неолітичної культури (ВНК). Носії зазначених культур населяли Волинь та Волинське Полісся протягом багатьох століть – від середини V тис. до н. е. Вони мали різне походження і значно від різнялися між собою за складом матеріальної культури, заняттями, обрядом поховання, а також антропологічно.

Вірування культ, магію носіїв КЛСК відтворити важко. Але в ході досліджень стародавніх жител, поховань, пластики, декору на кераміці окремі питання вдається частково пояснити.

Безперечно, з покоління в покоління передалися в них знання про явища природи, землю, тваринний і рослинний світ, властивості матеріалів, досвід, навіть історичні відомості про події, предків.

Про естетичні та мистецькі уподобання цієї людності свідчить, зокрема, з великим старанням виготовлена кераміка. Вироби з поселень Рівне, Голишів-II, Гірка Полонка, Гнідава прикрашені наліпами, зашипами, лініями з ямками-«нотками», що їх перетинають. Ці різноманітні елементи орнаменту виводилися, ймовірно, з магічних знаків, символів, вони могли мати і смислове навантаження.

Вивчаючи тогочасні поховання в Європі, дослідники дійшли висновку, що представники цієї культури рідко доживали до 50 років, особливо великою була смертність серед жінок і дітей. Поховання здійснювалося на самому поселенні, в межах жител, в ямах у скорченому положенні на боці. Черепи покійників часто посипалися червоною вохрою, яка символізувала кров, життя та ін. Посудинки зі слідами цієї фарби знайдено у багатьох житлах на Гнідаві, на поселенні Голишів. Є вони на зовнішній і внутрішній поверхнях [Охріменко, 2001, с. 114]. Можливо, перед виконанням ритуальних обрядів, танців у них існував звичай розфарбовувати тіло. Вохра могла використовуватись і в косметиці.

Існує думка, що поховання ранніх періодів – трупопокладальні, а пізніші – трупопалювальні. Так, поховання біля с. Баїв Луцького району здійснено за першим варіантом (виявлено у 1939 р.): поряд із кістками стояла посудина кулястої форми з вузькою високою шийкою та лінійно-«нотним» орнаментом, а також кам'яне долото з діориту. Поховання належало, вірогідно, чоловікові. Інше поховання – біля с. Незвисько (Подністров'я) виконане за обрядом трупопалення. Воно супроводжується 16 посудинами. На одній з них є загадкові знаки.

Аналізуючи поховальний обряд, учені намагаються з'ясувати, чи існував матриархат у цього поселення. М. Пелецишин вважає, що воно перебувало на стадії матриархально-родових відносин. Польські ж археологи помітили, що жіночі поховання часто бідні, тобто безінвентарні, а багато облаштовані належать чоловікам старшого віку, тому категоричної думки щодо цього немає [Охріменко, 2001, с. 114].

Виявом потягу до красивого в первісних людей є й використання прикрас. Жінки носили їх на шиї, голові, нашитими на поясі. Оздоби виготовляли з каменю, глини, черепашок, кісток. Їх мали також чоловіки та діти. У похованні з Саможця (Польща) одяг покійника біля пояса оздоблений рядами намистин, вирізаних із кістки. Намисто іншого вигляду лежало біля голови. При померлому з Щотковіц (воєводство Келецьке) знайдено гарно прикрашене кільце з 40 намистин: із трьох середземноморських черепашок, однієї глиняної та 36 біло-мармурових намистин [Prahistoria..., 1979, s. 89-94]. В інших частинах Європи виявлено кістяні браслети та підвіски. У нас поки що про такі знахідки інформації не було. Лише на поселенні Гірка Полонка, в напівземлянці, знайдено дві прикраси з ікла кабана, одна з них – у формі заокругленого чотирикутника – мала просвердлений посередині отвір, а краї зашліфовані на камені. Такий самий виріб знайдено на поселенні Голишів-II.

Можливо, про існування культу тварин свідчать знахідки зооморфних фігурок. Так, на поселенні Гнідава під час розкопок 1969 р. у житлі виявлено стилізовану фігурку бика, виліплена з глини. М. Пелещин вважає її деталлю посудини. У ній помітні роги, ямки очей, виділена мордочка. Фігурка має спеціальний отвір, можливо, для підвішування. Її розміри 4,7х3,3 см (визначення зроблене словацьким археологом Ю. Павуком). На одній посудині з с. Незвисько (розкопки Т. Пасек та К. Черниш) виліплена голова тварини, можливо, також бика.

На поселенні Рівне в ямі виявлено поховання бика, напевно, ритуальне. З інших територій, де проживало населення КЛСК, відомі фігурки жінок, які можуть бути символами родючості або свідчити про існування культу матері.

У житлі з поселення Гірка Полонка виявлено унікальну, очевидно ритуальну посудину. Ще більш рідкісний керамічний виріб на чотирьох плоских, прикрашених ямками ніжках знайдено в житлі № 2 на пам'ятці Голишів-II. У цьому ж об'єкті був великий фрагмент посудини з орнаментом у вигляді хвилястих ліній, який не має аналогій, зі слідами вохри зсередини, а також уламок посудини з зображенням чи то ритуальної маски, чи то загадкового «духу» з антропоморфними рисами [Охріменко, 2001, с. 115].

Цілком імовірно, що ідеологічні уявлення населення ВНК (4500 – поч. II тис. до н. е.) продовжували вірування попередньої мезолітичної епохи. Але впливи Півдня, які йшли, напевне, Подніпров'ям з Кавказу, Причорномор'я та Подунав'я, вносили нові риси, пов'язані з небаченими досі тут формами

господарства – скотарством та землеробством. На мезолітичному яніславицькому поселенні Демби 29 (Польща) виявлено знаряддя, подібні до яких є в кавказько-причорноморському регіоні. Поява їх на півночі Польщі могла бути зумовлена новими для населення Полісся знаннями та віруваннями. Що такі контакти й запозичення були досить значними, свідчать знайдені на цій пам'ятці залишки кісток свійських тварин: корови, свині, вівці, кози, собаки [Domańska, 1991].

Намагаючись з'ясувати деякі риси духовного життя носіїв ВНК, необхідно зауважити, що її вважають належною до найдавнішого субстрату слов'янства, культура ж німанська, яка сусідила з нею на півночі, мала, ймовірно, відношення до народів Балтії. На схід від ареалу поширення дніпро-донецького кола культур (до якого належала й ВНК) могли перебувати, як гадають деякі дослідники, праугро-фінські групи.

Даних для висвітлення неолітичного мистецтва в Україні поки що мало, але ознайомлення з фактами духовного життя мешканців суміжних територій того часу значно збагачує наші уявлення. Тим паче, що це були переважно лісові, споріднені жителі, з однаковим або подібним господарським укладом. Основними джерелами дослідження слугують орнаментальні системи на керамічному посуді, а також на знаряддях з каменю та кістки [Титова, 2001, с. 166].

На території Південно-Східної Польщі у пізньонеолітичний час (приблизно у III тис. до н. е.), крім ямково-гребінцевої культури (її носії проникли окремими групами і на захід) та німанської, існувала й культура «гжебикової» кераміки (КГК). Ця остання, очевидно, мала багато спільного з ВНК, хоча на її формування наклали відбиток і північніші впливи (наприклад, культури Ертебьолле, Елербек).

На землях Північної Польщі виявлено кілька поховань, у яких біля скелетів було «намисто» з іклів диких звірів, дрібні крем'яні вироби, інколи – круглі кам'яні булави та сокири. Кістяки були посипані вохрою. Цей звичай у басейнах Вісли та Прип'яті відомий ще з мезоліту. Так, поховання в Яніславицях (одним з етнічних компонентів ВНК була, як доведено, яніславицька культура, назва якої походить від згаданого вище пункту) містили багато супровідних речей при покійникові: 21 наконечник стріл (можливо, вони лежали у своєрідному сагайдаку), крем'яні нуклеуси, пластинки, крем'яний відбивач, знаряддя з кістки та рогу. Напевне, тут був і лук, від якого залишилися рогові деталі. Крім того, біля черепа знайдено зуби звірів від «колье». Покійник похо-

ваний навсидячки, ноги повернуті на захід (ніби його мали везти чи нести в край, де опускається сонце). У цій самій ямі виявлено й сліди вохри, яка могла символізувати кров, життя тощо. Два такі поховання відкрито і в Перкунові [Prahistoria..., 1979, s. 323, rys. 198]. «Усі ці поховання, – пише Т. Вісланський, – свідчать про розвинену систему магії, пов'язану з культом померлих». У цього населення, – зазначає він далі, – мали бути й обряди та ритуали, пов'язані з основною господарчою діяльністю – рибальством та мисливством і, можливо, збиральництвом. Не виключене й поклоніння божествам озер, лісу, річок тощо. Це знаходить відображення і в бурштинових амулетах та різьбленнях на камені (наприклад, з місцевості Славка Мала, воєводство Ольштинське) [Prahistoria..., 1979, s. 323-324]. У пізніший період з'являються предмети, пов'язані з культом південного походження – схематичні жіночі ідоли, сонячні диски, подібні до тих, що й на трипільських пам'ятках Подунав'я.

Значну кількість бурштинових амулетів із зображенням чоловіків (схоже, що вони вдягнені в хутряні «куртки» та штани), а також тварин, зокрема ведмедя (не виключено, що ця тварина була предметом поклоніння), знайдених коло Гданська, Добегнева, Слупська, та схематичних зображень виготовляли так: сколи з конкреції бурштину обробляли крем'яними ножами, потім робили в них отвори – теж крем'яними пластинами, шліфували на піскових каменях, ложили шкірою чи хутром, а вже потім вирізували орнамент та інкрустували його вапняною масою.

Більш північний стиль (арктичний) був реалістичним – він втілений в антропоморфних та зооморфних фігурках (рис. 11, рис. 12, рис. 13). Південному стилю – лендельсько-трипільському – властива схематичність. Це були ідоли і похідні від них трапецієподібні або трикутні витвори-амулету, кільця. З бурштину робили також подвійні сокири з отворами, вони були запозиченням із заходу. До речі, у глиняному вико-

Рис. 11. «Бог із серпом». Культурна Тиса. Угорщина.

нанні такі ритуальні вироби трапляються на пам'ятках культури лійчастого посуду (КЛП). Один із них знайдено на поселенні ВНК Новосілки-Стрічене. Ця культура (КЛП) була частково синхронною ВНК та КГК. Не виключено, що ті сокирки мали ритуальне призначення, символізуючи, скажімо, грім, блискавку. Цікаво, що на одній із сторін сокирки з Вісьліна (воєводство Гданське), є крапковий орнамент по довгій осі з обох боків у вигляді однієї лінії і впоперек – чотирма парами ліній по 8, 9, 11, 12 крапок у кожній [Praistoria..., 1979, rys. 202]. Чи була їх кількість випадкова, сказати важко. Варто згадати, що до крапкового орнаменту, хоч і зрідка, але вдавались як до декору на кераміці ВНК.

Рис. 12. «Венера» з Кьовеньдомба.
Культура Тиса. Угорщина.

На іншому бурштиновому виробі із Залеву Куроньського, що має вигляд двох сполучених між собою овалів (розділених рискою), є зображення, подібне до ялинки з трьома симетричними «гілками». Крім цього, овали обрамляють ямки – по чотири з кожного боку. Тут теж можна припустити існування символіки цифр або тризначної чи чотиризначної системи числення. Підтвердженням цього може бути орнаментация керамічних виробів ВНК, де гребінцеві відбитки часто-густо (на ранньому та середньому етапах) наносили саме у такій кількості. Очевидно, гребінцевий штамп робили зі стулки черепашки. Те саме простежується і на делікатній кераміці культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) Волині. Там часто або три лінії йдуть поряд, або орнаментацийні деталі чи композиції повторюються чотири рази.

Як доповнення до вищесказаного, можуть бути і два округлих денця горщиків німанської культури, поданих М. Чернявським з пам'ятки Русаковка II. До вершини дна одного з них сходяться дев'ять променів, виконаних відтисками штампа. У двох з них кількість відбитків – 9 та 10. Інші до кінця не простежуються, оскільки обламані. На одному – відбитки гребінця

понижуються до дна концентричними колами. У найнижчому і найменшому з них – 10 відбитків.

Зразками мистецьких витворів зі східної Білорусії можуть бути так звані фігурні кремені (їх обробляли по краях з обох боків). У них можна розпізнати птахів, собак, тварин, дерева тощо. Без сумніву, кремень був лише одним з багатьох матеріалів (і не найкращим) для пластичної творчості носіїв дніпро-донецької культури (ДДК) цієї території. Основну ж кількість витворів первісного мистецтва робили, напевне, крім бурштину, з дерева, кори, кістки, рогу.

Артефактів глиняної пластики поки що не знайдено. Щоправда, під вінцем горщика з Юревичів III округлим орнаментом було зображено «сцену» — «мисливець та качка». Цим же дослідником (В. Исаенком) на поселенні Сенниці (Зарічнлянський район Рівненської обл.) виявлено пластинку, на крейдяній кірці якої продряпано 12 паралельних рисочок, можливо, для фіксації рахунку [Исаенко, 1969, с. 46-52].

Ще одна цікава ромбоподібна фігурка з «гачками» зображена на пізньонеолітичному горщику німанської культури з поселення Добри Бор. Можливо це був ранньохліборобський культовий символ. Такі зображення більш раннього періоду відомі з території Польщі, де знайдено багато рогових знарядь з отворами та самобутньою орнаментациєю у вигляді сполучених ромбів, зигзагів, схематичних зображень людини, корови, рисочок з косим штрихуванням біля них з одного боку, відрізків широких ліній зі «вставленими» у них ромбиками.

Величезну збірку кістяних виробів знайдено і в Білорусії під час досліджень торф'яникових пам'яток. Так, лише в колекції пункту Осовець їх налічується 450. Вони належать до нарвської неолітичної культури. Це проколки, сокири, тесла, долота, гарпуни, голки, рибальські гачки, наконечники стріл,

*Рис. 13. Верхня частина посудини.
Культура Тиса. Угорщина.*

кинджали, чудові антропоморфні та зооморфні фігурки (наприклад, змії). Деякі з них прикрашені гравіруванням. Жителі цього поселення оздоблювали свій одяг кістяними та бурштиновими підвісками, намистом, пронизками, кільцями, фігурними накладками. Поширені були прикраси з просвердлених зубів тварин та щелеп бобра. Тут знайдено орнаментовані кістяні та рогові вироби, що зображають птахів, змій, статуетка лося. М. Чернявський звертає увагу на реалістичність та майстерність виконання дерев'яної та рогової голівок бородатих чоловіків з виразними обличчями [Чернявський, 1987, с. 45-46].

Кераміка (переважно конусоподібні горщики) з території Білорусії має складну систему орнаментациї, і її можна розглядати як витвори мистецтва. Не виключено, що окремі деталі орнаменту чи мотиви мали символічне або магічно-культове значення. Такі елементи декору могли використовувати і в прикрашанні одягу.

ВНК, як було сказано, входила до дніпро-донецького кола культур. Сама ж ДДК, на думку її дослідника Д. Телегіна, відставала в розвитку від південних культур. Тут не було таких яскравих мистецьких виробів, як у трипільців.

Поховальний обряд різних періодів розвитку ДДК відзначався деякими особливостями. У ранніх похованнях покійників клали ярусами і кожного посипали вохрою. На другому етапі робили великі усипальниці, можливо, для окремого роду. На культ черепів у цього населення вказує приклад з ямою на Маріупольському могильнику, в якій виявлено 15 черепів, засипаних вохрою [Телегін, 1968, с. 214]. Такий звичай раніше існував, зокрема, в Єрихоні. Помічено, що в пізні періоди ДДК на честь померлого справляли тризну – на площі могильника розсипано безліч розбитих горщиків та кісток тварин. Існував також звичай ставити біля покійника їжу. Над колективними похованнями, як гадають, будували спеціальні дерев'яні перекриття.

Ймовірно, боязню душ померлих можна пояснити такий звичай: ноги покійника, похованого у Вовнизькому могильнику, були сповиті. Крім того, Д. Телегін вважає, що в носіїв ДДК чи в окремих її груп існував культ вогню та ріки.

На подніпровських пам'ятках ДДК виявлено не лише багато орнаментовану кераміку, але й талькові човники, оздоблені низкою рисочок, хрестиків, зигзагами, ялинкоподібними композиціями. У могильниках ДДК знайдено кістяні прикраси чотирикутної, круглої, трубчастої форми з отворами для нанизування чи нашивання. Краї деяких з них були фігурно оброблені. У Маріупольсько-

му могильнику, крім прикрас, знайдено дві фігурки биків, вирізаних з кістки. А на поселенні Вовчок підібрано кістяне шило з зооморфною голівкою.

На пам'ятці Кам'яна Могила, біля Мелітополя, серед наскельних рисунків збереглися зображення людей, тварин, знайдено різні чуринги, у т. ч. зображення риб [Даниленко, 1986].

Такі основні, доступні нашому пізнанню, вияви мистецтва та духовної культури можна простежити в населення, що оточувало ВНК. Це були споріднені і в господарчому, і в культурному відношенні спільності; тому можна припустити наявність подібних речей та вірувань і в жителів волинського Полісся епохи неоліту. Пам'яток нематеріальної культури з цієї території маємо поки що обмаль. Це, зокрема, фігурні кремені з с. Лахвичів (правий берег Прип'яті), які мають форму риб, тварин, дерев.

На Західному Поліссі відкрито поки що одне поховання. Воно виявлене біля села Великий Мідськ (Рівненщина), в урочищі Гута (за 4 км на захід), на краю останцевої дюнної багат шарової пам'ятки, де домінували матеріали мезоліту. Навколо поховання знахідок, не пов'язаних з ним, не було. Саме ж воно складалося з двох горщиків (у розвалах), трьох сокирок середніх розмірів, наконечника стріли на пластині, фрагмента черепа (кісток не знайшли) та дрібних шматочків вохри. Горщики були конусоподібними, округлодонними виробами з широким горлом, ум'ятинами на зрізі вінець, під якими тягнувся ряд наскрізних ямок. Нижче є ряди вм'ятин від округлого орнаментира та сітчасте штрихування. Поверхня їх добре прогладжена, у тісті – значна домішка рослинності. З огляду на виявлені тут крем'яні знаряддя, можна вважати, що це поховання чоловіче. Залишення покійному горщиків з їжею та особистих речей є свідченням віри в загробне життя. Те, що горщиків було два, також, напевне, не випадковість.

У залишках житла поселення Крушників (площа його 30 м²) теж виявлені розвали двох горщиків, що може вказувати на звичай готування двох страв та культуру харчування носіїв ВНК.

Переважну більшість посуду ВНК прикрашали гребінцевим штампом, рядами відбитків нахиленою паличкою – «копитцями», широкими лініями, «сіткою», нахиленими чи вертикальними насічками. Під зрізом вінця, зазвичай, нанесено ряд проколів з одного чи двох боків. Усі вироби досить естетично виконані, брунатного кольору, з домішкою рослинності в тісті, тонкостінні (3–7 мм), що є свідченням великої вправності майстрів. Декор укладали зде-

більшого у горизонтальні композиції. Виготовляли їх, напевне, жінки, а деталі орнаменту були, гадаємо, не лише «знаками» родів, а й мали символічний зміст.

Деякі горщики ВНК мали, очевидно, ритуальне призначення. Так, круглодонний виріб, виявлений В. Пясецьким біля Славути, весь був покритий горизонтальними рядами «копитець» і мав на внутрішній стороні сліди вохри.

Інший профільований горщик ВНК знайдено під час роботи експедиції Д. Телегіна та Р. Грибовича поблизу озера Нобель на Рівненщині. Він також прикрашений горизонтальними і косими рядами «копитець» та косим штрихуванням у нижній частині, а головне – кількома рядами наскрізних отворів по всьому тулубу. Можна припускати, що такий делікатний, тонкий виріб не використовувався для господарських потреб, а був курильницею для ритуального спалення запашних зіль, що могло бути пов'язане з культом вогню та диму чи слугувало відлякуванню злих духів, очищенню [Охріменко, Середюк, 1988, с. 91].

Отже, комплекс представлених даних про культ, магію, вірування, естетичні уподобання жителів басейнів Дніпра, Прип'яті та Німану дає змогу частково відтворити окремі риси духовного життя носіїв волинської неолітичної культури.

ЛІТЕРАТУРА

Даниленко В. Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы / В. Н. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1969. – 258 с.

Даниленко В. М. Кам'яна Могила / В. М. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1986. – 152 с.

Залізняк Л. Л. Неолітичне поселення в гирлі р. Злобич на Житомирщині / Л. Л. Залізняк, В. К. Пясецький // Археологія. – 1980. – Вип. 34. – С. 75-82.

Залізняк Л. Л. Яніславські культурні традиції в неоліті Правобережного Полісся / Л. Л. Залізняк, С. Л. Балакін // Археологія. – 1987. – Вип. 49. – С. 41-49.

Залізняк Л. Л. Население Полесья в мезолите / Л. Л. Залізняк. – К. : Наук. думка, 1991. – 158 с.

Исаенко В. Ф. Некоторые произведения искусства неолитической эпохи Полесья / В. Ф. Исаенко // Тезисы докладов к конференции по археологии Белоруссии. – Минск, 1969. – С. 46-52.

Исаенко В. Ф. Неолит Припятского Полесья / В. Ф. Исаенко. – Минск : На-
ука и техника, 1976. – 123 с.

Исаенко В. Ф. Хронология неолита Южной Белоруссии / В. Ф. Исаенко //
Краткие сообщения ИМК. – М. : Наука, 1978. – С. 37-42.

Непріна В. І. Неолітичне поселення в гирлі р. Гнилоп'яті / В. І. Неприна //
Археологія. – 1970. – Вип. XXIV. – С. 100-112.

Нужный Д. Ю. Об использовании острий и геометрических микролитов
/ Д. Ю. Нужный // Материалы каменного века на территории Украины. – К. :
Наук. думка, 1984. – С. 23-36.

Нужный Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: монографія
/ Д. Ю. Нужный. – К. : Наук. думка, 1992. – 185 с.

Охріменко Г. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині : монографія
/ Г. Охріменко. – Луцьк : Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2001. – 139 с.

Охріменко Г. В. Волинська неолітична культура: монографія / Г. В. Охрімен-
ко. – Луцьк : Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2001а. – 152 с.

Охріменко Г. Кам'яна доба на території Північно-Західної України (XII-
III тис. до н. е.): монографія / Г. Охріменко. – Луцьк : Волинська обласна дру-
карня, 2009. – 520 с.

Охріменко Г. В. Неолітичне поселення Коник на Поліссі / Г. В. Охріменко,
О. М. Середюк // Археологія. – 1988. – Вип. 64. – С. 85-92.

Свешников И. К. Средний период бронзового века Прикарпатья и Волы-
ни. Тшинецко-комаровская культура / И. К. Свешников // Археология При-
карпатья, Волини и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо. – К. : Наук.
думка, 1990. – С. 78-88.

Формозов А. А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на тер-
ритории европейской части СССР / А. А. Формозов. – М. : Наука, 1977. – 144 с.

Телегін Д. Я. Поселення дніпро-донецької культури на півночі України / Д.
Я. Телегін. // Археологія. – 1971. – Вип. 2. – С. 44-53.

Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура: до історії населення епохи неолі-
ту – раннього металу півдня східної Європи: монографія / Д. Я. Телегін. – К. :
Наук. думка, 1968. – 258 с.

Титова О. М. Пам'ятки неолітичного мистецтва / О. М. Титова // Праці цен-
тру пам'яткознавства. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 166-176.

Чарняўскі М. М. Неаліт Беларускага Панямоння / М. М. Чарняўскі. – Мин-
ск : Навука і техника, 1979. – 141 с.

Чернявский М. М. Каменный и бронзовый века Понеманья и Подвинья / М. М. Чернявский // Белорусская археология. Достижения археологов за годы Советской власти. – Минск, 1987. – С. 37-47.

Domańska L. Obozowisko kultury janislawickiej w Dąbach woj. Wiocławskie stanowisko-29 / L. Domańska. – Poznań : Uniwersytet im. A. Mickiewicza, 1991.

Prahistoria ziem Polskich / pod redakcją W. Hensla. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk : Wyd-wo PAN,Ossolineum, 1979. – T. II. – 453 s.

ДУХОВНА КУЛЬТУРА ЕНЕОЛІТИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ

У кінці шостого – на початку п'ятого тисячоліття до н. е. величезні території Євразії заселяли переважно мисливські племена. Порівняно з ними хліборобські оази були осередками іншої культури й протоцивілізації. Саме вони тоді визначали поступ людства та його майбутню історію. Землеробство, розвинуте тваринництво, перші протоміста, обробка металів, гончарство, ткацтво, епохальні винаходи у галузі різних технологій, у тому числі й поява колеса, без якого не можна уявити сучасної цивілізації – все це характерні риси мідного віку.

Шляхи міграцій південних та північних спільнот в епоху міді порівняно швидко доходили до Волині. Внаслідок їх переплітання виникали нові складові досвіду, ідеологічних уявлень. Сприятливі природні умови, досконаліші форми господарства вели до збільшення приросту населення та розвитку їхньої культури.

ЕЛЕМЕНТИ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ НАСЕЛЕННЯ МАЛІЦЬКОЇ ТА ВОЛИНО-ЛЮБЛІНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.

На початку V тис. до Р. Х. в Подунав'ї склалася лендельська культура (або лендель-полгарське коло культур), що згодом проникла до Центральної Європи. Основний її ареал охоплював терени сучасних Угорщини, Словаччини та Польщі. Близько 4600 р. до н. е. так званий лендельсько-полгарський комплекс поширився в Малопольщі та Волині [Kaczanowski, 1998, s. 111]. В межах України пам'ятки названого комплексу відомі на території Волинської, Львівської та Рівненської областей. Східний кордон проходив річкою Горинь, а південний – у верхів'ях Дністра. У Польщі ця культура відома у двох виявах – як маліцька та як люблінсько-волинська з біломальованою керамікою. У вітчизняній літературі вона мала назви: «культура Гоща-Вербковиця», «культури пізньострічкової розписної кераміки», «культура Вербковиця-Костянець», «культура Зимне-Злота» [Археология Прикарпаття..., 1990, с. 4].

Сфера духовної культури названих суспільств (тиса-полгарського кола) є

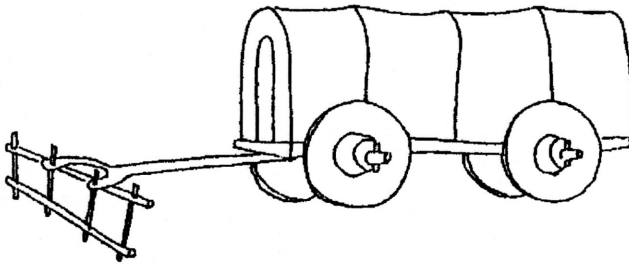

Рис. 14. Графічна реконструкція воза ямної культури з Причорномор'я.

дуже виразним свідченням генетичних зв'язків з Півднем (рис. 4, рис. 5, рис. 16, рис. 17) та живих стосунків Малопольщі і Волині із Наддунайським світом, бо саме з

тих країв походить їхній запас знань, мистецькі смаки. Там були джерела всієї складної релігійної системи, які зберігалися і передавалися протягом століть незалежно від умов життя, які, звичайно, змінювалися [Prahistoria... 1979, s. 157; Zakościelna, 1996, s. 227-231].

Племена наддунайського походження освоювали раніше невідомі їм екологічні території Побужжя, Волині. Розширювався ареал їхнього проживання в різних природних зонах, частіше відбувалися зіткнення або контакти з людьми інших культурних традицій, світогляд урізноманітнювався, збагачувався новим досвідом. Зросли технічні знання, з'явилися нові галузі. Більш складними та досконалими стали гірничі способи добування сировини, опановано спосіб варіння солі, виливання міді та виготовлення з неї різних предметів.

Значний прогрес спостерігається в техніці обробки каменю, рогу, кістки, у гончарстві, виробництві барвників. Жваві контакти обміну сприяли розширенню у носіїв названих культур географічного горизонту. Можна припустити, що ця людність, як і інші первісні групи, мала розвинуті знання про походження та історію власних родів та уявлення про окремішність відносно сусідніх іншоетнічних груп [Prahistoria..., 1979, s. 157; Wielka historia..., s. 140-147] (Рис.).

Групам наддунайського походження було властиве відчуття краси і прагнення надати виробам мистецької форми. Це, зокрема, виявлялося і в прикрашанні власного тіла. Рештки червоного барвника, зафіксовані в похованнях того часу, показують, що панував звичай розмальовувати тіло, і, не виключено, робити татування. Ці люди прикрашали себе ефектною біжутерією, виготовленою з різних матеріалів, досить часто вигадливих форм, інколи покритою різьбленими або вибитими декоративними мотивами. Так прикрашали себе не лише жінки, але й чоловіки, інколи навіть діти. Про способи носіння подібних прикрас свідчать передусім знахідки в похованнях, виявлені на території Польщі.

На наших теренах відомі пам'ятки раннього та пізнього періоду існування цих спільнот. Напевне, тут вірили в магічну силу вохри. Так, наприклад, одиночне поховання на багатшаровому поселенні в околиці села Зубків Львівської області було посипане червоною вохрою [Пелецишин, 1974, с. 109; Пелецишин, 1985, с. 270-271].

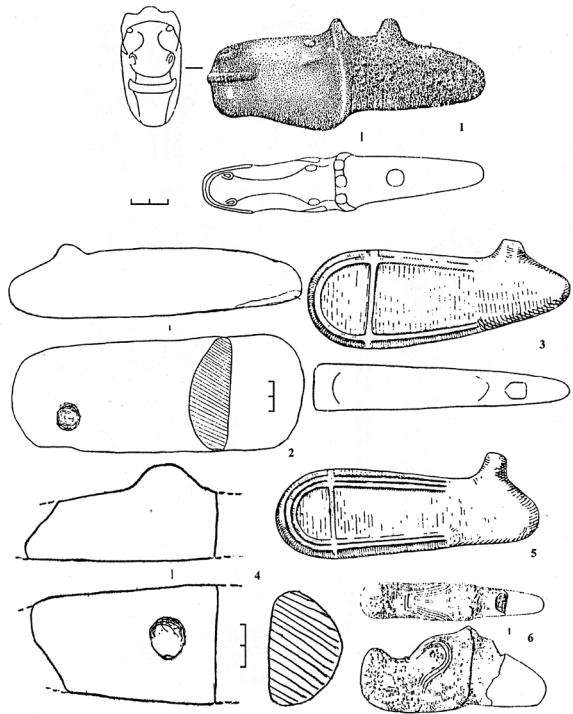

Рис. 15. Кам'яні скінетри кочівників енеоліту.

Багато різних прикрас використовувало населення брестсько-куявської групи. Як видно з обсервації знахідок із Бреста, їх носили в основному на шиї. Прикраси складалися з декількох шнурків мідного намиста, або пацьорок, виготовлених із черепашок (інколи середземноморських *Spondylus*), із зубів тварин, кальциту, різних закам'янілостей, зокрема бурштину. Серед них виділялася або часто «з'єднувала» одна – найцінніша оздоба. Це була або біноклеподібна підвіска з мідного дроту, або кулястий медальйон з бляшки, що мав характерний орнамент з потрійних гудзків, або велика мушля *Spondylus* тощо. Скручені мідні прикраси, напевне, нашивали на чоловічі убори або носили на волоссі, з'єднаними в діадеми. Разки намиста часто звисали над чолом, жінки носили їх також на щоках і, може, вплітали у волосся. На руки одягали мідні браслети зі спірально скрученої смуги або намиста. Одна з них, що походить з Бреста Куявського, мала навіть форму ланцюжка, з'єданого окремим щитком з зображенням людини [Prahistoria..., 1979, s. 157; Hensel, 1973, s. 54-55; Kostrzewski, 1965, s. 74, рис. 19].

Такі прикраси використовували більше, як вважають, чоловіки, хоча зрідка їх знаходять і в похованнях жінок. Характерною оздобою чоловічого одягу були видовжені кістяні пластинки, які прикріплювали на верхніх частинах лівого рукава. Досить часто їх покривали різьбленим декором. Чоловічі куртки справляють враження одягу лучників, але невідомо, чи пластини мали певне практичне застосування. Типовими оздобами жінок були широкі кістяні нараменники, багато оздоблені різьбленням. Їх носили по два або кілька на руках. Часто жінки підпоясувалися ланцюжками з міді, кістки, зокрема риб'ячих хребців, переплетених так, що утворювали різноманітну ефектну цілісність [Prahistoria..., 1979, s. 157; Pradzieje..., 1989, s. 194].

У подібному стилі прикрашали себе носії культур наддунайського походження над Одрою. Тут також використовувалося мідну біжутерію. Часто носили браслети зі спірально скручених смуг, гривни з різного роду намиста із вплетеними в них біноклеподібними підвісками або з вигнутого дроту [Hensel, 1973, рис. 38, 39, 40, 41, 42], мідними кружечками оздоблювали голову. На щоки звисали дротяні кільця із заокругленими кінцями або малі біноклеподібні підвіски. Популярними були також персні зі спірально скрученого дроту.

Тут носили мідні дротяні браслети з підвішеними на них кільцями (наприклад, чоловіче поховання в Злотій), персні, подібні до йордановсько-шльонської групи, та прикраси на голову у вигляді невеликих кружечків (Грудек

Надбужний, поховання дитини чотирьох або п'яти років). Перевагу надавали мушлям з різних панцирів слимаків, що нанизувалися на шнурки або пришивалися до одягу. Улюбленою оздобою були, як вважають, малі черепашки *Spondylus*, в окремих похованнях їх знаходять по декілька штук [Prahistoria..., 1979, s. 158]. Прикрашали не лише себе, а й звертали увагу на естетичність предметів щоденного вжитку. Зокрема, оформлення кераміки давало можливість виразити власні мистецькі уподобання. Більшість гончарів лендель-полгарських регіональних груп оздоблювали вироби пишним орнаментом відповідно до тодішньої моди та змінності стилю оздоблень.

Декорування кераміки волино-люблінської культури. У ранній фазі поширився звичай прикрашання посуду лініями із вдавлень. Цей орнамент витворився в спільнотах кола наддунайських культур в Центральній Європі (Steklá-Zapotocka, 1970). Його лише прямолінійні мотиви набирали різної форми – від простих ліній, перпендикулярних до краю вінець, через різні варіанти відкритих кутів, порожніх всередині або наповнених додатковими лініями трикутників, до складних шахових декорацій. Ямки відтисків іноді заповнювали білою пастою, що контрастувала з темними, деколи блискучими стінками; це створювало додатковий декоративний ефект [Prahistoria..., 1979, s. 159].

У малопольських та волинських групах кераміку інколи розмальовували за прикладом південних груп [Prahistoria..., 1979, s. 158]. Таким орнаментом часто були прикрашені посудини на порожнистій ніжці. Виконували його грубими лініями, повторюючи мотиви простого або гострокутного меандру. Застосовували чорну, червону, а дещо пізніше – в маліцьких комплексах – також білу фарбу. Останньою наносили візерунки на червоному тлі, проте окремо вона не використовувалася. Незважаючи на те, що основною рисою мотивів тієї доби була прямолінійність, зрідка тулуб невеликих амфор прикрашали червоними спіралями (Самбожець).

У волино-люблінській культурі чаші та миски оздоблювали переважно білою і (дуже рідко) червоною фарбою мінерального походження. Орнамент, зазвичай, наносився по всій поверхні стінок. Іноді оздоблений і внутрішній край вінчика, вздовж якого тягнеться розпис із тонких ліній. На іншій поверхні посуду домінує геометричний декор, що утворює композицію з трикутників. Вони розміщені в шаховому порядку й дотикаються вершинами. Поля фігур зафарбовані білою пастою цілком або заштриховані косими вузькими смужками [Археология Прикарпаття..., 1990, с. 11].

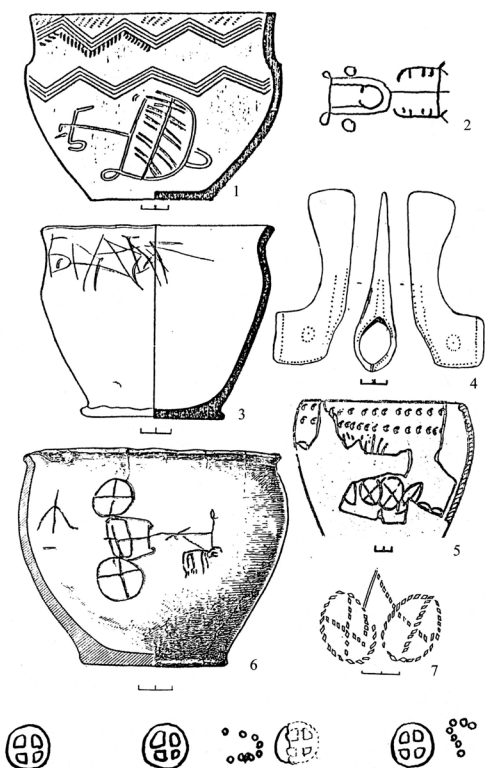

Рис. 16. Зразки зображень коліс та колісниць. Енеоліт.

лезо (полоз), граділь із шнурком, чепіги [Козак..., 2004, с. 8-13].

Декорування кераміки маліцької культури. Характерною рисою кераміки маліцької культури (МК) є розвинута система орнаментатії. Вона найчастіше всього штампова, рідше – пластична. Штампові узорі розміщувалася в окремих орнаментальних зонах: по краю вінчика, на згині шийки посудини, на максимальній випуклості корпусу. Основні елементи подібного орнаменту – відтиски прямокутного, трикутного й округлого штамів. Зрідка використовували нігтеві вдавлення і прямі чи скошені нарізи по краю вінчика. Цікавим є нарізний декор з пучка поздовжніх ліній, кожна з яких пересічена короткими (менше 5 мм) нарізами. Окремі посудини прикрашені накольчастим орнаментом, який утворює геометричні композиції у формі трикутників чи ромбів.

Пластичний декор становить собою різноманітні одиничні, парні й навіть

Серед матеріалів ВЛК трапляється посуд зі схематичними зображеннями, нанесеними гострими предметами на підсохлій глині. Цікавою в цьому плані є посудина, виявлена у с. Хрінники Демидівського р-ну на Рівненщині [Козак, 2002, с. 91-97]. Вона має амфороподібну форму з високою конічною вузькою шийкою і ледве розхиленими вінцями, сильно роздутими боками, звуженою нижньою частиною та малим дном. На зломі плічок розміщені вертикальні вушка із загостреним зверху виступом. Під шийкою посудина прикрашена горизонтальним рядом ямкового орнаменту. На верхній частині плічок – малюнок, виконаний гострим предметом по сухій глині. На ньому зображено орне знаряддя праці – рало. Виразно передано

потрійні конічні наліпи на стінках посуду чи сегментоподібні горизонтальні виступи по краю вінчиків. Своєрідним прийомом орнаментації можна вважати защип, яким утворено відтягнутий валик (іноді валики були наліпними). Вони вміщені під вінчиками й розчленовані прямою насічкою. Специфічна риса кераміки костянецької групи – суцільне забарвлення частини кубків та мисок у червоний чи коричневий колір [Археология Прикарпаття..., 1990, с. 8].

Крім оздоблювань ямковим або мальованим орнаментом, фіксуються й інші орнаментативні деталі, зокрема карбовані краї, заломы корпусу, які часто прикрашені рядами рисок, відтисками округлого орнаментира або наліпними оздобленими валиками. Тут також поширився перенесений з наддунайського кола культур звичай наліплювати на вухах кубків та на ручках черпаків малі кулясті гудзки. Інколи їх розміщували цілими групами.

У середній фазі розвитку маліцької культури зникає звичай прикрашати посуд дрібноямковим орнаментом. Окремі фрагменти кераміки, оздоблені таким способом, відомі в Польщі лише з поселень в Яновку [Wojciechowski, 1972, s. 263-278], Кракові-Плешові [Kulczycka-Leciejewiczowa 1959, s. 94].

На півдні в той час використовувалися пластичні мотиви. Ще залишалася традиція малювання посуду. Зникло темне фарбування, скрізь було поширене розмальовування, зокрема кубків на порожнистих ніжках та амфор, червоним кольором, зрідка декор наносили білою барвою. У такий спосіб оздоблювали свої вироби гончарі етнічних груп з-над Одера, Верхньої Вісли. Ці, іноді дуже гарно оформлені різновиди кераміки, складали все ж невеликий відсоток відомих нині посудин (наприклад, у Кракові-Плешові – лише 2-5 %) [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1959, s. 94]. Крім них, були в ужитку різні неорнаментовані вироби. Єдиною їхньою оздоблою можна вважати різного роду гудзки, розміщені симетрично, звичайно, у двох протилежних рядах. Часто їм надавали характерної кулястої форми, робили круглі подвійні гудзки – менші наліплені на більші. Зрідка, за полгарським звичаєм, вміщували дрібні глиняні кульки біля вух, карбували вінця посуду, проте поступово забувався і цей спосіб оздоблення [Prahistoria..., 1979, s. 158-159].

Племена над Західним Бугом на Волині та Віслою мали власні мистецькі уподобання. Мешканці цих регіонів розвивали особливий гончарний стиль, який спирався на взірці з полгарського середовища. У певному сенсі це стосувалося оздоблення посуду. Не дуже складні пластичні мотиви в середній та пізній фазі лендель-полгарського періоду, можливо, були ідентичними, оскільки

ки для їх хронологічного поділу не вироблені критерії. Потрібно відзначити доведену до досконалості технологію виготовлення та обробки кераміки.

Інколи з'являвся посуд з карбованими або оздобленими рисками вінцями, зрідка це робилося з внутрішнього боку. З полгарського середовища перейнято спосіб декорування посуду групами невеликих ямок, які утворювали трикутники або ромби, чи мотивами трикутників, заповнених заглибленнями. Декоративним елементом, який, на наш погляд, рідше використовувався в пізній фазі, були характерні пелюсткоподібні виступи.

Малі керамічні посудини, зазвичай, біломальовані. Так прикрашали невеликі чарочки, які призначалися, напевне, для особливих цілей. Орнамент, нанесений білою крейдяною фарбою, повторював мотиви поперемінно укладених барвистих площин та ліній, до того ж поля немальовані були рівнозначним декоративним елементом. Генеза цього декору незрозуміла. Трипільське населення подібне оздоблення використовувало інакше. Очевидно, цей різновид орнаменту виник тут незалежно від сусідніх чи далеких впливів [Пелешин, 2004, с. 23-26].

Декор віддалених від півдня регіонів тиса-полгарських спільнот мав свої місцеві особливості, які були як далекий відгомін давніх центрів. Тут також карбували краї вінець, робили ряди вдавлень або насічок на заламах тулуба, щоб підкреслити їхню тектоніку. У такі орнаментацийні лінії вкомпоновували гудзки, вуха, а в пізніших фазах їх наліплювали на краях вінець. Інколи кераміку оздоблювали пластичними валиками [Prahistoria..., 1979, s. 159-160; Археологічна спадщина..., 2005, с. 136, 170, 172].

Цікавий вид декорування мали двовухі дзбани західного регіону поширення цих пам'яток. На навмисно зачорнений, відполірований посуд наносився прокреслений орнамент, що дозволяло одержати додаткові ефекти світлотіні. Не виключено, що ці прокреслення були інкрустовані білою фарбою. Мотиви прокреслених ліній укладені так, що вони сходяться у відкриті прямокутники, перетинаються в меандрах тощо. Поряд з ними нанесені ряди ямок, різноманітних відтисків, штампів. Ямки інколи утворюють трикутники та ромби. Мотиви насиченого орнаменту спітаються в сітку, нагадуючи бодрог-керештурський декор.

Але чимдалі – орнаментика посуду занепадала, проте зберігалася на знаряддях, глиняних пряслах, кістяних виробках, на деяких кам'яних сокирах. Не виключено, що вишукане оздоблення мали різноманітні домашні речі. На ок-

ремих поселеннях (наприклад, у Злотій) знайдено фрагменти випалених стін зі слідами розпису [Podkowińska, 1957, s. 246].

Фігурна пластика. Естетичні смаки населення наддунайського походження відображені також у фігурній пластиці переважно раннього періоду. Деякі посудини або їхні деталі: ніжки, гудзки, вуха, – мають антропоморфну або зооморфну форму. Важко сказати, де орнаментика мала естетичне навантаження, а де магічне. Що ж до фігурної пластики, то науковці визнають її культове призначення.

Без сумніву, вірування лендель-полгарського населення зберігали давні традиції дунайської протоцивілізації – культу родючості, урожаю, уособлених у жіночих божествах. Атрибутами такої обрядовості залишалися жіночі фігурки, відкриті в різних місцях: Оец [Seger, 1916, s. 1-89.], Яскіня Вежховська Гурна під Краковом [Prahistoria..., 1979, s. 161], де перебували представники плешовської групи. Один з таких виробів походить із Голишева, що біля Луцька. В іншому пластичному стилі створено фігурки зі Злотої, належні до культури з біломальованою керамікою [Podkowińska, 1953, s. 15]. Вони порожні всередині і, напевне, були жертовним посудом. Один із таких виробів виготовлений у формі жіночої фігури – від стоп ніг до плечей, а вище, замість голови – вінця посудини. На цьому ж поселенні знайдено чоловічу фігурку в подібному стилі, але погано збережену.

Невеликі скульптурки тварин знайдено в Іголомі, Кракові-Вітковіце, Людиці та ін. Для обрядових дій був призначений спеціальний посуд із зооморфними рисами. З ритуальною метою використовувався, напевно, виріб у вигляді чотиринової тварини, оздоблений відтискним орнаментом, знайдений у Доброму Вроцлавського воєводства [Jażdżewski, 1936]. Не виключено, що й інші, спорадично виявлені вироби на чотирьох ніжках (Краків-Вітковіце, Завіхост-Подгуже) або такі, де гудзки чи вуха, змодельовані у формі голівок тварин, мали подібне призначення. Варта уваги знахідка досить великої, реалістично переданої голови кози на поселенні самбожецької групи в Опатові [Podkowińska, 1953, tab. XX–XXI]. Спочатку вона (голова) була покрита червоною фарбою і становила, можливо, частину посудини. Культову обрядовість цього населення, напевне, можна розглядати як досить розвинуту, але відтворити її важко. Наприклад, на пам'ятці самбожецької групи в Кракові-Плешові [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1969, t. 2, s. 51] у невеликій ямі вміщено голову кози з великими рогами та посудину на порожній ніжці, декоровану мальованим орнаментом. Можливо, це

була по жертва тварині (Frazer, 1963, s. 412).

Дещо детальніше можна реконструювати звичаї, які супроводжували померлих. На сьогодні виявлено 31 поселення, де на кладовищах відомо понад 60 похованих. Половина з них – малі цвинтарі, які складаються з декількох

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД ПЛЕМЕН РАНЬОГО ЕНЕОЛІТУ

поховань, тоді, як інша половина вміщує одиночні поховання, що були відкриті випадково. Рятувальний характер розкопок на поселеннях не дозволяє нам виключати ймовірність того, що вони є також частиною знищених поховань. Поховальні пам'ятки і поселення пов'язані між собою. Відомі одиничні по-

ховання, що знаходяться безпосередньо на поселеннях, а малі кладовища віддалені від поселень всього на кілька метрів (Злота, Грудек 1С, комплекс стоянок у Стжижові) [Археологія Прикарпаття..., 1990, с. 15].

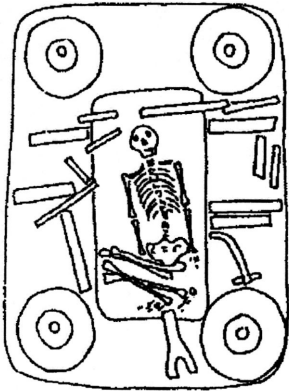

Рис. 17. Енеолітичне поховання з возом.

Під час розкопок інгумаційного могильника лужицької культури у с. Рованці Волинської обл. В. Івановським та Д. Павлівим було відкрито два одиночних поховання волино-люблінської культури [Археологія Прикарпаття..., 1990, с. 12].ц Погано збережені скелети мали південну орієнтацію. У похованнях знайдено посуд. У складі супровідного інвентарю виявлено два наконечники стріл трикутної форми, оброблені струменевою ретушшю, два ножі і два вкладні до

серпів на правильних пластинах.

За даними Я. Фітцке, біля с. Сьомаки Луцького р-ну влітку 1937 року випадково відкрито тілопокладне поховання дорослої людини (культури «моравської мальованої кераміки»), в якому знайдено три посудини (одна з них розмальована білою фарбою), чотирибічну в перетині сокирку з «лупака» і три невеликі крем'яні пластини.

Одиночні поховання з багатим супровідним матеріалом відкриті на багатозаровому поселенні в околицях с. Зубків Львівської обл. Посипаний червоною

вохрою скелет лежав у скорченій позі на правому боці. Біля його верхньої частини стояли дві миски з трьома пелюсткоподібними закінченнями вінчиків, горщик та циліндричний кубок з двома горизонтальними усічено-конічними вушками. Остання посудина була наповнена вохрою такого самого кольору (!). В одній з мисок знаходився ніж на реберчастій пластині розмірами 202x45x11 мм. Серед супровідного інвентарю знайдено загострений струменевою ретушшю пластинчастий ніж та відшліфовану сокиру з опоки.

У поховальному ритуалі раннього енеоліту регіону спостерігається певна закономірність, зокрема, усі покійники були покладені в скорченій позі. Поряд із груповими похованнями трапляються й окремі могили. У деяких випадках виявлено парні поховання. Постійним атрибутом поховань стають керамічні вироби, зняряддя з каменю, кістки. Іноді покійників спалювали і, як виняток, використовували вохру для посипання померлих [Пелещин, 1974, с. 109; Пелещин, 1985, с. 270-271].

Поховальний обряд тиса-полгарського періоду був подібний до попереднього неолітичного (культури лінійно-стрічкової кераміки). Померлих, згідно з наддунайською традицією, ховали біля жител, не роблячи окремих цвинтарів. На довготривалих поселеннях знаходять по кільканадцять похованих, наприклад, у Йорданові Шльонському [Seger, 1916], Бресті Куявському [Jażdżewski, 1938], Виценжу [Kozłowski, 1971], Злотій [Rauhut, 1962, s. 156] та інших. Могила, швидше за все, на поверхні нічим не позначалася.

Переважавав тілопокладальний спосіб поховання, проте зрідка трапляється і кремаційний (Kowal, 1962, s. 71). Померлих клали в прямокутних або овальних ямах глибиною від кільканадцяти сантиметрів до 2 м, інколи використовували наявні пониження (Брест Куявський, Злата, Стжижов). У Йордано-Шльонській групі дно поховальних ям подекуди викладали каменями або ховали відразу двох покійників одночасно (Брест Куявський, Стжижов, Вицьонже). За південною традицією, тіла померлих клали в скорченій позі на боці, часто із зігнутими в ліктях руками й долонями, повернутими до обличчя, – характерний адораційний жест. Зауважено, що чоловіків ховали на правому, а жінок на лівому боці [Jażdżewski, 1938, s. 36]. Орієнтація похованих була довільною, однак частіше по лінії північ-південь, звичайно з невеликим відхиленням голови на південний схід.

Поховання біля села Гусинне, пункт 2 (пам'ятка розташована на краю нижньої тераси заплави Західного Бугу) вивчали А. Закостельна та Я. Гурба в

1994 р. Тут знайдено дуже порушений скелет дорослої жінки віком 40-50 років, який лежав на глибині 25 см від сучасної поверхні. Поховальна яма не простежувалася. Скелет був у скорченому стані на лівому боці, головою на південь. За 20 см на схід від кісток *rodostoria* знайдено велику частину двовухої амфори. Там же були 2 чаші та 4 чарки, мальовані білою фарбою [Zakościelna, Gurba, 1995, s. 3-7].

Біля села Стжижов (пункт 10) виявлено поховальні пам'ятки за 600 м на схід від раніше досліджуваних поховань. Вони розташовані на місі висотою 20 м над заплавою. Там розкопано 80 м² площі і відкрито три поховання ВЛК. Поховання № 1 та № 3 були на глибині 15-20 см. У них знайдено посуд, знаряддя з кременю, кістки, рогу та мідні оздоби [Zakościelna, Gurba, 1995, s. 3-5].

У похованні № 1 доросла людина лежала у випростаному положенні на спині, головою на південь. Для ВЛК – випадок рідкісний. За її головою була миска, 5 виробів з волинського кременю, а також мідний кинджал, перероблений на підвіску, що знаходилася на грудях. На рівні тазу знайдено фрагменти мушель, які, можливо, були елементами поясних прикрас.

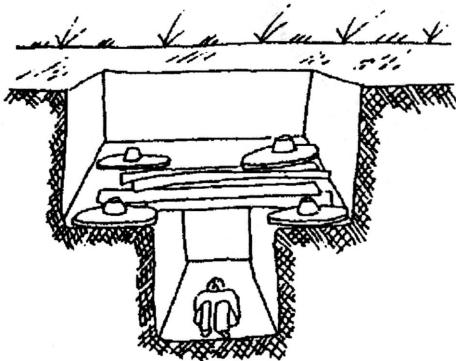

Рис. 18. Поховання з рештками воза.

ний на підвіску, що знаходилася на грудях. На рівні тазу знайдено фрагменти мушель, які, можливо, були елементами поясних прикрас.

У похованні № 2 відкрито рештки двох похованих осіб: жінки віком 20-25 років, котра лежала на лівому боці, головою на південь, чоловіка (?) 50-60 років теж на лівому боці, головою на північ. Біля них було 8 посудин, скребачка з волинського кременю та підвіска у формі спіралі.

На Гряді Городельській і в Котлині Грубешівській відомі залишки поселень ВЛК – Грудек, Грубешів-Підгуже, Стжижов та цвинтарі – Грудек, Неледов, Стефанковіце-Колонія, Монятиче-Колонія, Рогалін, Гусинне, Стжижов, які свідчать про те, що в названому регіоні наявне скупчення поселень цієї культури. Під час розкопок тут відкрито багато ям господарчого характеру. Поховання робилися поблизу поселення або за кількисот метрів від нього [Podkowińska, 1960, s. 59-80; Głosik, Gurba, 1963, s. 358-365; Gurba, 1964, s. 56-58].

В. Команом в Любче Замойського воеводства (пункт 27) в кургані на дні «глинянки» відкрито поховання ВЛК. Обриси ями були ледве помітні, дно

простежувалося на глибині 0,6 м від поверхні. Вісь поховання йшла по лінії північ-південь. Молода жінка (?) лежала на лівому боці в скорченій позі, головою на південь, обличчя повернуте на захід. Серед кісток знайдено чотири фрагменти мідних прикрас. Верхня частина кістяка посипана вохрою. Біля голови була овальна миска, а поблизу стоп ніг стояла кераміка: 2 амфори, 1 горщик з s-подібним профілем, 2 кубки, 9 чарок – всього було 15 посудин. За описом В. Комана, знайдений супровідний інвентар мав такий вигляд:

1) миска овальна з чотирма симетрично розміщеними «ріжками». Її висота 9,8 см, діаметри: верхньої частини – 28 см, дна – 9,5 см, товщина – 0,6 см. Колір сіро-коричневий, на зламі чорний, домішка натуральна;

2) горщик s-подібний з бронзовою барвою та домішкою піску, висотою 20,4 см, діаметром 21 см та 9 см, товщина стінок – 0,6 см;

3) «чарка» висотою 6,5 см, стінки товщиною 0,3 см, темно-сіра, зі смугами з вертикальних прямокутників, зробленими білим барвником у нижній частині. Діаметри: верху – 6,8 см, дна – 4,2 см, середини – 9,3 см;

4) інша «чарка» таких розмірів: висота – 10,1 см, ширина – 7,2 см та 5,0 см (найбільша ширина – 7,6 см); розмальована білим барвником – поперемінно укладені прямокутники, а з середини – тонкі навскісні лінії [Коман, 1997, с. 40-43]. На Люблінщині це найбагатше поховання.

Отже, серед населення волино-люблінської культури зберігся давній звичай обсіпати або розмальовувати померлих червоною вохрою, про що свідчать поховальні пам'ятки, виявлені в Злотій [Rauhut, 1962, s. 156], Грудеку Надбужному [Brońska-Rauhutowa, 1956], Вербковіце [Kempisty, 1962]. Червону вохру могли добувати з рослини *zithospermum officinale* Z. В одному з поховань у Бресті Куявському нею було обсіпано голову двадцятирічного чоловіка.

Поряд із покійниками складали дарунки та особисті речі: посуд, прикраси, крем'яні вироби [Tabaczuński, 1970, s. 252]. У ранній лендель-полгарський період ставили 1–3 посудини, клали 1–2 знаряддя, часто сокиру. Особливо старанно було обставлено покійника в Карску Шцецінського воєв. [Dorka, 1939, s. 193]. Крім оздобленої відтисками чаші на порожнистій ніжці та двох інших посудин, в похованні виявлено велике кам'яне знаряддя, кілька крем'яних пластин, оздоби з мушель *Spondylus* та ікла кабана.

Звичай обставляти померлих 1–3 посудинами, окремими знаряддями зберігся в середній фазі, і лише в найпізніший період спостерігаються зміни. У Брест-Куявській групі до поховань рідко клали посуд, лише поодинокі кубки

ставили до найскромніших гробів (частіше це були люди похилого віку). Зазвичай, померлим залишали різні знаряддя: рогові та кам'яні сокири, крем'яні вироби, на покійниках було багато цінної біжутерії.

Інші звичаї побутували в населення волино-люблінської культури з біломальованою керамікою. Поряд з померлим ставили численний посуд, інколи 10 та 15 штук. Частина з них наповнювалась їжею та напоями, інші посудини, вкладені одна в одну, стояли в кутках поховання (Злота, Вербковіце). У Грудьку Надбужному померлого було прикрито великою мискою. Поряд залишали чималі шматки м'яса, інколи від кількох тварин. Крім того, виявлено коштовні оздоби одягу. Прикраси склалися з намиста, виготовленого з мушель, яких інколи нараховується кількості штук. Можливо, ними обшивали поховальний одяг. Припускають, що цим речам надавалося магічне значення.

Найбільші могильники на Волині досліджувалися біля села Звенигород Львівської обл. [Свешніков, 1956] та на поселенні Голишів [Пелещин, 1973, с. 321], де виявлено по п'ять поховань (у Голишеві могло бути й більше). На першому з них відкрито скорчені поховання. Скелети, які лежали на лівому боці, орієнтовані по лінії захід-схід. Стать покійників не визначена. Поховальний інвентар складався з кераміки, кам'яних та кістяних виробів. Знайдено окремі предмети з міді: фрагменти шпильок, наконечник стріли. Вони відкриті на глибині 0,3–0,4 м від сучасної поверхні в лесовому ґрунті. У Голишеві поховання здійснювались у мілких ямах, контури яких зараз не простежуються. Можливо, над ними були невеликі насипи, але руйнування їх не оминуло. Воно почалося уже в період існування пізньотрипільського поселення, територія якого близько підійшла до могильника. У 60-х рр. ХХ ст., коли проводилися земляні роботи в долині, з незрозумілих причин знесли південний схил мису, в результаті чого кілька поховань зруйновано. Від них на поверхні залишилися уламки кількох черепів і шість пошкоджених посудин. У 1972–1973 рр. експедицією Львівського університету під керівництвом М. Пелещина досліджено п'ять поховань, які розташовувались двома групами на відстані 6–8 м. Всього їх мало бути 10. Поховання тілопокладні, кістки збереглися частково в деяких з них. За місцезнаходженням кісток встановлено, що покійники лежали із зігнутими ногами і були орієнтовані на північний захід, тобто в сторону поселення. Деякі з поховань парні чи групові [Пелещин, 1998, с. 74–88].

За описом М. Пелещина, від поховання № 1 залишилися окремі кістки нижніх кінцівок. З поховальних дарів уціліли дві конічні миски та біконічний

горщик. Поверхня усіх трьох посудин темного кольору, старанно підлощена. Поблизу виявлено частину черепа великої рогатої домашньої тварини, можливо, залишки жертвоприношення або тризни. У розташованих поруч похованнях № 2 і № 3 знаходились окремі кістки трьох дорослих жінок і одного чоловіка. В похованні № 2 була невелика амфорка з двома вушками та миска. В похованні № 3 знайдено два біконічні горщики, кусок каменю, окремі кістки дрібної домашньої худоби [Пелещин, 1998, с. 76].

Від поховання № 4 збереглися нижні кінцівки і частина хребта людини в анатомічному порядку. Тут була похована жінка, за визначенням В. Козак-Зихман, віком біля 30 років, яка лежала в скорченому положенні на лівому боці, головою на північ. Біля кістяка виявлено дві крем'яні пластинки, частину кам'яної шліфувальної плитки, дві кістяні проколки, три добре збережені посудини: амфора, миска і грушеподібна чаша. Всі речі були біля зігнутих колін. У похованні № 5 частково вціліли кістки ніг, фрагменти черепа і кілька хребців, що належали жінці віком 20–25 років. Від поховального інвентаря збереглася лише одна миска [Археологічна спадщина..., 2005, с. 137, 139, 170]. На думку автора розкопок М. Пелещина, голишівський могильник свідчить, що жителі селища не мали контактів з іншим етнічним середовищем .

Отже, поховальний комплекс ВЛК з Голишева, незважаючи на значну зруйнованість, є найбільшим на Волині. Він вказує на звичай ховати покійників неподалік від жител, що властиво для ранньоземлеробських культур Подунав'я. Цікаво, що поховання об'єднувалися у дві групи, відстань між якими становила 6–8 м. Можна припустити, що вони були віддалені в часі (різночасові) або покійники належали до двох родів.

Кістяки знаходилися в неглибоких ямах у лесовому ґрунті, на відстані 0,3-0,4 м від сучасної поверхні. На думку М. Пелещина, речі могильника та поселення складала єдиний комплекс, а обидві пам'ятки були «невеликі і недовготривалі». Кераміка у похованнях збереглася краще, на поселеннях вона фрагментована. Всього автор нараховує уламки від 60 посудин, четверта частина з яких знайдена на могильнику [Пелещин, 1998, с. 75-76].

За даними розкопок 2004–2005 рр., проведеними О. Позіховським та Г. Охріменком, ранній – «дотрипільський» – період поселення Голишів належить до двох культур – маліцької і волино-люблінської. Як встановлено, голишівський могильник – пам'ятка волино-люблінської культури [Археологічна спадщина... 2005, с. 168, 170, 172; с. 216-278].

Цікавим є питання: чи для поховального обряду виготовлявся спеціальний посуд, чи ставилися вироби, якими люди користувалися за життя. Виявлені в похованнях посудини були міцні, невеликих розмірів. За технологічними особливостями вони однорідні, виготовлялися з глини, в яку додавалося небагато піску, добре випалені, з дбайливо прогладженою або пролощеною поверхнею. Кольори – від коричневого до темного [Пелещишин, 1998, с. 76-80].

Кераміка складалася з амфор, мисок, чаш, горщиків. У кожній із цих груп були відмінності за другорядними ознаками. Амфори М. Пелещишин поділяв на три типи: 1) з роздутим корпусом та звуженим горлом, потовщеним краєм; 2) присадкуваті, з біконічним профілем, широким дном, плавно розхиленою шийкою, чотирма невеликими вушками у верхній частині (до рідкісних належить амфора, край якої має виступи та заглибини, висота її 13 см); 3) з різко вираженим біконічним профілем, лійчастими вінцями та широким дном, чотирма вухами на рівні найбільшої випуклості.

Горщики низькі, з біконічними стінками, високо піднятим вигином та розхиленим краєм. Орнамент складається з конічних або видовжених виступів на вигині, скісних заглибин по ребру вигину, валиків по шийці. На плічках могли бути вертикальні валики.

Відомі миски з малими конічними виступами по краю (гострі, здвоєні), інколи оздоблені рядом ямок під краєм вінець. Дно однієї з них прикрашене горизонтальними прокресленими лініями, над якими – гострий кут з ямок. Інша миска оздоблена білим розписом («крейда на жировій основі»), нанесеним на зовнішній поверхні та дні – геометричний візерунок у вигляді груп скісних смужок на верхній частині трикутників та двох горизонтальних ліній при дні. Вона має два здвоєні виступи під краєм вінець, що нагадують роги тварини. Знайдено також низькі біконічні миски, ймовірно, маліцької культури. До чаш віднесено кілька тонкостінних грушоподібних неорнаментованих посудинок з майже округлим дном та висотою 8–10 см. Вони неорнаментовані. Є й менші чаші з біконічним, плавно відігнутим краєм, прикрашені відтисками округлого орнаменту [Пелещишин, 1998, с.76-80].

Ще одна важлива пам'ятка – Гарбатувка-Колонія, досліджувана М. Поланською, розташована в південній частині ленчинсько-влодавського поозер'я (біля озера Ротче) на піщаному пагорбі, піднесеному на 3 м над долиною. Під час викопування піску на глибині 20–30 см (на площі 2 м) знайдено скупчення посудин, їхніх уламків та дві мідні прикраси. Виявлено таку кераміку: 1)

амфора з вузькою шийкою та грушоподібним корпусом і двома вухами в найширшому місці; 2) амфора з s-подібним профілем; 3) мала амфора, що знаходилася в середині більшої посудини; 4) амфора з двома вухами та наліпленими гудзками; 5) амфора з двома вушками; 6) амфора; 7) амфора з s-подібним профілем; 8) пошкоджена чарка, край якої злегка відхилений, корпус кулястий; 9) пошкоджена чарка; 10) пошкоджена миска – стінки рівні, край вигнутий до середини; 11) миска, прикрашена чотирма симетрично розміщеними горбиками на краю; 12) непрофільований кубок; 13) кубок; 14) кубок з чотирма виступами, а також 2 сережки, одна з яких скручена в один оберт і має потовщені кінці.

Кераміка виготовлена з незнежиреної глини, в якій мало піску, світло-брунатного кольору, прогладжена, блискуча, матова, добре випалена. На жодному з виробів не було розфарбовувань.

У публікації М. Поланської подано карту поховань ВЛК з Люблінщини (всього 32 групові та одиночні поховання), майже всі виявлені в зоні лесових ґрунтів [Połańska, 1999, s. 9-15].

Поховання ВЛК розташовані, зазвичай, за 1,5 або кілька метрів одне від одного, тому їх трактують як один поховальний комплекс. Кількість посуду в одній могилі інколи досягає 15 штук. Посудини ставились коло ніг, за головою, біля грудей. Зрідка зафіксовані випадки вкладання малих посудинок у більші [Kempisty, 1962, рс. 7; Koman, 1997, рс. 4]. Серед супровідного інвентарю є вироби з кременю та кістки, оздобі з мушель, іклів кабана, міді. Останні відомі в похованнях з кільканадцяти пунктів [Głosik, Gurba, 1963, s. 361; Połańska, 1999, s. 14]. Пам'ятка Гарбатувка-Колонія висунута далеко на північ, в зону Полісся. Решта поховань локалізовані на Городельській гряді, в Грубешівській котловині, на середньому Вепжі та Наленчовському плоскогір'ї [Połańska, 1999, s. 15].

Пошкоджене поховання № 7 у Стжижові (Замойське воев.), досліджуване А. Закостельною, проявилось на глибині 10 см і належало чоловікові (?) віком 30-35 р. (визначення В. Козак-Зихман). У ньому знайдено наконечник стріли з волинського кременю, чарочку зі слідами білої фарби, вставлену в s-подібну посудину з двома вушками та двома гудзками, а також біконічну посудину з розхиленими вінцями, келихоподібний виріб. Рештки людини лежали, ймовірно, у скорченій позиції на правому боці, головою на південь. Частина кераміки залишена біля колін. Решта – ближче до кісток гомілки.

На цій пам'ятці відкрито 7 поховань: одиночні (№ 1/1994; № 4/1995), 1 парне поховання жінки та чоловіка (№ 3/1994 р.) та потрійне (№ 2/1994 р.). В остан-

ньому виявлено скелети чоловіка, жінки і дитини. Всього тут знайдено кістяки двох жінок, чотирьох чоловіків, однієї дитини. Обоє молодих жінок поховано з чоловіками у віці 50-60 років. Крім цього, було чоловіче поховання в труні (№ 7/1994 р.).

Померлих клали в скорченій позиції головою на південь: жінок на лівому боці, чоловіків на правому. Лише в похованнях чоловіків (№ 1/1994 р., № 3/1994 р.) був відступ від правила: перший спочивав на спині, другий – на лівому боці головою на північ. Поряд з останнім чоловічим кістяком лежав жіночий скелет, покладений валетом. В іншій могилі біля чоловіка та жінки, які повернуті обличчями один до одного, знаходився дитячий скелет.

Усі поховання мали багаті та різноманітні «дарунки», основними серед них є посуд (від 4 до 8 посудин), зброя з кістки, рогу, кременю. В більшості знайдено мідні вироби або їх залишки. Біля голів жінок виявлені спіральні скручені підвіски. На шиї чоловіка (поховання № 1/1994) була підвіска, перероблена з ножа [Zakościelna, Gurba, 1995, s. 6]. Це був цвинтар, імовірно, з 8 поховань. Він, не виключено, мав форму прямокутника (28x16 м), в кутах якого парами ховали померлих. У центрі кладовища, можливо, здійснювалися поховальні обряди, там міг бути й курган. У той самий час в тиса-полгарській та бодрог-керештуровській культурах були великі некрополі (пор. J. Vognar-Kutzian, 1963).

Серед городельських пам'яток ВЛК виявлено кілька могильників: Стжижов, Роголін. В останньому було поселення та 4 цвинтарі [Zakościelna, 1997, s. 11-14].

У 1987–1988 рр. продовжувалися розкопки на цвинтарі СК – пункт 2, в результаті яких відкрито 670 м² та виявлено 6 поховань СК (№ 22-27). Усі вони були ямні, за винятком знищеної могили № 23. Орієнтовані переважно довгою віссю в напрямку схід–захід. Атиповим є поховання № 22 – орієнтація з північного заходу на південний схід. Всі поховання одиночні. Померлих покладено у випростаному положенні на спині, з долонями біля обличчя. Поховання № 25 мало залишки дерев'яної конструкції, а № 27 – колоди, у яку був покладений померлий. Біля скелетів знайдено посуд, крем'яні вироби (сокири, серпи, наконечники стріл, списів), мідні прикраси – браслет, гривна, сережки, намисто з фаянсових пацьорок та зубів тварин. Крім того, виявлено кістяну шпильку, частини пояса з іклів дикого кабана [Zakościelna, 1997, s. 11-14].

До цього часу було відомо про кілька зруйнованих могильників, наприклад, в Амбукові на Західному Бузі, Сьомаках неподалік від Луцька та інших місцях. Це стосується й окремих поховань (Гірка Полонка Луцького р-ну).

Вони містили важливий речовий матеріал, що стосувався поховального ритуалу, проте питання про взаємозв'язок поселень з прилеглими до них могильниками не ставилося [Пелешин, 1998, с. 76-78].

За даними польських дослідників, в межиріччі Західного Бугу та Вепжа серед 37 поховань у 23 пунктах покійники лежали на лівому або правому боці і лише один кістяк витягнутий на спині. Усі скелети орієнтовані головою на південь. Посудини поставлені біля голови або за стопами ніг. Дарунки склалися з крем'яних та кістяних знарядь, прикрас з іклів кабана, стулок черепашок унію, рідше – міді (Kokowski, Zakościelna, 1988, s. 66).

За винятком незначних локальних особливостей, поховальний обряд населення наддунайського кола культур лендель-полгарської спільноти був подібний в басейнах Одера, Вісли, Західного Бугу. Поховальні обряди, напевне, ставали тоді більш складними, ніж у добу неоліту. Релігійні поняття також, імовірно, змінювалися, ускладнювалися.

Отже, про духовне життя місцевих племен маліцької та волино-люблінської культур найповнішу інформацію дають нам поховання та поховальний обряд.

Характерними рисами поховального обряду цього населення є такі: 1) розміщення поховань поблизу поселень; 2) тілопокладальний (інгумаційний) обряд – положення покійника на спині або на боці з підігнутими ногами у неглибоких ямах (Голишів, Гірка Полонка та ін.); 3) виявлено групові поховання 2-5 осіб, які, ймовірно, належали до однієї родини, на певній відстані від інших могил, однак в одному визначеному місці, що було їх спільним некрополем; 4) за матеріалами Голишівського могильника видно, що покійників супроводжували дарунки: керамічні вироби (миски, чаші, горщики, амфори), кістяні знаряддя (проколки), крем'яні пластини, а в басейні Західного Бугу ще й мідні прикраси.

Загалом увесь цей комплекс поховального обряду типовий для спільнот, що вийшли з наддунайського регіону. Окремі пам'ятки західного та східного (Голишів) ареалів поширення волино-люблінської культури вказують на те, що під час поховань були обрядові тризни, від яких біля могил залишилися кістки свійських чи диких тварин.

У першій половині III тис. до Р. Х. на територію Західного Побужжя із заходу проникають племена культури лійчастого посуду (КЛП). Її ареал охоплював територію Центральної Європи від південного узбережжя Балтики на

півночі до Чехії та Словаччини на півдні, від Голландії на заході до Західної України на сході.

На сьогодні питання щодо походження цього населення залишається не вирішеним. Деякі дослідники вважають, що її формування відбувалося в районі нижньої течії Вісли та Лаби на місцевій неолітичній основі при сприйнятті південних впливів [Prahistoria..., 1979, s. 165-175; Давня історія України, 1997, с. 268].

Стосовно поховального обряду представників культури лійчастого посуду, слід сказати, що для нього характерні випростані на спині положення покійників у ґрунтових та курганних могильниках, які виявлено на теренах Польщі,

КУЛЬТ ТА МАГІЯ НАСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ

Волині та інших територіях. У різних віддалених групах КЛП з самого початку їхнього формування наявні відмінні риси цього обряду. Спільним є лише звичай тілопокладення. Кремаційні поховання були рідкісними (напр., Ляс Стоцький (В 14а) Люблінського воев.). Обряд тілоспалення мав місце в Гірському Шльонську та Моравії, проте в пізніший період. У північній, східній та південно-східній групах покійників клали горілиць у випростаній позі, у Баальберзі, Зальцмюнді, Шльонську – на боці в скорченому положенні. Поховання інколи обставляли камінням, що на півночі та в Малопольщі було правилом.

Найдавніші поховання КЛП зверху не мали насипів. Така практика з'явилася разом з мегалітичною ідеєю. У східній та південній групах поховання переважно овальної або прямокутної форми, інколи прикриті, оточені чи вибрукувані камінням. Утворювалося щось подібне до комори. На Західному Помор'ї та на Сандомирських лесах інколи будували правильної форми скрині з плоских плит (Вожецін Щецінського воев., Високі Тори Тарнобжезького воев.) [Tabaczynsky, 1973, s. 49-60]. У могили знаходився один скелет, інколи – 2-3, а от в Малопольщі відомо і більше (напр., Наленчув). Кістяки орієнтовані головами на схід чи захід, значно рідше на північ або південь. До більшості поховань (60-80%) не клали жодних «дарунків» (деякі мали їх небагато, зокрема «пляшки», амфори, інколи кубки) або залишали в могилі бойовий чекан, пацьорки (намисто) та амулети, сокири чи дрібні крем'яні речі (біля скелетів знаходять і крем'яні відщепи) [Jażdżewski, 1936; Gajewski, 1953; Gurba, 1959,

1970; Pradzieje..., 1989, s. 229-231] (рис. 20).

У сарновській фазі населення східної групи опановувало звичай будувати мегалітичні кургани у формі видовженого трикутника, обставленого великими кам'яними блоками. Ця традиція дійшла і до південно-східної групи, наприклад, Люблін–Славінек, Страдув Келецького воев. [Gromnicki, 1961, s. 11]. Тут обставляли поховання брилами вапна та деревом. Це була периферія мегалітичної зони, тому курганів небагато, а в пізніший період зникли взагалі. Лише на Польській низовині такий звичай побутував довго. На теренах східної групи будували кілька варіантів видовжених насипів; їх називають іще куявськими. Не було тут дольменів, а також коридорних поховань. Класичні куявські кургани мали вигляд трапеції або трикутника, одна сторона якого довша, а друга нерівна. Ширина їх досягала 6-15 м, довжина – 150 м, а максимальна первісна висота – 3 м. Іноді були й менші об'єкти, орієнтовані переважно зі сходу на захід, обставлені камінням. У ширшій їхній частині знаходився один скелет, а в інших – 2-5, до 10. Покійників інколи посипали вапняним пилом. В. Шільде допускає, що такі поховальні споруди зроблені за аналогією до форми трапецієподібних будинків південних протоцивілізацій кола наддунайських культур, оскільки мегалітична ідея йшла з заходу на схід [Childe, 1949].

На цвинтарях південно-східної групи, крім похідних від мегалітичних форм, в могилах інколи знаходять «бруки» (покриття з викладених брукових каменів), що перекривали по кілька одиночних поховань. Окремо виділяються поховання на поселеннях, які є в усіх групах КЛП. Зрідка це скелети молодих осіб. Не виключено, що вони були жертвовними при заснуванні поселення за прикладом північних груп. Процес поховання покійників часто супроводжувався різними ритуальними діями. Так, у південно-східній групі зафіксовано звичай розбивати черепи (інколи їх ховали окремо – Ойць, Яскіня Борсуча), класти в рот великий камінь або виривати руки, ампутувати ноги. Все це свідчить про те, що населення вірило у можливість контактів померлих зі світом живих [Sulimirski, 1955, s. 349. Gajewski, 1953, s. 75]. Культ померлих був, напевне, дуже розвину-

Рис. 20. Горцик культури лійчастого посуду.

тим. В його основі – відчуття однієї спільної групи.

На території Західного Побужжя (в межах Волинської та Львівської областей) поховальні пам'ятки КЛП досить рідкісні. Тут відоме лише одне поховання, випадково виявлене в 30-х рр. у с. Дружелюбівка Сокальського р-ну Львівської обл. [Археология Прикарпаття..., 1990, с. 42]. Нові дані для вивчення поховального обряду населення КЛП вищеназваного регіону дало виявлення у 2004 р. пункта з цвинтарем цієї культури біля с. Бубнів (Володимир-Волинський р-н) в урочищі Курган, на мисові, що примикає до лівого берега р. Луга. Місцевий житель В. Бучак помітив залишки кісток та черепа, які були викинуті на поверхню після глибокої оранки трактором. Працівники Волинського краєзнавчого музею встановили тут наявність ґрунтових поховань, що належать до КЛП. Вдалося з'ясувати також, що всіх похованих (дітей, чоловіків, жінок) могло бути більше десяти осіб. Покійники орієнтовані головами на захід, випростані, покладені горілиць, руки складені на грудях. Супровідний інвентар не виявлений, що властиве східній групі пам'яток КЛП, де до 80% поховань безінвентарні. Частина скелетів не має стоп ніг, напевне, внаслідок ритуальних ампутацій.

Поховання з подібним ритуалом відомі в сусідній Люблінщині (Польща). Так, у 1988 р. А. Закостельною було досліджено залишки труни чоловіка 50-60 років у Сверхшчовій Колонії (пункт 28). Кістяк орієнтований по лінії захід–схід, головою на захід. Біля нього зібрано уламки посуду КЛП. Скелет знаходився на 25 см вище від дна [Zakościelna, 1990, s. 8-10].

Великий цвинтар КЛП досліджував упродовж кількох років поспіль Й. Ногай-Хахай у Кармановіцах Люблінського воев. (пункт 35). У 1990 р. там відкрито 10 поховальних об'єктів. У чотирьох випадках діти були поховані разом з дорослими. Лише у трьох похованнях знайдено посуд та крем'яні вироби. На глибині 10 см виявлено також залишки кам'яної конструкції довжиною 8 м та шириною 2 м. На північ від неї викопий рів, у ньому на глибині 0,6 м від поверхні виявлено овальну поховальну яму, всередині якої видно обпалену землю та вуглини. Всього в Кармановіцах відкрито 23 ґрунтові поховання та чотири мегалітичні конструкції, під прикриттям яких знайдено 17 поховальних об'єктів. Загалом виявлено 11 подвійних поховань, 1 потрійне, ще в одному було 4 скелети. У семи могилах знайдено посуд, крем'яні та кам'яні знаряддя праці. Орієнтація поховань – головами на захід [Nogaj-Chachaj, 1990, s. 10-18].

У Кармановіцах Й. Ногай-Хахай відкрив одне з поховань (№ 47/94) на гли-

бині 15-30 см від поверхні. Поховальна камера мала розміри 190x80 см і була викладена невеликими вапняними каменями. Покійник лежав на спині, головою на північний захід. У камері знайдено «півтилчак» – серп з зализкуванням з кременю шоколадного кольору. Дно ями опущене на глибину 48 см від поверхні.

На Наленчовському Пласковижу вкладні до серпів знаходили в похованнях КЛП в таких пунктах, як Клементовіце (поховання № 1, № 4), Ляс Стоцький (поховання № 1) [Libera, 1982, s. 172-173]. «Тилчаки»-серпи не були типовими знаряддями для південно-східної групи КЛП, і кремій шоколадного кольору тут трапляється зрідка [Balcer, 1983, s. 47-51].

За 7 сезонів розкопок Й. Ногай-Хахай дослідив 1032,25 м² поверхні, відкрив 47 поховань та 2 сумнівні, а в них 55 скелетів. Там само виявлено 4 об'єкти – ями [Nogaj-Chachaj, 1990, s. 10-18].

Під час розкопок у 1990 р. відкрито 10 поховань і лише в трьох із них знайдено посуд та крем'яні вироби. Виявлено також кам'яну конструкцію, що мала форму трикутника довжиною 8 м та шириною 2 м, зорієнтовану по вісі південний схід – північний захід. З північного боку до конструкції прилягав рів, де відкрито поховання № 38/90 в овальній ямі. На увагу заслуговує об'єкт № 35/90, в якому були три кістяки – однієї дорослої людини (у випростаній позиції) та двох дітей у скорченому положенні. Усі ці покійники покладені «в коморі», збудованій з вапняних каменів [Nogaj-Chachaj, 1990, s. 10-13].

У 1956 році дослідження поховань КЛП біля с. Колонія-Хрущув Пулавського повіту проводив Ян Гурба. Ним досліджено 21 поховання. Перше з них мало накриття з каменів розміром 3x1,2 м і було зорієнтоване, як і покійник, по лінії захід–схід, головою на захід. Каміні стали знаходити, починаючи з глибини 0,3 м. Скелет лежав ще нижче – на глибині 1 м від поверхні у випростаному положенні, з витягнутими вздовж тіла руками. Череп був розбитий. У похованні № 2 зроблено перекриття з каменів (0,9x0,4 м), під яким знайдено рештки дитини. У похованні № 3 череп людини був також робитий. Лише в могилі № 4 при похованому виявлено керамічні вироби: біля голови стояла «пляшка» з обідком, а в ногах амфора [Gurba, 1957, s. 133-138].

Цей могильник належить до найбільших на Люблінщині. Виділено такі його особливості: 1) покриття могил одно-, дво- або тришаровими (№ 1 та № 21) кам'яними викладами; 2) всі черепи розбиті; 3) один скелет піддавався кремації (№ 24); 4) в одному випадку покійнику зв'язали руки (№ 13) [Gurba,

1957, s. 173-174]. Ще інше поховання виявлено біля с. Брноціце Пулавського повіту. Для поховальної камери використано граніт, а не крейдяні брили, як у попередньому випадку. Біля скелета знайдено посудину з ручкою на п'яти ніжках [Gurba, 1957, s. 174].

Безінвентарне поховання КЛП досліджено С. Ястжембським поблизу с. Шиховіци. Воно знаходилося в округлій неглибокій ямі. Череп цілий, стопи ніг ампутовані (?). Орієнтація – головою на захід [Niedzwiedz, Koman, 1996, s. 25, рис. 8].

Під час похорону відбувалися різні урочисті, обрядові тризни, на яких могло бути й людське м'ясо (Леснічувка Вроцлавського воєв.). Культовий канібалізм помічено і на поселеннях. Про це свідчить не лише подібність звичаїв на різних територіях, але й наявність на цвинтарях спеціальних культових приміщень. Наприклад, на Куявах у поховальних насипах робили спеціальні отвори, щоб можна було зайти в середину. Будівлі таких святинь знайдено у Цаушвітц біля Дрездена [Coblenz, 1960, z. 139]. В Данії виявлено 9 санктуарів, пов'язаних із культом предків. Так, у місцевості Туструп на Дюрсланді в такому приміщенні були спеціальні пристосування та особлива сакральна кераміка [Becker, 1957, s. 1]. У цих будівлях знаходять окремі людські рештки. Подібні споруди, можливо, мали давнішу традицію, ніж мегалітичні поховання. Отже, вірування КЛП витворювалися внаслідок взаємодії двох світів: старорільничих племен наддунайсько-східносередземноморського регіону та місцевих традицій Європейської низовини. Така контамінація зумовлювала появу нових, якісно відмінних особливостей у духовному житті населення. Так, у віруваннях південних груп переважали риси перших, на півночі більше збереглося місцевих особливостей.

До рис, які виводяться з північних традицій, без сумніву, належить культова роль боліт та води. На всій Польській (і не тільки) низовині для них (водойм) призначалися вотивні дари – посуд, знаряддя (переважно сокири), оздоби з бурштину, м'ясо і навіть людські жертви (Садлужек Вроцлавського воєв.). Для такого ритуалу інколи на берегах боліт та водойм споруджували спеціальні помости, які, як наприклад, у Данії використовувало кілька поколінь. Цей звичай був відомий від початку виникнення культури лійчастого посуду [Prahistoria..., 1979, s. 258].

У Польщі вотивні знахідки зникають у ворецькій фазі [Jażdżewski, 1936, s. 194; Gabałówna, 1964]. У Данії зафіксовані випадки, коли жертвоні дарун-

ки складалися біля болота на сухому місці, пізніше вони були заторфовані [Bronsted, 1960, s. 190].

Вотивні місця з великою кількістю посуду та інших речей відомі і на поселеннях (наприклад, Пікутково). Вони виконували певні культові функції. У Чмельові на краю поселення знайдено стодолу, де поряд із залишками пшениці, льону, гороху було кілька великих посудин, деякі з вухом у формі барана [Wozniak, 1964, s. 24; Podkowińska, 1961, s. 21].

Цікавим обрядом було нищення вогнищ при покиданні поселень або спалення жител. Населення КЛП мало достатні знання і в галузі медицини, про що свідчать кількаразові трепанації, відомі на черепках чоловіків 35-50 років, виявлені в похованнях у Вежховицях (Куявія). Такі ж операції робили ще представники лендельської культури (Брест Куявський). На думку вчених, вони спричинені захворюванням мозку і не пов'язані з певними магічними діями [Karica, 1970, s. 151].

Той факт, що орієнтація поховань робилася чітко за сторонами світу, а також зображення на посуді зірок, сонця вказують на певних астрономічні знання цього населення, можливо, користувалися сонячним календарем (Макотраси) [Prahistoria..., 1979, s. 196].

Складний світ духовних уявлень носіїв КЛП певною мірою розкриває мистецтво. Центральне місце у віруваннях належало культу барана. Про це свідчать численні його зображення на ручках глиняних посудин. Вшанування цієї тварини вважається етнографічною особливістю КЛП, оскільки в інших ранньоземлеробських народів Європи культ барана не набув помітного вираження [Wielka historia świata, 2005, t. 2, s. 177].

У Західному Побужжі і північних районах Польщі в середовищі племен культури лійчастого посуду виявлена своєрідна глиняна зооморфна пластика. Тут виділяються кілька поселень, де вона набула значного розвитку: Чмельов і Грудек Надбужний (Польща) та Зимне (Волинська обл.). На поселенні у Зимному виявлено близько 30 глиняних біконічних черпаків і глечиків з високою ручкою, верхня частина яких має форму стилізованої голівки барана; відмінності полягають у більшій чи меншій стилізації деяких деталей заглибленого орнаменту. На окремих ручках зображено передні кінцівки тварин. У Грудеку Надбужному знайдено черпаки зі складною ручкою, що завершується чотирма голівками барана. Зооморфна пластика в культурі лійчастого посуду поширилася на південній периферії її території. Можна вважати, що поштоухом

для цього розвитку стали тривалі зв'язки з наддунайськими землеробськими племенами, де глиняна зооморфна пластика розвивалася з початку неоліту.

Традиція виготовлення керамічних фігурок за взірцем виробів південного походження була перейнята населенням КЛП разом з усією символікою та віруваннями, атрибутом яких був, серед інших, баран. На півдні ці тварини використовувались як жертви під час закладання споруд (напр., Надзвездзь) або просто символічно. В Йорданові Шльонському знайдено посудину у формі барана з уламком крем'яного ножа в його спині [Seger, 1926, s. 204], яким могло здійснюватися символічне ритуальне забивання тварин. Горщики з вушками, що закінчуються головою барана, виявлені лише в окремих ямах (напр., у Чмельові.) та інколи в похованнях. У межиріччі Західного Бугу і Вісли культ вівці (барана) набрав особливого поширення.

Інші культу, напевне, північного походження, були пов'язані з силами природи, блискавкою, водою та ін. Разом із культом предків вони становили основу багатой системи вірувань та ритуалів племен КЛП. До вірувань північного походження належить культ сокири – бойового чекана, що, можливо, має відношення до уявлень про Перуна. Такі знахідки відомі серед багатих дарів, наприклад, у Данії, також зафіксовані випадки використання сокирок-талісманів при закладанні будівель. Амулети сокирок із глини, бурштину часто трапляються на поселеннях. Як дари, вони передавалися сусіднім етногрупам. Такі речі відомі з пізньотрипільського поселення Голишів, на поселенні КЛП у Малих Грибовичах [Смішко, Пелещин, 1962] та в Зимному.

Амулетами були також зуби (ікла) вепрів, у яких робили отвори [Jażdżewski, 1936]. Зображення сонця у вигляді променів відомі на посуді та плитках з глини. На поселенні з Янувка Шльонського знайдено прясельце у формі скам'янілого їжака, який у багатьох народів був символом сонця. Такі зображення є і на кам'яних ложках (наприклад, Туструп).

Велика рогата худоба також відігравала значну роль в культурі, проте фігурки цих тварин трапляються значно рідше (наприклад, Кренжніца Яра, Войновіце, пара мідних биків з Битоня). На посуді інколи виліплювали роги, що були імітацією цих тварини [Hensel, 1973, s. 91]. Як зображення місяця інколи трактується вуха типу *ansa Lunata*. Жертвоприношення худоби відомі в Йорданові Шльонському та на середній Ельбі.

Жіночі фігурки, пов'язані з культом плодючості, спорадично фіксуються лише в південному ареалі КЛП. Разом з тим помітний занепад культу матері на

користь чоловічого начала з його життєвою силою, вираженою в образі бика, барана.

Керамічний посуд, який також до певної міри дає уявлення про духовне надбання цього населення, характеризується плоскодонністю та лійчастою формою горловини (рис. 21). Окремі посудини мають на шийці два або чотири невеликих вушка з горизонтальними отворами. Форма більшості горщиків біконічна, тулуб округлий. Великі посудини прикрашені здебільшого у верхній частині рядами коротких вдвлень, інколи заповнених білою пастою (Зимно). Є вироби з низькою, потовщеною шийкою, орнаментованою ямками, відтисками штампа, косими лініями, а також невеликі посудини з роздутим тулубом та валиком у формі комірця на горловині. Деякі з них на чотирьох

Рис. 21. Зразки кераміки КЛП.

ніжках. Глибокі кубки вирізняються своєрідною формою, вони розширені в нижній частині, з високо піднятою над краєм ручкою. Ручки подібних виробів моделювалися двояко: одні – стилізованим зображенням барана, інші у вигляді роздвоєних фігурок тварин.

Відома фігурка двох бичків в упряжі, вміщена на посудині (Кренжніца Яра, Польща). Зображення бичків, як зазначалося вище, характерне і для оздоблення трипільського посуду та пов'язується з культом цієї тварини. На окремих посудинах видно наліпний валик на горловині, що нагадує літери Л, М

[Давня історія..., 1997, с. 269].

Орнаментация посуду населення КЛП, напевне, мала символічно-магічне значення. Є тут декор у формі трикутників, зигзагів, які на півдні символізують воду та врожай (наприклад, у староегипетській писемності трикутник – символ родючості).

Отже, в уявленнях носіїв КЛП сплелися два ідейні напрямки – південний, пов'язаний із культом родючості, атрибутами якого були домашні тварини, життєдайне сонце, а також північний – культ водою, грому, блискавки.

На відміну від носіїв МК, ВЛК, які походили з півдня (Подунав'я), спільноти КЛП формувалися в басейні Балтійського моря, хоча все ж таки під сильним впливом південних ранньоземлеробських протоцивілізацій. Тому в їхній поховальній обрядовості помічаємо як подібні, так і відмінні риси. Для поховань західної групи КЛП (Малопольща, Волинь) характерні могили в неглибоких ямах, інколи обставлені каменями. Померлих клали на спині, головою найчастіше на захід. 60-80% поховань не мають супровідних речей, а якщо вони є, то це в більшості випадків невеликі посудини («пляшки» з обідком, амфори), крем'яні вироби. Звичай обставляти могили каменями походить, швидше за все, з півночі, а надавати курганам форми трапецій, трикутників – з півдня. Відомі поховання одиночні (Рогожани), та колективні (Бубнів), обидві пам'ятки виявлені у Володимир-Волинському р-ні Волинської обл.

УЯВЛЕННЯ ТА МИСТЕЦТВО НАСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Однією з найраніших пам'яток трипільської культури Волині є Бодаки. У культурному шарі цього поселення знайдено багато столового й кухонного посуду, крем'яних, кам'яних, кістяних виробів, глиняних фігурок. Столовий посуд представлений амфорами, конічними та шоломоподібними мисками, кубками з роздутою нижньою частиною. Окремі посудини прикрашені темно-коричневою та чорною фарбами по яскраво-червоному тлі. Орнамент утворює широкий пояс у верхній частині амфори та складається з відрізків дугоподібних стрічок. Зверху і знизу він доповнений рядом горизонтальних ліній. Кубки оздоблені також горизонтальними, злегка хвилястими лініями, які перериваються вертикальними стрічками (рис. 22).

З Бодаківського поселення отримано чимало кухонного посуду, який містить домішку піску; його поверхня темна, добре залощена. Кераміка пред-

ставлена переважно невеликими горщиками з високими лійчастими і циліндричними вінчиками. Останні іноді мають чотири невеликі вушка з горизонтальними отворами. Також виготовляли амфори з вушками на рівні найбільшої випуклості корпусу, невеликі біконічні чаші. Основним мотивом орнаменту були дрібні штампові заглиблення під краєм вінчика, рідше на плічках; часто трапляються наліпи, іноді з зооморфними рисами. Місцями на шийці горщиків відзначено декор у вигляді вертикальних ліній – розчісування. На поселенні виявлено пошкоджені глиняні жіночі фігурки. Наліпи на ручках горщиків зроблені у формі тварин. На кухонному посуді відсутній шнуровий орнамент [Cynkałowski, 1969, s. 221-226].

На пізнішому поселенні Хорів II (Острозький р-н Рівненської обл.) знайдено чаші з розписом, декоровані прямими та дугастими стрічками, різними зображеннями [Археология..., 1990, с. 26].

На поселенні біля с. Лози Тернопільської обл. провідними формами посуду були горщики, амфори й напівсферичні чаші, а також низькі миски з широким краєм. Частина посуду, переважно чаші, пофарбована червоним кольором. Орнамент складався із заглиблень по краях та на верхній частині посудин, зі шнурових відтисків і рельєфних (іноді з зооморфними рисами) деталей. Знайдено фрагменти столового посуду, в основному маленьких амфор із чистої глини. Серед інших керамічних виробів – прясла конічної і біконічної форми, окремі частини жіночих статуєток та дві фігурки биків.

Подібні матеріали було отримано під час досліджень на поселенні Листвин Рівненської обл. Тут виявлено комплекс кухонної кераміки: невеликі горщики, амфори, миски, прикрашені заглибленим та шнуровим орнаментом. Окремі напівсферичні чаші мають зооморфні виступи. Із глини виготовляли також численні прясла, плоскі дископодібні грузила. Зрідка трапляються фігурки великої рогатої худоби. Уламків столового посуду знайдено лише декілька фрагментів [Археология..., 1990, с. 31; Пелецишин, 1997, с. 61-69; Пелецишин, 1971, с. 236].

Цінні матеріали, які дають уявлення про духовну культуру трипільців в басейні середньої течії р. Стир, отримано на поселенні Голишів біля Луцька. Ця пам'ятка містить значну кількість різноманітного кухонного посуду: горщики, амфори з роздутим корпусом і масивними ручками, багато мисок із косозрізаним всередині краєм. Більшість виробів оздоблена шнуровим та заглибленим орнаментом, який іноді утворює складні узори у вигляді хрестів,

сіток і т. п. Виготовлялося також чимало конічних прясельць, грузил. Цікаву колекцію становлять масивні стилізовані фігурки тварин, очевидно, биків, прикрашені багатим шнуровим і заглибленим орнаментом. Столовий посуд представлений фрагментами амфорок та мисок, окремі з яких мають сліди розпису темно-коричневою фарбою [Пелещин, 1974, с. 326].

На поселенні Костянець Дубнівського р-ну Рівненської обл. виявлено кераміку зі шнуровим орнаментом та зооморфними деталями, фрагменти жіночих фігурок та дві статуетки бичків. Мистецьки виготовлена столова кераміка з її багатим та різноманітним декором, зразки якої наявні в матеріалах Лежниці, Зимного [Jastrzębski, 1985, s. 80-84], Голишева [Археология..., 1990, с. 30; Археологічна спадщина... 2005, с. 250], не могла не справити враження на місцеве населення. Крім того, вплив трипільської культури помітний на кераміці культури лійчастого посуду, яка частково синхронна з середнім та пізнім

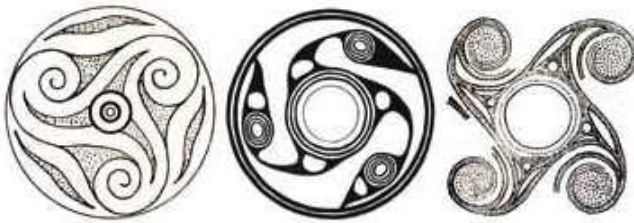

Рис. 22. Зразки трипільського декору середнього періоду.

Трипільям (Шцібор, 1994, с. 30-48). Трапляються зображення, подібні до літер М, Л, зірок, є посудини з зооморфними та антропоморфними деталями тощо. Носії КЛП також порівняно довгий час проживали

на Побужжі та Поліссі, передаючи місцевому населенню південноєвропейські ідеї господарства, мистецтва, вірувань.

Посуд трипільців (горщики, миски, глечики, вази, біноклеподібні вироби, покришки) досконало виготовлений і яскраво передає естетичні уподобання, вишуканий смак майстрів. Особливою витонченістю відзначаються столові вироби, зроблені з відмуленої глини й випалені в печі. Їхній декор, переважно спіральньо-меандровий на початкових етапах (прокреслювався по сирій глині, пізніше виконаний білою, бурою, чорною, червоною фарбами), у формі спіралей, кіл, овалів по всій поверхні посудин. Кераміка пізнього періоду декорована монохромним розписом [Давня історія..., 1997, с. 258-259]. Вироби прикрашені також різними відтисками штампів, рельєфними наліпами (наприклад, у вигляді жіночих грудей). Вражає архітектонічна довершеність багатьох ви-

робів. Безсумнівно, цей пишно декорований посуд «передає уявлення творців про навколишній світ..., закодовані міфи» про божества, героїв, вищі сили природи, «що дає змогу на основі етнографічних паралелей та індоєвропейської міфології спробувати зрозуміти світогляд трипільців» [Давня історія..., 1997, с. 352].

В орнаментатії багатьох посудин помітно переважає образ змія-вужа, який міг вважатися посередником між небом та землею, символом весняного пробудження землі. Аналогічний образ змія-дракона уособлював чоловіче начало. Змії-охоронці зображувалися на жіночих статуетках та великих горщиках-зерновиках, де виступали охоронцями плоду, вмісту посудин. Зображення змія інколи нагадують лежачу латинську букву S або наділені «крильцями» з ромбиків і трапецій, які в багатьох етносів символізували ділянки обробленої землі, поля (так само, як і трикутники з крапками чи рисками – символ засіяного поля) [Охріменко, 2004, с. 144-145].

Ці зображення відомі в декорі Анатолії [Титов, 1980], в багатьох культурах неоліту Балкан та Подунав'я (в т.ч. культури лінійно-стрічкової кераміки), побутували і в мідному віці. «Луска» мальованих зміїв-домовиків, які нібито могли викликати дощ, інколи вкрита білою пастою з розтертих кісток. На поселенні Берново знайдено фрагмент посудини з зображенням такого плазуна, в ямках очей якого були шматочки вохри (змії з палаючими очима). Спіральні орнаменти пов'язуються також із рухом сонця, плином часу, поворотом долі [Збеневич, 1989, с. 164] (рис. 23).

Досить показовим виразником духовних, світоглядних уявлень та естетичних смаків трипільців є скульптура. Вважається, що вона була запозичена трипільцями від неолітичного землеробського населення культури Боян та Хамаджія, але її коріння слід шукати на Близькому Сході. Виникнувши тут разом із землеробством, вона поширилася в середньоазійський регіон, на Балкани, а згодом і в Центральну та Східну Європу [Погожева, 1983].

Виліплені з глини статуетки зображували людей, тварин, житла, транспортні засоби. Вони використовувалися переважно в різних обрядах, пов'язаних із віруваннями, які, власне, і зумовили їхню появу. Про це свідчить схематизм антропоморфної пластики, де підкреслювалася основна ідея – родючість. На ранньому етапі трипільської культури втіленням цієї ідеї стають статуетки приземкуватих пишнотілих жінок із великими стегнами і стеатопігічними сідницями. Голові не надавалося такого значення, як цим частинам тіла, і тому

Рис. 23. Зразки ранньотрипільської кераміки.

вона мала форму невеликого циліндра зі схематичними рисами обличчя або й без них. На розвинутому й пізньому етапах Трипілля відбувається трансформація естетичних уявлень. Більше уваги приділяється моделюванню голови. Поряд зі схематизованими, з'явилися портретні зображення облич, а фігури стають стрункими і витонченими [Відейко, 2003, с. 161; Збеневич, 1989, с. 164-179].

На жіночих статуетках підкреслюються насамперед ознаки, що стосуються материнства, родючості. Часто жінка зображена вагітною. Ідея зв'язку жінки з землею втілюється в образі рослин у нижній частині живота. Вважають, що до культури родючості були причетні й нечисленні чоловічі фігурки.

Зооморфна пластика не менш виразна. Це переважно фігурки великої рогатої худоби (биків, корів), а також дрібної рогатої худоби (овець, кіз), свиней, собак, ведмедів, оленів. Серед них наявні дуже реалістичні, навіть підкреслено натуралістичні, коли виділені статеві ознаки, шерсть, чітко змодельована голова, а також є й схематизовані, на яких лише за окремими рисами можна ідентифікувати певний вид тварин [Давня історія..., 1997, с. 350].

Особливе значення в обрядовості й міфотворчості землеробів мав образ бика – найважливішої сільськогосподарської тварини. Про це свідчать численні скульптурні зображення цих тварин, поховання їхніх черепів у житлах на поселеннях Бернашівка, Сабатинівка II, Лука Врублевецька, рельєфні зображення. Іноді образ бика пов'язується з образом жінки-матері або виступає символом сонячного божества [Черныш, 1982, с. 244]. Серед інших, шанованих трипільцями тварин, були собака, ведмідь, олень. Крім домашніх тварин, у житлах знаходять скульптурки чи зображення диких – ведмедів, оленів, інколи птахів. Їх пошанування виникло, швидше за все, в мезолітичний мисливський період, проте зберігалося й пізніше.

Безперечно, добробут трипільців – землеробів-скотарів – значною мірою залежав від впливу природних факторів. Звідси обожнювання сонця, дощу,

увага до неба та місяця, зірок, планет – загалом до астрономії, метеорології. У мистецьких творах передана «міфопоетичність світогляду» носіїв трипільської культури [Збеневич, 1989, с. 164].

Вивчаючи трипільську кераміку, дослідники звертають увагу на триподільність зображеного на ній світу: верхнє небо, де зберігається життєдайна волога; нижнє небо з сонцем, зірками, місяцем (солярні знаки) [Попова, 1985, рис. 1; 7] – передавалися кружечками в обрамленні променів, хрестом, хрестом у колі [Черныш, 1982, с. 303] – і земля у вигляді тоненької смужечки, а на ній крапки зернинки посівів. Припускають, що уявлення про підземний світ ще не існувало [Давня історія... 1997, с. 325; Черныш, 1982, с. 308].

Культ бика посідав, очевидно, значне місце в пантеоні та свідомості трипільського населення. Цей символ міг мати відношення до астральних, потойбічних культів, чоловічого начала (рис. 24:7). В уяві трипільців він пов'язувався з жіночим культом: відомі «рогаті» крісла з сидячими на них жіночими статуетками, зображення бичачої голови та жіночої фігурки на ньому (рис. 24:7). З Бернашівки походить скульптурка бика з заглибленням на спині, куди могла ставитись жіноча статуетка. Тобто міфічний образ бика, що виник в епоху неоліту в Малій Азії, був популярним у перших землеробів Подунав'я, а в уяві трипільців збагатився новими деталями, барвами. Черепи та роги биків заковувалися в житлах [Збеневич, 1989, с. 164-170].

Зображення жінок на посуді, а також їхні глиняні фігурки пов'язані з культом родючості та ритуалами, що їх супроводжували. За С. Бібіковим, жіночі статуетки символізували праматір, охоронницю домашнього вогнища, були амулетами-оберегами (рис. 24:9). Подібні керамічні статуетки відомі і в ранніх неолітичних культурах Подунав'я [Kalicz, 1980, s. 104]. В уяві трипільців існував зв'язок між родючою силою жінок і землею [Відейко, 2003, с. 62, 64] (рис. 25:2,3). Доказом цього є статуетка з Луки-Врублевецької, на якій помітні відбитки зернівок пшениці та ячменю, а на фігурці з Бернашівки – відбитки прося. Із Сабатинівки походить жіноча фігурка з зображенням дерева у нижній частині живота. На думку М. Макаревича, тут передана ідея зв'язку жінки та землі як плодоносиць. На посуді трипільців (як і попередніх неолітичних культур, наприклад, лінійно-стрічкової кераміки) є пластичні деталі у формі жіночих грудей. Вважають, що це імітація грудей неба та землі Великої Матері. В обрядовій магії значна роль відводилась, імовірно, жінкам. З ритуальними діями пов'язують посудини-фруктовниці на піддонах із зображеними на них

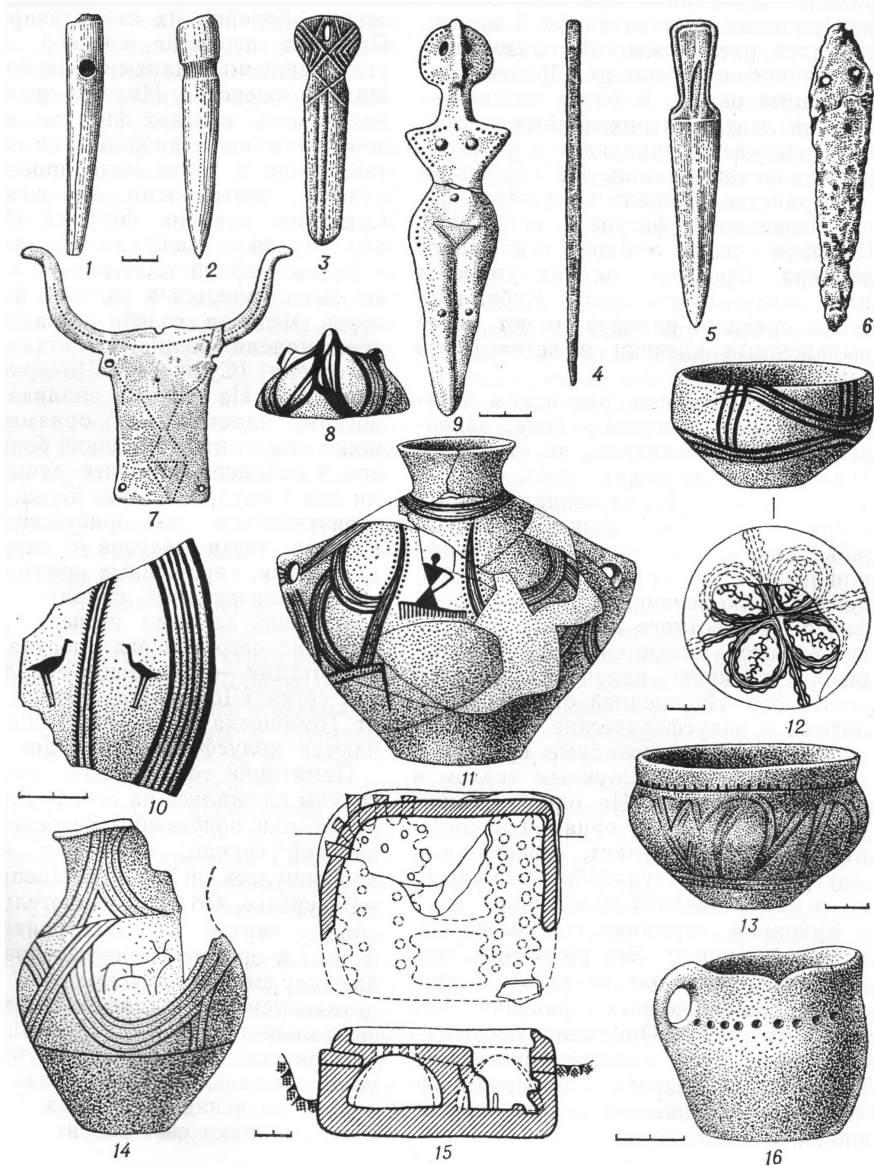

Рис. 24. Вироби трипільської культури. Піч для випалу посуду.

фігурками жінок, учасниць дійства, які виконують ритуальний танок [Черныш, 1982, табл. LXV].

Біноклеподібні посудини та вази на піддонах з антропоморфними деталями

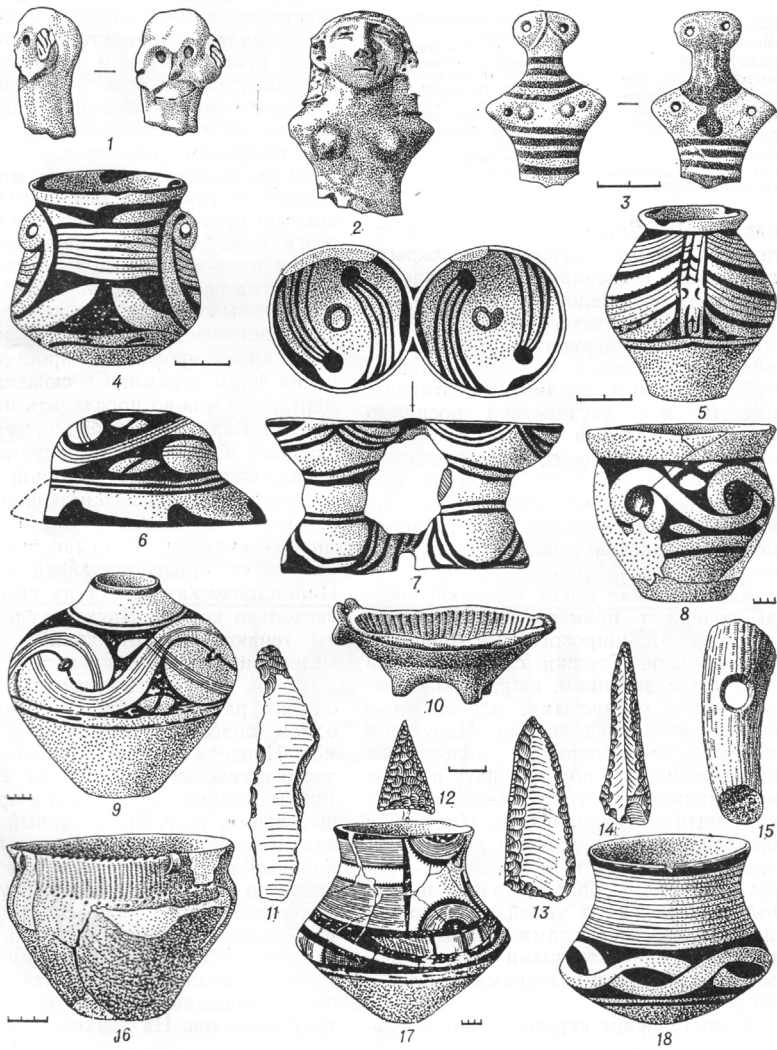

Рис. 25. Вироби трипільської культури. Середній період.

тракуються як сакральні предмети, призначені для культових жертвоприношень – «напування землі». На деяких виробах намальовано жінок, які тримають горщики на голові. Припускають, що це зображення перших чарівниць.

Культові дійства відбувалося здебільшого, очевидно, в домашніх святилищах, на спеціально збудованих вівтарях чи жертовниках. Вівтарі хрестоподібної та округлої форми знайдено під час розкопок жител на багатьох поселеннях

трипільської культури. Відтворені вони й на моделях жител. Ймовірно, на поселеннях були й будівлі-святинища, споруджені спеціально для відправлення культів великою сім'єю чи громадою. Прикладом може бути реконструйоване М. Макаревичем святилище за даними розкопок у Сабатинівці П. Зважаючи на малюнки на посуді (Бринзени III, Гребені), де зображені танцівниці, можна припустити, що різні ритуали супроводжувалися танцями [Черныш, 1982, с. 277, табл. LXI, 20].

У ритуалах, очевидно, використовувалися й деякі типи посуду, зокрема, так звані біноклеподібні посудини [Відейко, 2003, с. 33]. Крім них, були й інші ритуальні посудини, зокрема чаші на піддонах. Піддон складається з двох-чотирьох досить реалістичних або дуже стилізованих жіночих фігур, які, утворюючи коло, піднімають до неба величезну чару. Іноді чару тримає на голові

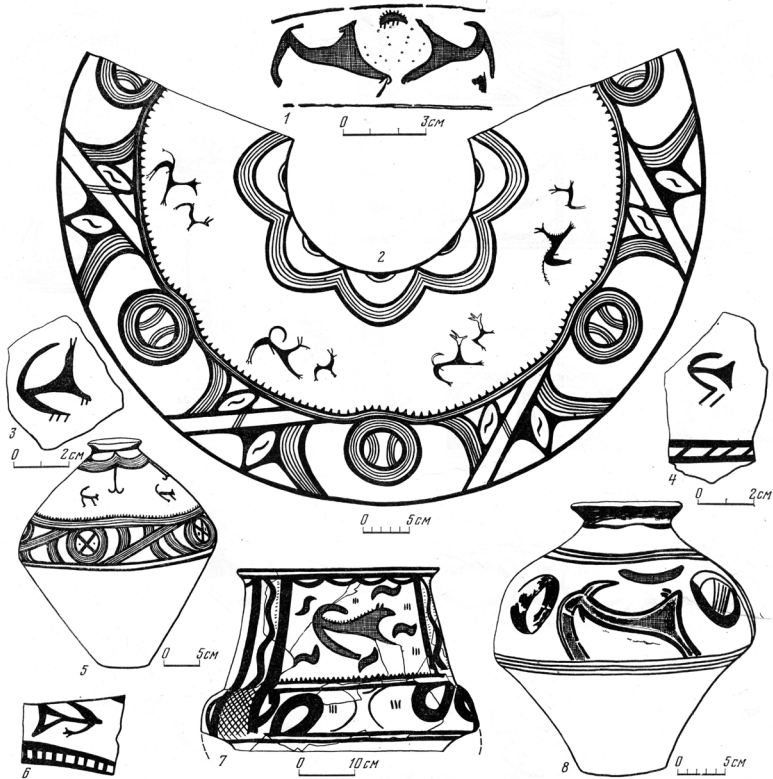

Рис. 26. Зразки зооморфного декору. Середній період.

одна жіноча фігурка.

Поховальний обряд, а також ідеологічні уявлення пізньотрипільських племен на сьогодні маловивчені. Виявлено лише декілька поховань – тілопокладення та тілоспалення на території поселень, а також тілопокладення із трипільським посудом під курганами [Патокова, 1979, с. 43-111]. Залишки тілопальних поховань відомі поки що з поселень у Кошиловцях (ур. Обоз) і Кунисівців, де вони містилися під долівкою жител. Кремаційне поховання виявлено в одній із ям на поселенні у Цвіклівцях. Вони слушно вважаються жертвними і не можуть дати уявлення про поховальний обряд трипільців загалом. Дослідники дійшли висновку, що в той час обряд був таким, який не фіксується в процесі археологічних досліджень.

Відомі прецеденти нефіксованих обрядів поховання. Зокрема, в індуїзмі до наших днів зберігся звичай спалювання трупів за можливістю на березі священної ріки, коли попіл поховального вогнища кидається у воду [Токарев, 1976]. Ймовірно, у трипільців також був поширений обряд трупоспалення, зафіксований на пізньому етапі в могильниках софіївського типу в Подніпров'ї.

На пізньому етапі в різних частинах ареалу поширення трипільців виникає одразу кілька типів поховального обряду. У Подніпров'ї найбільш раннім (кінець першої половини пізнього етапу) є могильник біля села Чапаївка, що на південній околиці Києва. Тут до поселення з північно-західного боку прилягав могильник із 31 похованням. Кістяки лежали у чотири ряди, випростано, головами на захід. Деякі супроводжувалися посудом, знаряддями праці із кременю і статуеткою. Наприкінці пізнього Трипільля у Подніпров'ї з'являються могильники софіївського типу (Софіївка, Червоний Хутір, Чернин, Завалівка), які включали від 16 до 200 поховань-тілоспалень. Перепалені кістки, а також поховальний інвентар складали в горщики-урни або загортали в тканину і закопували в землю.

Зовсім інший обряд побутував у Подністров'ї та північно-західному Причорномор'ї. У с. Вихватинці Рибницького р-ну Молдови протягом 1947–1959 рр. було досліджено могильник початку другої половини пізнього етапу, де знайдено 63 поховання-тілопокладення. Небіжчика клали до овальної чи прямокутної ями в скорченому положенні переважно на лівий бік, головою на північ або північний схід. Поховальний інвентар складався з посуду (рис. 26), знарядь праці з кременю, каменя, кістки, рогу, антропоморфної пластики.

Грунтові могильники зі скорченими на боці небіжчиками характерні і для

пам'яток усатівського типу (Усатове, Маяки, Данку I, II, Данчени). Однак тут існував ще й досить складний обряд поховання в курганных могилах. Довкола могили будували грандіозні кромлехи, а ями перекривали кам'яними закладами. Серед супровідного інвентарю, крім посуду, залишали багато прикрас і знарядь праці з міді.

Отже, поховальний обряд трипільців фіксується лише на пізньому етапі, коли вони починають інтенсивно змішуватися з іноетнічним населенням, втрачаючи етнічну чистоту, а з нею і деякі традиції, набуваючи водночас нових, навіть у такій консервативній сфері, як ідеологія.

Мистецький та духовно-культурний феномен трипільського населення вивчається з кінця XIX ст., починаючи від праць В. Хвойки та інших дослідників, проте багато сторін цього явища світової культури залишаються нез'ясованими. Особливо це стосується пам'яток території Волині, де трипільське населення перебувало (імовірно, кількасот років) на початку III тис. до н. е., тобто (за періодизацією Т. Пасек) на етапі С II. Тепер відомо, що трипільська людність тут складала значну спільноту.

На сьогодні у межах Волинської та Рівненської областей відкрито до 30 пам'яток (поселень та короткочасних місць проживання), які належать до періоду пізнього Трипілья. Частина з них досліджена О. Цинкаловським, М. Пелещишиним, О. Позіховським та ін. У результаті цих робіт отримано виразний археологічний матеріал (антропоморфні й зооморфні статуетки, мальовану та оздоблену символічними відтисками кераміку, прясла, тягарці), який допомагає наблизитися до розуміння окремих особливостей їхнього мистецтва, уявлень тощо.

Варто зауважити, що пам'ятки пізньотрипільської культури (ПТК) Волині становлять периферійний, найбільш північно-західний ареал, що прилягав безпосередньо до Поліської низовинної зони. Нові екологічні умови спричиняли певні зміни господарства – зростання ролі скотарства, полювання, збиральництва, що мало вплив на світогляд, вірування; цьому ж сприяло інше етнічне сусідство – населення культури лійчастого посуду. Тому на пізньотрипільських пам'ятках Волині в Зимному, Голишеві, Костянці, Листвині та інших можна помітити такі риси особливої духовної та мистецької самобутності скотарсько-рільничого населення ПТК: зменшення кількості розписної столової кераміки, спрощення декору з різнокольорових фарб, який досить часто складається з паралельних ліній, іноді укладених у трикутні композиції. Разом

з тим кількісно зростає кераміка, прикрашена відбитками шнура та різними штампами. Найчастіше трапляються розмальовані миски та амфори. Серед декоративних символів одним із найбільш уживаних був хрест як знак вогню та, можливо, зв'язку з сонячною енергією і світлом.

Фігурна пластика також зазнає змін: все менше стає жіночих скульптурок зі схематично переданими рисами обличчя, зростає кількість дуже спрощених скульптурних зображень биків, у яких ледве помітно підкреслені ноги, широка спина. Вся поверхня вкрита вертикальними відтисками шнура, зображеннями хреста тощо. Поховальних пам'яток відомо мало. Пізньотрипільське населення, яке проживало на цій території на етапі С II, ймовірно, практикувало кремаційний обряд.

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД, КУЛЬТ ТА МАГІЯ НАСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ КУЛЯСТИХ АМФОР

Завдяки численним польовим роботам та накопиченню великої кількості матеріалів встановлено, що територія поширення культури кулястих амфор охопила східну частину Німеччини, Польщу, Чехію, лісостеп Правобережної України й північ Румунії. Роботи, проведені у цих країнах, стали основою для монографічних узагальнень їх результатів, на підставі яких польські спеціалісти-археологи виділили в культурі кулястих амфор два хронологічні етапи: ранній та пізній. За допомогою типологічного аналізу матеріалу було окреслено територію поширення найбільш ранніх пам'яток, яка охоплює Середню Польщу й район Макленбурга й Бранденбурга (Німеччина), що дало можливість з обережністю поставити питання про місце її формування [Wiślański, 1963, s. 222-245]. Виділено такі локальні групи ККА: західну, поширену в східній частині Німеччини та Чехії, середню (або її ще називають польською), що охоплює територію сучасної Польщі, і східну, до якої належать пам'ятки, відомі в межах сучасної України, Білорусі та Румунії.

У кожній із названих груп можна виокремити ще й локальні варіанти: в західній – бранденбурзький, середньонімецький та чеський; в середній – куявсько-великопольський, поморсько-пруський, мазовецько-підляський, мало-польський та східнолюблінський; у східній – західноволинський, східноволинський та підлясько-молдовський (Archeologia Polonia, 1966, t. IX, tabl. II, III).

Незважаючи на спільні риси всіх трьох основних локальних груп ККА,

кожна з них відрізняється від інших рядом притаманних лише їй вторинних ознак [Szmyt, 2001].

На сьогодні пам'ятки східної групи ККА відомі зі 114 пунктів. Основним їхнім виявом є поховання (рис. 27, 29, 30). Достатньо добре задокументовані поховання в 61 пункті, до того ж у дев'яти випадках в окремих місцях було відкрито по 2-4 захоронення. Деякі з них (Красне Село Гродненської обл. Білорусі, Застав'є Тернопільської обл., Городок Рівненської обл., Суемці Житомирської обл., Долхешти Марі в Румунії) виявлено на невеликій відстані одне від

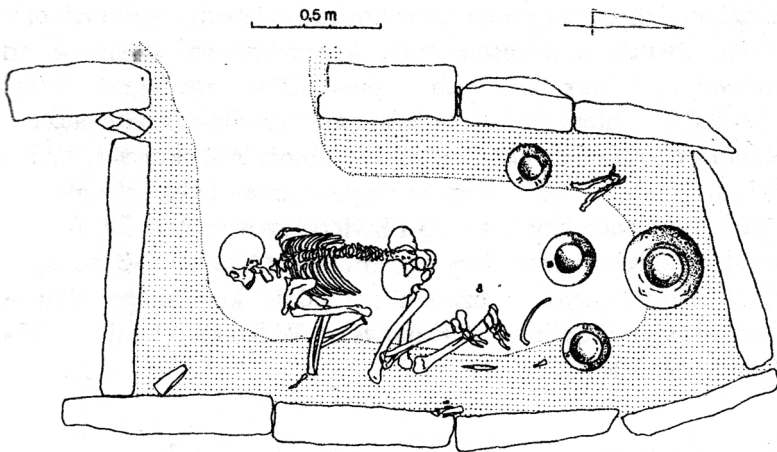

Рис. 27. Поховання ККА в кам'яній скрині. Сагринь поблизу Любліна.

одного, що свідчить, очевидно, про існування в населення, яке їх залишило, могильників. У с. Харитонівка Тернопільської обл. обидві досліджені гробниці розташовані приблизно за 1,5 км одна від одної. Про розміщення інших точні дані відсутні.

Поховання східної групи є в основному ґрунтовими – трупокладення в гробницях з кам'яних плит. Засвідчено декілька випадків поховань із трупопаленнями, які невідомі в інших групах цієї культури.

Поховання тварин відкриті неподалік від гробниць в ґрунтових ямах без кам'яних конструкцій. Це в основному скелети свиней та биків (у західній та середній групах ККА відомі, майже без винятків, поховання великої рогатої худоби, а також диких тварин). Кістки свині входять, звичайно, до складу інвентарю поховань східної групи. Лише в одному випадку (Анета Житомирської

обл.) у гробниці поряд із людськими скелетами знайдено цілий кістяк свині.

Поховання домашніх тварин були відкриті біля Красного Села Гродненської обл. (Білорусь), Застинки Тернопільської обл. й Долхешти Марі в Румунії. Неподалік від могильних ям з людськими кістками біля Красного Села знайдено яму розміром 1,9x4 м, на дні якої були скелети приблизно 10 особин домашніх тварин – великої та малої рогатої худоби, коней та свиней. Вони лежали вздовж стіни ногами до центру; на кам'яному валуні біля східного краю ями знайдено ще один череп бика. Інвентар цього поховання складався з чотирьох посудин, крем'яних відщепів, шматочка бурштину [Археология Прикарпаття..., 1990, с. 43-44].

Поховання волинського варіанту східної групи ККА різноманітні за своїм характером. Тут трапляються дольмени – скелет вміщений під двома вертикальними плитами, прикритими третьою, горизонтальною (Суемці Житомирської обл., гробниця № 1). Гробниця в с. Суемці, досліджена І. Левицьким, побудована із двох довгих бічних плит і ряду тонких гранітних і гнейсових плиток, скріплених глиною, що прикривали вузькі сторони споруди. Гробниця була орієнтована по лінії з північного на південний схід. В середині знаходилися кістяки чоловіка віком близько 60 років, двох жінок у віці приблизно 60 років, однієї жінки 20-30 років і 5-7-річної дитини. Біля них знайдено глиняні посудини, крем'яні та кам'яні вироби, кістки кінцівок двох молодих свиней.

У 1927 р. на тому ж полі відкрито другу гробницю, згодом досліджену І. Левицьким. Вона була складена з чотирьох кам'яних плит і прикрита трьома плитами. Біля південно-західної стінки виявлено два кістяки чоловіків, похованих у сидячому положенні. В центрі камери лежали один поверх іншого два жіночі кістяки у скорченому положенні – нижній на правому боці, верхній на лівому. Обидва орієнтовані головами на захід. Біля верхнього – кістяк дитини 3-4 років. Навколо похованих були розкидані дрібні шматочки вохри та лежали поруч кістки двох свиней. У великій посудині, що стояла в узголів'ї жіночих скелетів, також знайдені кістки свині. У гробниці виявлено посудини, крем'яні і кам'яні вироби, фрагмент кістяного предмета.

Відомі кам'яні гробниці з поставлених на ребро плит з невеликою прибудовою («сіннями») біля однієї з її вузьких стінок (Сколобів, Клодяжне, Кикове (гробниця № 1), Високе). Так, наприклад, у 1927 р. І. Левицький обстежив у Сколобові Володарсько-Волинського району випадково відкриту в 1914 р. на підвищенні берега безіменного струмка гробницю овальної форми, побудова-

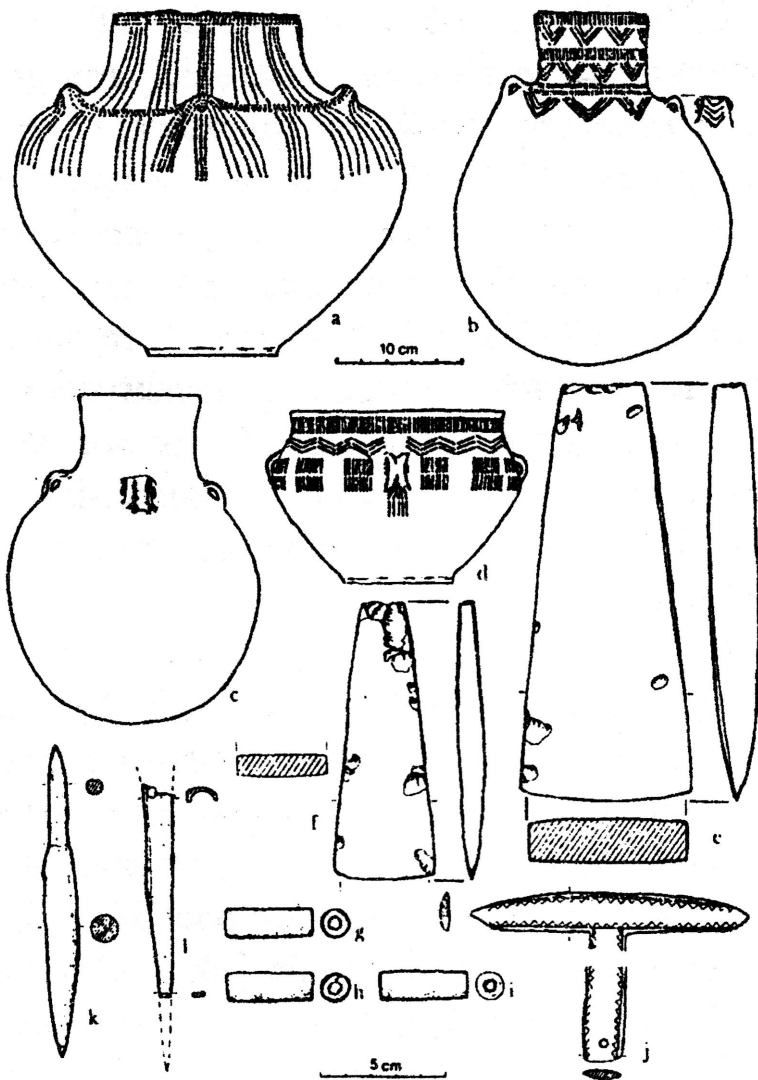

Рис. 28. Поховальний інвентар. Сагрень.
За Є. Щібор, А. Коковські, В. Комон

ну з 12 вертикально поставлених кам'яних плит і покрити чотирма горизонтальними плитами [Левицький, 1929, с. 199-200; Свешников, 1983, с. 34-35]. У цьому плані досить показовою є також гробниця № 2 в Колодяжному, яку також досліджував 1924 р. І. Левицький. Верхня її плита була зроблена з трьох,

добре підігнаних одна до одної частин. Бічні стінки побудовані з 10 кам'яних плит. Гробниця орієнтована по лінії захід-схід і складалася з основної камери та невеликої прямокутної прибудови зі східної сторони. Довжина її з прибудовою – 2,26 м, ширина в східній частині – 1,28 м.

Центральне місце під західною стінкою камери займав кістяк чоловіка 45-50 років, похованого в сидячому положенні. З правого боку від нього під південною стінкою лежав на лівому боці з підігнутими ногами кістяк жінки 45-50 років головою на захід. Між чоловічим і жіночим похованнями знаходилися два дитячих кістяки.

Ліворуч від центрального чоловічого поховання під північною стінкою гробниці виявлено ще один кістяк жінки 40-50 років, яка лежала на правому боці із зігнутими в колінах ногами, головою на захід. Біля її грудей знаходився кістяк півторарічної дитини, а ближче до чоловічого скелета – кістяк дитини 3-4 років. Біля ніг жіночого поховання під північною стінкою лежав на правому боці скорчений кістяк хлопчика-підлітка 14-16 років, орієнтований головою на південний захід.

І. Левицький вважав, що в гробниці був похований чоловік – глава родини разом зі своїми двома дружинами і дітьми. На всіх кістяках, крім центрального чоловічого, відзначено сліди вохри. На думку І. Левицького, усі поховання в гробниці були зроблені одночасно [Левицький, 1930, с. 196-199; Свешников, 1983, с. 32-33].

Гробниці типу кам'яної скрині з плит без бічних прибудов відомі з Острога, Межиріч, Рівного, Добривод, Костянця Рівненської обл., Анети, Старого Миропілля, Лепесівки Житомирської обл. Наприклад, у північній частині Острога 1969 р. в урочищі Карпати була випадково виявлена гробниця з плит вапня-

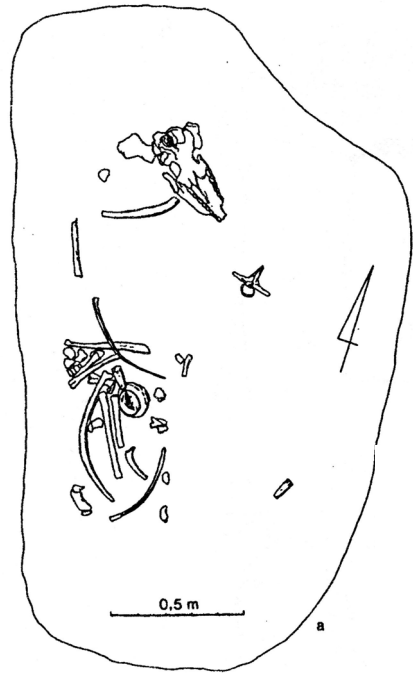

Рис. 29. Рештки поховання тварин.

ного піщаника розміром 0,95x3 м, орієнтована по довжині з півдня на північ. Вона залягала на глибині приблизно 0,7-0,8 м від сучасної поверхні. В середині гробниці знайдено пофарбовані червоною вохрою кістки трьох покійників, а також посудини і щелепи тварини (свині?) [Свешніков, 1983, с. 27].

Поблизу Рівного в 1911 р. під час оранки суміжного з містом поля виявлено гробницю, складену з 4 кам'яних плит, прикриту великим каменем. В середині знаходився людський кістяк, біля голови якого по кутах гробниці стояли два глечики. Дві інших посудини були в протилежних кутках поховальної споруди. Знахідку обстежував Е. Окенський [Свешніков, 1983, с. 22].

Гробниця, виявлена 1927 р. на правому березі р. Церема (притока Случі) поблизу с. Анета Новоград-Волинського р-ну, була досліджена І. Левицьким. В її середині виявлено парне поховання чоловіка віком 18-20 і 16-18-річної жінки. Кістяки лежали в скорченому положенні, орієнтовані головами на схід. Їхні голови були покладені на кам'яні плитки неправильно-овальної форми (розміри більшої 0,36x0,45 м). Кісті рук покійників складені перед обличчям. Біля скелетів знайдено крем'яні сокири і бурштинові намистини, коло ніг – кістяк свині, поблизу якого, ближче до входу в гробницю, стояли три посудини [Левицький, 1929, с. 200-201].

Поховання в могильних ямах без кам'яних конструкцій під курганным насипом відомі в околицях с. Лосятин Київської обл., де розкопки проводив Г. Косовський. У перекритій дерев'яними брусами могильній ямі лежав на спині у скорченій позі кістяк, посипаний червоною вохрою. В його узголів'ї стояла куляста амфора із плоским дном [Свешніков, 1983, с. 36].

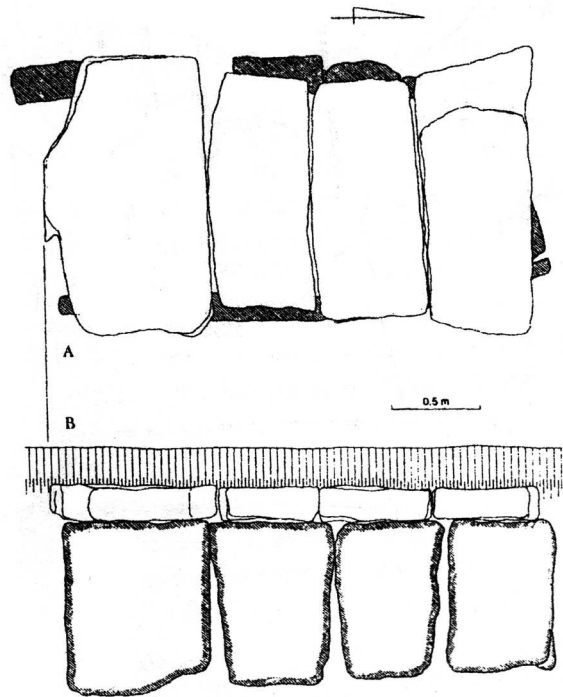
Відомі також ґрунтові поховання (Городок Рівненської обл., Красне Село Гродненської обл.). У 1960 р. ґрунтознавчою експедицією Уманського сільсько-господарського інституту в урочищі Мала Рудка за 15-20 м на захід від залізничної колії на глибині 1,2 м від сучасної поверхні виявлено 3 кістяки дорослих людей, які лежали на спині паралельно один до одного, головами на захід. В узголів'ї стояло приблизно 6 посудин, а біля одного з похованих знайдено відшліфовану крем'яну сокиру. Ніяких ознак кам'яних конструкцій біля кістяків не зафіксовано.

Названі вище різновиди поховань мають аналоги в західній та середній групі ККА. Так, чимало прямокутних і трапецієподібних гробниць відомо з території Польщі [Neolithic in Poland, 1970, s. 178-231]. Майже всі вони, окрім волинських, побудовані в основному з кам'яних плит, складених з великих брил

каменя, обернутих рівною стороною до середини гробниці. Відомі також і підкурғанні поховання в кам'яних гробницях.

Грунтовим похованням без кам'яних конструкцій знаходимо численні відповідники в західній групі ККА, в основному на території Чехії, де поховання в гробницях невідомі. У. Фішер вважає, що ґрунтові поховання без кам'яних конструкцій найбільш характерні для території північно-східної Німеччини [Fischer, 1958, s. 149]. Аналогів дольменам Східної Волині на Заході поки що не відомо.

Гробниці із плит мають в середньому розміри 0,8x1,7 м та висоту 0,6-0,9 м. Зазвичай вони складені з 6 плит, що утворюють дно, стінки та віко скрині. В окремих випадках їхні довгі стінки, дно та віко збудовані з 2-3 плит, щілини між якими часто закладаєні невеличкими плитками чи шматками каміння й заліплені глиною. Дно іноді обмазане глиною, посипане піском або червоною вохрою (Колодяжне, Сколобів). На відміну від трапецієподібних гробниць, що переважають на території Польщі, волинські усипальниці, зазвичай, прямокутні в плані, деякі з них (Анета,

*Рис. 30. Поховання ККА в кам'яній скрині.
Сагринь.*

Сколобів Житомирської обл.) мають форму овалу; більшість орієнтовано по лінії схід-захід. Овальні в плані гробниці у двох випадках були відкриті в середній групі ККА [Neolithic in Poland, 1970, s. 200-209]. Про контакти польської та східної (волинської, подільської груп писав Йозеф Шцібьор [Ścibior, 1991, s. 50].

Поховання в конструкціях з кам'яних плит виявлені на Волині поблизу населених пунктів Литовеж, Остріг, Межирич, Рівне, Добривода, з блоків блоків піщаника – в Іванні, в ґрунті – у населених пунктах Городок, Оздів.

Прямокутні гробниці робилися з масивних кам'яних блоків. Таке поховання відкрито у 1968 р. в с. Івання Рівненської обл. під час оранки трактором поля на правому березі р. Ікви на відстані приблизно 80 м від заплави. Її виявлено на глибині 0,35 м від сучасної поверхні. У 1969 р. гробницю дослідив І. Свешніков. Вона мала форму прямокутника розміром 1,5х2,2 м та орієнтацію з заходу на схід і була складена з блоків вапнякового піщаника, розміри якого 0,1х1х0,25 м. Могильна яма не прослідковувалася. У землі, що заповнювала гробницю, знайдено зміщені людські кістки й уламки шести посудин і бурштиновий диск-амулет. За визначенням Т. Кондукторової, кістки належали двом чоловікам у віці 50 і 22 років. За черепом старшого чоловіка Г. Лебединська реконструювала його вигляд [Свешніков, 1973, с. 63-69].

Увагу привертає бурштиновий диск великих розмірів – 11,5х12 см при товщині 1,4 см. На одному його боці зображений солярний знак у формі хреста, переданий чотирма рядами променів, складених з крапок, а на другому вигравіруване схематичне зображення трьох людських фігур з піднятими догори руками (детальний опис зображення див. нижче) [Свешніков, 1973, с. 63-69; Hensel, 1973, s. 98, рис. 77-99]. Про округлі диски з кістки, рогу, бурштину як сонячні символи в населення ККА писав Є. Гонсовський [Gąssowski, 1975, s. 59].

У населення ККА на території Польщі майже скрізь спостерігається звичай тілопокладальних поховань. Могили обставлялися блоками або кам'яними брилами. Їх вкопували неглибоко в землю або в старі кургани. Поховальні камери мали форму старанно зроблених трапецій. Шпарини між каменями забутовувались і замазувались глиною, дно їх або посипали піском, або викладали каменями. На початкових фазах цієї культури перед входом до камери робилися коридори довжиною 2,5-6 м і шириною 1-2 м. Біля входу ставили посуд або залишали рештки вогнищ. Окремі могили зроблені з каменів та дерева, інші – в ямах. Переважна більшість їх була зорієнтована по лінії схід-захід, рідше північ-південь.

На схід від Західного Бугу відомі підземні поховання у скринях, які інколи мали коридори. Померлих часто клали в скорченій позиції, зрідка випростаними. У масових похованнях деякі скелети були почетвертовані, іноді там само знаходили кістки тварин, попіл, поховальний інвентар. Разом з покійни-

ком клали коштовні речі: посуд, сокирки, знаряддя з кременю та кістки, інколи прикраси. Серед решток тризни часто трапляються кістки свійських та диких свиней.

Поблизу людських могил знаходять поховання тварин: корів, коней, оленів, кіз, овець (рис. 29). Деякі корови мали прикраси з кісток у вигляді солярних щитків [Hensel, 1973, s. 98, гус. 77]. Цікаво, що окремі поховання корів, свиней чи овець розміщувалися в камерах, спеціально вимощених каменями. В одному з них (Пікутково), як пише В. Генсель, знайдено навіть глиняні бубни, відомі вони також і в східній групі [Hensel, 1973, s. 100].

Поховальні вогнища були як біля камер із похованнями, так і всередині. На цвинтарі ККА в Злотій відкрито 8-9 груп об'єктів, що утворювали 4 скупчення, в кожному з яких виявлено 1 або 5 покійників та по 1-3 жертвних ями. В одній групі ям знайдено цілі скелети (або більша їх частина) домашніх тварин: корів, свиней, кіз, овець. У цих ямах вогонь не розкладався, в інших були рештки вогнищ, розкидані надпалені кістки тварин (в т. ч. один раз собаки та зуби оленя), крім того, понищені речі [Hensel, 1973, s. 100-101]. Можна припустити, що в першому випадку зафіксовано ритуал ніби переходу покійника в потойбічний світ разом зі своїм стадом, в другому – в яму скинуті рештки м'ясної їжі від тризни.

На досліджуваних поселеннях (рис. 31) інколи знаходять окремі поховання тварин, а подекуди – цілі їх цвинтарі. Під одним похованням корови виявлено дитячий скелет. Дослідники вважають ці поховання жертвними, але, на наш погляд, тут маємо справу з пошануванням тварин. До речі, подібний обряд відомий в культурах дунайського походження, наприклад, в культурі лінійно-стрічкової кераміки. Так, на ранньому поселенні цієї культури біля м. Рівне знайдено цілий скелет бика, засипаного в ямі. Пояснень тут може бути багато, але одне з імовірних те, що тварина, яку всі любили, наприклад, бик-вожак стада сконав своєю смертю, і його поховали неподалік від житла господарів [Охріменко, 2001, с. 79, 96].

В окремих похованнях виявлено лише частини людського тіла. Такі випадки можуть бути пов'язані або з перепохованнями, або з канібалізмом. На користь останнього аргументу свідчать знахідки обпалених кісток черепа в басейні Вісли. Припускають, що, поїдаючи родича або чужака, хотіли, щоб його сила чи риси перейшли до живих [Prahistoria..., 1979, s. 295].

До могил предків та родичів люди час від часу поверталися; на це вказують

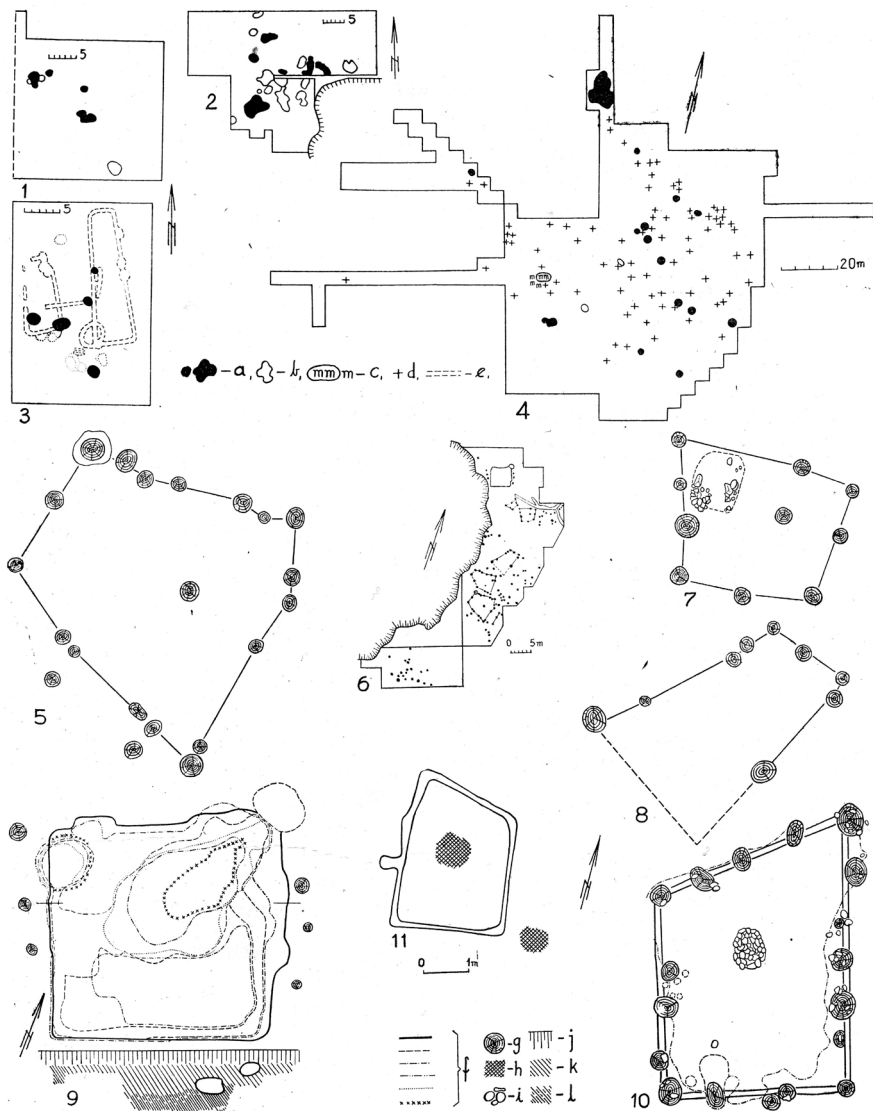

Рис. 31. Плани розкопів та жител ККА на території Польщі.

Praehistoria... 1979.

вівтарі та каплички, розташовані поряд, в яких здійснювали певні ритуальні відправи. Навколо окремих могильників були загорожі з дерева чи каменів. Не виключено, що при закладанні подібних будівель робилися астрономічні обчислення. На розвиток таких знань можуть вказувати і розташування могил

строго за сторонами світу. Крім того, на посудинах ККА часто наявні фігури (трикутні, чотирикутні), виконані з дотриманням певної кількості заглиблень в одному ряду, можливо, календарні підрахунки. Поховання тварин пов'язують також і з силами плодючості природи. Солярні прикраси корів, вироби з бурштину, свастика на внутрішніх частинах посудин вказує на вшанування цим населенням сонця [Prahistoria..., 1979, s. 299; Hensel, 1973, s. 97-102].

В описаних похованнях жертвними тваринами найчастіше є корови та коні, а в пізнішій культурі шнурової кераміки – собаки і коні. Вважають, що практика принесення тварин у жертву спочатку існувала в Єгипті, звідки поширилася до Передньої Азії, а відтак – до Подунав'я та Середньої Європи. Можливо, це було пов'язано зі шляхами обміну бурштину – з півночі на південь.

У ККА, як і в її спорідненій попередниці, – культурі лійчастого посуду – бачимо певну зміну тварин, які найбільше вшановувалися: у ККА – корова, в КЛП – баран. Ритуали церемоній, як гадають, відбувались «виставно і криваво». Зміни в ідеології носіїв ККА спричинили зникнення обрядів, пов'язаних з водою, болотом, та принесення вотивних дарунків водним стихіям. У цій культурі невідомі знахідки ритуальних глиняних сокирок, як у КЛП, хоча спорадично трапляються сокирки з бурштину (амулету) [Археологічна спадщина..., 2005, с. 243, рис. 19: 1-4].

Носії ККА практикували і, напевне, з успіхом виконували трепанації черепа, в окремих випадках їх робили одній особі двічі або й тричі. Гадають, що вони проводились не лише з магічною метою, а й для лікування психічних хвороб і травм черепа [Prahistoria..., 1979, s. 299].

Кераміка волинського варіанту ККА виготовена з глини, в яку додавався пісок, товчені черепашки, інколи шамот, рослинні домішки або товчений перепалений кремій. Поверхня була заглажена, чорного або сіро-коричневого кольорів. Заглиблений орнамент часто заповнений білою крейдяною пастою. Характерними є ряди круглих, трикутних і ромбоподібних заглиблень, нігтевих вдавлень, мотиви зигзагу та ялинки. На поселеннях переважають неорнаментовані посудини (кубки та миски), в похованнях – амфори з кулястим та яйцеподібним корпусом, кратероподібні й лійчасті миски, накривки у формі низьких циліндрів з довершеною орнаментациєю. До найбільш поширених форм належать амфори з яйцеподібним корпусом, кубки і низькі посудини з короткою шийкою [Археологія..., 1990, с. 45].

Прикраси з бурштину у формі намистин, дисків з отвором посередині, «кольє» з каменя, зубів тварин, кістяні пряжки характерної форми з різьбленим орнаментом були прикметними для населення культури кулястих амфор [Давня історія..., 1997, с. 352].

Особливо цікавою є знахідка згадуваної вище бурштинової підвіски-амулета у формі лінзоподібного в поперечному розрізі диска з округлим просвердленим отвором у центрі (с. Івання Рівненської обл.). Предмет, на жаль, фрагментований (розламаний надвоє, немає приблизно однієї третьої частини диска). На одному боці підвіски нанесено солярний знак – хрест, сторони якого утворюють чотири рядки невеликих округлих заглиблень; на другому – вигравіроване схематичне зображення трьох людських фігурок з піднятими догори руками. Перша постать, найбільша за розміром, має підкреслені ознаки чоловічої статі; поруч з нею зображені лук і стріли. Лук, типу простих, зображений вертикально, паралельно до першої людської фігурки, якій він має відповідати за своїм розміром. Дві стріли, зазначені короткими скісними нарізами, розміщені між правою піднятою вгору рукою людини і верхнім кінцем тятиви лука. Третя стріла знаходиться між тятивою й середньою частиною фігури. Дві інші людські постаті менших розмірів, їх зображення пошкоджені внаслідок вивітрювання поверхні бурштину. Поруч з третьою фігурою видно ще кілька нарізок, які можна інтерпретувати як четверту людську постать або зображення дерева [Свешніков, 1973, с. 65-66].

Подібні до описаної бурштинові підвіски, прикрашені солярним знаком – хрестом, походять також з поховань культури кулястих амфор на польській території [Pradzieje..., 1989, s. 299]. Проте схематичному зображенню людських фігур на зворотному боці амулету з Івання аналогів серед пам'яток ККА досі немає. До того ж жодна з відомих бурштинових підвісок цього типу за розмірами не відповідає розглянутому екземпляру. Зображення людських фігур на ньому за стилем виконання також значно різняться від інших зображень людей та тварин доби міді–бронзи. У цьому випадку постаті передані лише декількома заглибленими лініями, що надає їм характеру найбільш спрощеної схематизації. На відміну від них, фігури людей і тварин відомих наскельних зображень із Кам'яної Могили в Приазов'ї, скельного навісу Таш-Аір у Криму здебільшого заповнюють усю площину малюнка, внаслідок чого набувають об'ємності, є менш схематичними, ніж на пам'ятці з Івання. Фігури на трипільській кераміці також мають об'ємний характер і значно відрізняються за

технікою виконання від сцени, вигравіруваної на підвісці.

Особливу увагу потрібно звернути на матеріал, з якого виконаний диск, а також на характер його орнаменту. Бурштин – «сонячний камінь», згідно з уявленнями багатьох стародавніх народів, мав таємничу магічну силу, а хресто-подібний солярний знак ще більше підкреслював цю особливість та надавав предметові сакрального характеру. Власник диска, очевидно, носив його на шії чи на грудях. Природно припустити, що таким амулетом користувалася людина, яка у своєму суспільстві виконувала певні релігійні обряди [Свешніков, 1973, с. 65-66].

Отже, поховання західної групи населення ККА поділялися на ґрунтові та в кам'яних скринях. Вони розміщені неподалік від місць проживання. Часто це були родинні склепи (усипальниці), де поховано главу родини, жінок, дітей. Сидяче або витягнуте центральне положення чоловіка-воїна свідчить про його високий статус. Біля скелетів знаходять пишно декорований посуд, можливо, спеціально виготовлений для поховання, крем'яні сокири, кістяні пряжки до пояса тощо. Поховальний ритуал був переважно інгумаційний, зрідка кремаційний.

Свині, корови в населення ККА були, очевидно, ритуальними тваринами. Кістки свині найчастіше знаходять серед решток тризни. Відомі поховання однієї або кількох тварин в ямах, інколи з офірними дарами.

ЛІТЕРАТУРА

Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (Энеолит, бронза и раннее железо) / Отв. ред А. П. Черныш. – К. : Наук. думка, 1990. – 188 с.

Археологічна спадщина Яна Фітцке / За заг. ред. Г. Охріменка. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – 488 с.

Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація / М. Ю. Відейко. – 2-ге вид. – К. : Академперіодика, 2003. – 183 с.

Давня історія України : в 3 т. / Ред. кол. П. П. Толочко (гол.) та ін. – К. Наук. думка, 1997. – Т. 1. Первісне суспільство. – 559 с.

Збеневич В. Г. До проблеми становлення енеоліту / В. Г. Збеневич // Археологія : республ. міжвід. зб. наук. пр. – К., 1985. – Вип. 51. – С. 1–11.

Збеневич В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины : монография / В. Г. Збеневич; ИА АН УССР. – К. : Наук. думка, 1989. – 224 с.

Козак Д. Н. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі) / Козак Д. Н., Прищепя Б. А., Шкоропад В. – К., 2004. – 299 с.

Козак Д. Н. Енеолітичний комплекс із с. Хрінники Демидівського р-ну на Рівненщині / Козак Д. Н. // Археологія. – 2002. – № 2. – С. 91-97.

Левицький І. Домовина кінця неолітичної доби на Правобережжі середньої течії р. Случі (с. Колодяжне на Волині) / І. Левицький // Записки ВУАК. – К., 1930. – Т. I. – С. 196-199.

Левицький І. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині / І. Левицький // Антропологія. – К., 1929. – Т. II. – С.199-201.

Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи: розвиток матеріальної та духовної культури. – Вид. 2-ге. – Луцьк : Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2004. – 252 с.

Охріменко Г. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині : монографія / Г. Охріменко. – Луцьк : Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2001. – 139 с.

Патокова Е. Ф. Усатовское поселение и могильники / Е. Ф. Патокова. – К. : Наук. думка, 1979. – 184 с.

Пелещишин М. А. Племена культури Зимне-Злота // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первісного ладу) / М. А. Пелещишин. – К., 1974. – С. 107-112.

Пелещишин Н. А. Раскопки у с. Гольшев Волинской области / Н. А. Пелещишин // АО 1973 г. – М., 1974. – С. 326-327.

Пелещишин Н. А. Лендельская культура / Н. А. Пелещишин // Археология Украинской ССР: В 3 т. – К., 1985. – Т. 1. – С. 268-273.

Пелещишин М. А. Культура лійчастого посуду / М. А. Пелещишин // Археологія Української РСР : у 3-ох т. – К. : Наук. думка, 1971. – Т. 1. – С. 231-240.

Пелещишин М. А. Поселення мідного віку біля сіл Костянець і Листвин у Західній Волині / М. А. Пелещишин. – Львів : В-во Львівського державного університету ім. І. Франка, 1997. – 122 с.

Пелещишин М. Поселення та могильник в Голишеві і деякі проблеми періодизації лендельської культури на Західній Волині / М. Пелещишин // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Вип. 1. – С. 74-88.

Пелещишин М. А. Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині / М. А. Пелещишин. – Тернопіль : Підручники та посібники, 2004. – 157 с.

Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья / А. П. Погожева. – Новосибирск : Наука, 1983. – 145 с.

Попова Т. О. Початок розвинутого Трипілля на Середньому Дністрі (за матеріалами Поливанового Яру) / Т. О. Попова // Археологія. – 1985. – № 52. – С. 22-32.

Свешников И. К. Культура шаровидных амфор / И. К. Свешников // Археология СССР. Свод археологических источников. VI-27. – М., 1983. – 86 с.

Свешников И. К. Могильник в селе Звенигород Львовской области / И.К. Свешников // КСИИК. – 1956. – Вып. 63. – С. 57-69.

Свешніков І. К. Нове поховання культури кулястих амфор у Ровенській області / І. К. Свешніков // Археологія. – К., 1973. – Вип. 11. – С. 63-69.

Смішко М. Ю. Поселення культури лійчастого посуду в с. Малі Грибовичі Львівської області / М. Ю. Смішко, М. А. Пелещин // МДАПВ. – К., 1962. – Вип. 4. – С. 28-44.

Титов В. Археология Венгрии. Каменный век / В. Титов, И. Эрдели, М. Габори. – М. Наука, 1980. – 418 с.

Токарев С. А. Религия в истории народов мира. : монография / С. А. Токарев. – 4-е изд. – М. : Изд-во политической литературы, 1976. – 576 с.

Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии / Е. К. Черныш // Энеолит СССР. – М. : Наука, 1982. – С. 165-321.

Balcer B. Wytwórczość narzędzi krzemiennych w neolicie ziem Polski / B. Balcer. – Wrocław, 1983. – S. 47-51.

Becker C. J. Den Tyknakkede Flintokse. Sudier over tragtbægerkulturens svaeev retokser I Imellen-neolitisk tid / C. J. Becker // Aarboger. – 1957.

Bronsted J. Nordische Vorzeit / J. Bronsted. – Neumünster, 1960. – Т. 1. – S. 190-194.

Brońska-Rauhutowa J. Groby kultury wstęgowej ceramiki malowanej w Gródku Nadbuznym w pow. Hrubieszowskim / J. Brońska-Rauhutowa // Sprawozdania Archeologiczne. – 1956. – Т. 2. – S. 54-57.

Kapica Z. Pochowki neolityczne z grobowków kujawskich w Wietrzychowicach, pow. Koto, w swietle badań antropologicznych / Z. Kapica // PMMAE. – 1970. – № 17. – S. 145-155.

Childe V. G. The Origin of the Neolithic Cultur in Norther Europe / V. G. Childe // Antiquity. – 1949. – Т. 23. – S. 129-135.

Coblentz W. Baalberger Gräber in Zauschwitz Kreis Borna / W. Coblentz // Arbeits-u. Forschber. – 1960. – № 7. – Z. 139-200.

Cynkałowski A. Osiedle kultury trypolskiej w Bodakach nad Horyniem / A. Cynkałowski // Wiadomości archeologiczne. – 1969. – T. 34. – Z. 2. – S. 221-227.

Fischer U. Neolithische Siedlung in Anhalt / U. Fischer // Archeologia Geographica. – Hamburg, 1958. – Bd. VII.

Gabalówna L. Uwagi o kulturze pucharów lejkowatych w fazie wioreckiej na Kujawach / L. Gabalówna // PMMAE. – 1964. – № 11. – S. 29-43.

Gajewski L. Kultura czasz lejkowatych między Wisła a Bugiem / L. Gajewski // Ann. UMCS. – 1953. – T. 4. – S. 1-194.

Gąssowski J. Sztuka pradziejowa w Polsce / J. Gąssowski. – Warszawa : Wyd-wo Artystyczne i Filmowe, 1975. – 130 s.

Głosik J. Ogólne wyniki prac archeologicznych w Strzyżowie, pow. Hrubieszów w roku 1961 / J. Głosik, J. Gurba // Sprawozdania Archeologiczne. – 1963. – T. 15. – S. 358-365.

Gromnicki J. Grob kultury czasz lejkowatych w Stradowie, pow. Kasimirza Wielka / J. Gromnicki // Sprawozdania Archeologiczne. – 1961. – T. XII. – S. 11-16.

Gurba J. Cmentarzysko kultury czasz lejkowatych w Starej Wsi w pow. Lubartowski / J. Gurba // Przegląd Arch. – 1959. – T. 12. – S. 14-16.

Gurba J. Materiały do badań nad neolitem Małopolski / J. Gurba. – Lublin : Uniwersytet M. Curie-Skłodowskiej, 1957. – Vol. 9. – S. 129-178.

Gurba J. Materiały kultury czasz lejkowatych (pucharków) z okolic Naleczowa w pow. Puławskim / J. Gurba // Studia i materiały Lubelskie. – 1970. – T. 2. – S. 67-99.

Gurba J. Winiki prac archeologicznych w 1962 r. w Strzyżowie, pow. Hrubieszów / J. Gurba // Sprawozdania Archeologiczne. – 1964. – T. 16. – S. 56-58.

Hensel W. Polska starożytna / W. Hensel. – Wrocław : Wyd-wo PAN, 1973. – 556 s.

Jażdżewski S. Imports of the Trypole culture pottery in the funnel beaker culture / S. Jażdżewski // Memories Archeologiques – Lublin, 1985. – S. 71-92.

Jażdżewski K. Kultura pucharów lejkowatych w Polsce Zachodniej i Środkowej / K. Jażdżewski. – Poznań, 1936. – 457 s.

Jażdżewski K. Cmentarzyska kultury ceramiki wstęgowej i związane z nimi ślady osadnictwa w Brześciu Kujawskim / K. Jażdżewski // WA. – 1938. – T. 15. – S. 1-105.

Kalicz N. Clay gods. The Neolithic Period and the Copper Age in Hungary / N. Kalicz. – , Budapest : Corvina Kiadó, 1980.

Kempisty E. Pierwszy grob kultury wstęgowej ceramiki rytej na Lublenszczenie w Gródku Nadbuznem, pow. Hrubieszów / E. Kempisty // WA. – 1962. – T. 28. – S.

284-285.

Koman W. Sprawozdania z badań kurhanu na stan. 27 w Lubczu. woj. Zamojskie / W. Koman // APSW. – 1997. – T. II. – S. 40-43.

Kostrzewski J. Pradzieje Polski / J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski. – Wrocław, 1965. – 428 s.

Kozłowski J. Eneolityczne groby szkieletowe z Nowej Huty-Wyciaze, pow. Kraków / J. Kozłowski // Materiały Starożytne i Wczesnosredniowieczne. – 1971. – T. 1. – S. 65-98.

Kaczanowski P. Najdawniejsze dzieje ziem Polskich / P. Kaczanowski, J. Kozłowski. – Kraków : Fogra, 1998. – 381 s.

Kulczycka-Leciejewiczowa A. Pleszow-Nowa Huta – osada neolityczna kultury ceramiki wstęgowej rytej i lendzielskiej / A. Kulczycka-Leciejewiczowa // MANH. – 1969. – T. II. – S. 7-124.

Kulczycka-Leciejewiczowa A. Sprawozdania z prac wykopaliskowych w Pleszowie, pow. Krakow, w 1957 r. / A. Kulczycka-Leciejewiczowa // Spr. Arch. – Kraków, 1959. – T. X. – S. 83-96.

Libera J. Przevisl kremienny kultury pucharów lejkowatych na Lubelszczyźnie / J. Libera // WA. – 1982. – T. 47. – S. 169-189.

Neolithic in Poland / T. Wisłański (red). – Wrocław-Warszawa- Kraków : Instytut Historic Kultury Materialnej, 1970. – 520 p.

Niedzwiedz J. Okolice Hrubieszowa w pradziejach i wczesnim sredniowieczu / J. Niedzwiedz, W. Koman. – Hrubieszow, 1996.

Nogaj-Chachaj J. Czwarty sezon badan cmentarzyska kultury pucharów lejkowatych w Karmanowicach (stan. 35) gm. Wowolnica, woj. Lubelskie / J. Nogaj-Chachaj // Sprawozdania z badań terenowych katedry Archeologii UMCS w 1990 r. – Lublin, 1990. – S. 10-18.

Podkowińska Z. Badania w Strzyżowie, pow. Hrubieszow, woj. Lublin w latach 1935-1937 oraz 1939 / Z. Podkowińska // AP – 1960. – T. 5. – S. 39-80.

Podkowińska Z. Osadnictwo eneolityczne na Grodzisku II w Ztotej, pow. Sandomierz / Z. Podkowińska, D. Rauhut, Z. Krzak // Archeologia Polski. – 1957. – T. III. – S. 235-278.

Podkowińska Z. Piewsza cherakterystyka stanowiska eneolitycznego na polu Grodzisko I we wsi Złota, pow. Sandomierz / Z. Podkowińska // WA. – 1953. – T. XIX. – S. 1-53.

Podkowińska Z. Spichrze ziemne w osadzie kultury pucharów lejkowatych na

Gawroncu-Pałydze w Cmielowie, pow. Opatów / Z. Podkowińska // *Archeologia Polski*. – 1961. – T. III. – S. 21-63.

Połańska M. Grob kultury Wołyno-lubelskiej ceramiki malowanej ze stan. 7 w Garbatowce Kolonii, woj. Lubelskie / M. Połańska // *APSW* – 1999. – T. IV. – S. 9-15.

Pradzieje ziem polskich / red. J. Kmieciński. – Warszawa-Łódź : PWN, 1989. – T. 1. Od paleolitu do środkowego okresu lateńskiego.

Prahistoria ziem Polskich / pod redakcją W. Hensla. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk : Wyd-wo PAN, Ossolineum, 1979. – T. II. Neolit. – 453 s.

Rauhut D. Settlements and Cemeteries at Złota District Sandomierz, Vojevodship Kielce / D. Rauhut // *Archeologia Polonia*. – 1962. – T. IV – S. 152-164.

Seger H. Aus der Steinzeit / H. Seger // *Altschlesin*. – 1926. – T. I. – S. 199-217.

Seger H. Die keramischen Stilarten der jüngeren Steinzeit Schlesiens / H. Seger // *Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift*. N.F. – 1916. – T. VII. – S. 1-89.

Sulimirski T. Polska predhistoryczna / T. Sulimirski. – Londyn : Gryf Printers, 1955. – Vol. I. – 396 s.

Ścibior J. Kultura amfor kulistych w środkowo-wschodniej Polsce. Zaris problematyki / J. Ścibior // *Neolit i wczesna epoka brązu w Polsce środkowo-wschodniej*. – Lublin : Wyd-wo uniw. im. M. Curi-Skłodowskiej, 1991. – S. 50-61.

Szmyt M. Społeczności kultury amfor kulistych Europie Wschodniej / M. Szmyt // *Od neolityzacji do początków epoki brązu. Przemiany kulturowe w międzyrzeczu Odry i Dniepru między VI i II tys. przed Chr.* / J. Czebreszuk, M. Kryvalcevič, P. Makarowicz (red.). – Poznań : Wyd. Poznańskie, 2001. – S. 167-193

Tabaczyński S. Neolit środkowoeuropejski : podstawy gospodarcze / S. Tabaczyński. – Wrocław : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1970. – 387 s.

Tabaczyński E. Cmentarzyska kultury pucharów lejkowatych w rejonie Sandomirza. Odkrycia 1971 roku / E. Tabaczyński, S. Tabaczyński // *Spraw. Arch.* – 1973. – T. XXV. – S. 49-60.

Wielka historia świata: stary i nowy świat / pod. red. J. Śliwy. – Kraków : Fogra, 2005. – T. 2. – 672 s.

Wiślański T. Próba wyświetlenia genezy tzw. kultury amfor kulistych / Tadeusz Wiślański // *Archeologia Polski*. – Warszawa : Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1963. – T. VIII. – Cz. 2. – S. 222-245.

Wojciechowski W. Contacts of Lower Silesia with Some Regions of West Slovakia and Hungary in the Late Neolithic and Eneolithic Age / W. Wojciechowski //

Archeologia Polona. – 1972. – T. 13. – S. 263-278.

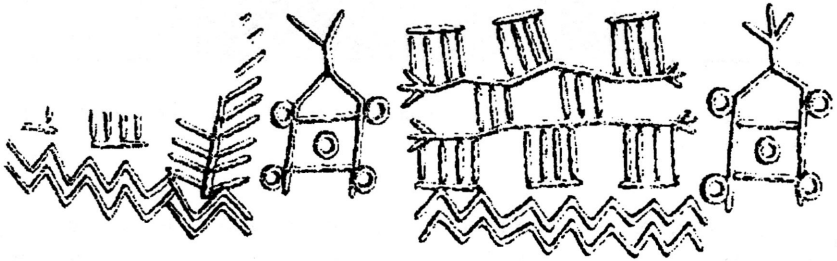
Wozniak D. Sprawozdanie z badań ratowniczych w Polskiej Gerekwie, pow. Kozle / D. Wozniak // BSIN. – 1964. – № 57. – S. 23-24.

Zakościelna A. Badania nad kulturami pochodzenia południowego na Lubelszczyźnie / A. Zakościelna // APSW. – 1996. – T. 1. – S. 227-231.

Zakościelna A. Badania cmętarzysk kultury wołyno-lubelskiej ceramiki malowanej na Grzendze Horodelskiej / A. Zakościelna, J. Gurba // Sprawozdania z badań terenowych katedry archeologicznej UMCS w 1994 roku. – Lublin, 1995. – S. 3-7.

Zakościelna A. Badania cmętarzyska kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej na stanowisku 26 w Strzyżowie, woj. Zamojskie/ A. Zakościelna // APSW. – 1997. – T. 2. – S. 11-14.

5. МИСТЕЦТВО НЕОЛІТИЧНОГО ТА ЕНЕОЛІТИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ

Неолітичне населення, що мігрувало або довго жило на території Західної України, Польщі, розвивало принесені ззовні елементи релігії, магії, мистецтва. Оскільки в неоліті, енеоліті (культурах лінійно-стрічкової кераміки, малецькій, волино-люблінській, пізньотрипільській) були значні культурні впливи (разом з міграціями населення) з Півдня, зокрема з Подунав'я, то ці елементи були, імовірно, домінантими. Безперечно, впливи духовної культури помітні також з півночі – з надбалтійських територій, де складалися культури лійчастого посуду, кулястих амфор. Між Німаном та Прип'яттю формувалася німанська культура прабалтів (за М. Чернявським), відома з декількох пам'яток верхів'я Стиру та Горині території сучасної Білорусі (Великі Телковичі, Люб'язь та ін.).

У багатьох випадках важко відрізнити елементи культури від звичаїв власне утилітарної практики (напр., способів добування продуктів, бо в населення пізнього кам'яного віку перепліталися утилітарні та метафізичні прагнення). І все це було в тісних причинних зв'язках, наприклад, фігурна пластика в населення наддунайського походження або поховання тварин культури кулястих амфор. Тут важко відокремити зразки мистецьких витворів («чистого мисте-

цтва») від тих, що мають характер, однозначно пов'язаний з віруваннями чи культом; те саме стосується і декорування кераміки. Таке поєднання вірувань, магії, мистецтва з господарською діяльністю впливало з того, що багато щоденних справ підпорядковані були звичаєвим нормам. Коли природних людських можливостей (скажімо, впливу на врожай) не вистачало, зверталися за допомогою магії до вищих сил.

У цьому сенсі можна виділити такі сфери діяльності:

- культури позаматеріальних сил, корисних чи шкідливих людині;
- віра в загробне життя людини чи тварини;
- мистецтво.

У ранньому неоліті зафіксовано широке використання мінеральних, і, можливо, рослинних барвників для фарбування посуду і, не виключено, одягу, а також для розмальовування тіла. Залишки підготовленої вохри знайдено в багатьох посудинах поселень КЛСК Волині: Голишів, Гірка Полонка, Гнідава та ін. Припускають, що вохра широко застосовувалась у магічних, ритуальних діях, пов'язаних з культом померлих (розтертим порошком чи фарбою посипали або малювали тіла покійників [Охріменко, 2001, с. 114]. Така практика існувала в наддунайських культурах неоліту та енеоліту, цей самий звичай бачимо в носіїв дніпро-донецького кола культур (могильники Подніпров'я, досліджувани Д. Телегіним), а також в єдиному відомому на Поліссі похованні чоловіка в с. Великий Мідськ Рівненської обл. [Охріменко, 2001].

Як барвник застосовували гематит – червону природну фарбу. Поклади цього мінералу відомі, наприклад, в північних частинах Свентокшицьких гір та на Судецькому підгір'ї (біля Левіна Клодського та Явора в Польщі) [Pradzieje..., 1989, s. 330]. Давні копальні гематиту виявлено поблизу Скаржиська – Кам'яної. Ними користувалися в палеоліті, мезоліті, неоліті, що підтверджено хімічним аналізом барвника з могили пункту 62 (Краків – Нова Гута) з Богухвали, воєв. Жешівське. Виявилось, що він походить з гір Свентокшицьких [Kaczanowska, 1975, s. 310]. Гематит зі свентокшицьких покладів використовувався носіями культури лійчастого посуду для розмальовування тіла. На території півночі Польщі у носіїв лісового неоліту (субнеоліту), наприклад, в культурі гжебиковій, теж був звичай посипати похованих вохрою [Prahistoria, 1989, s. 360].

Особливо часто мінеральні фарби використовувало населення лендельської культури (ЛК). В ранній період цієї культури керамічні вироби малюва-

лися у червоний, пізніше – в білий та червоний кольори. На поселенні ЛК біля Плешова в одному з об'єктів знайдено грудки білої фарби, складені на дні ями. Білу фарбу застосовували для оздоблення посуду в люблінсько-волинській культурі мальованої кераміки або волино-люблінській культурі. Окремі поховання носіїв цієї культури посипалися гематитовим порошком [Godłowska, 1978]. У культурах трипільській, лійчастого посуду були випадки розмальовування стін жител. Це нещодавно зафіксовано в окремих житлах пізньотрипільського поселення Голишів біля Луцька. Носії культури променистої кераміки на території Польщі білою фарбою білили стіни [Godłowska, 1978]. Впливи цієї культури доходили й до Волині (Зимне, Голишів).

Поховальний обряд населення неоліту–єнеоліту. Напевне, ще з раннім неолітом дунайської культури (КЛСК) були пов'язані ритуальні поховання тварин (хут. Басів Кут біля Рівного, розкопки В. П'ясецького, Г. Охріменка) [Охріменко, 2001, с. 15]. Цей звичай набув особливого поширення в населення культур клястих амфор та злотській. Такі поховання відомі і в межах людських цвинтарів, і на поселеннях. У деяких могилах тварин знаходять великі посудини, в інших – на шії особин округлі кістяні бляшки з солярними знаками, а в Пікуткові (воєв. Вроцлавське) виявлено глиняний бубон, який однозначно пов'язаний був з магічними урочистостями. Хоронили в таких могилах тварин, які, імовірно, відігравали в господарстві особливу роль. Можна припустити, що тварин, які виділялися особливим кольором шкіри (наприклад, біла пляма на голові) або іншими ознаками під час певних магічних дій умертвляли ритуальними кістянми предметами – шпильками; їх знаходять поряд з кістками похованих тварин. Не виключено, що кров поранених таким способом офір додавалася в трунки чи страви учасників церемонії.

Аналізуючи деталі поховальних обрядів – поховальні споруди, пози скелетів, офірні предмети (дарунки), ритуал, яким супроводжувалося покладання в могилу (тризна), дослідники констатують, що люди неолітичної доби шанували звичаї і, безсумнівно, вірили в потойбічне життя. Цю віру підтверджують також поховання – як в межах поселення (у наддунайського населення), так і на цвинтарях, розташованих поза поселеннями (культури ВЛК, КЛП, КШК).

Отже, в неоліті–єнеоліті панував тілопокладальний (інгумаційний) обряд поховань. Відомі лише окремі випадки кремації, зокрема, у Вроцлаві-Партиніци – групи йорунівської (лендельської культури), в Лясі Стоцькому – культури лійчастого посуду, Кужонтковіце Вроцлавського воєв. – тілопальний цвинтар

пізньої фази культури кулястих амфор (пізній енеоліт).

Часто покійників клали безпосередньо в ямах без супровідних дарунків. Могили мали форму видовжених трапецій, обставлених по контуру каменями. Навколо небіжчиків зводили дерев'яні конструкції – обстави, ніби сакральні будинки (у носіїв КЛП). Відомі поховання в кам'яних скринях (людність ККА), в нішах (злотська культура), під курганними насипами (КШК), на кам'яних брусах або під ними. Були певні особливості покладання та пози покійників. Інколи над тілами виконували складні магичні дії, наприклад, четвертування. По-різному споряджали померлих у потойбічне життя: від порівняно бідного в дунайській культурі (КЛСК) чи східній групі КЛП – до дуже багатих поховань культури кулястих амфор, де знаходять крем'яні сокири, долота; різноманітний, багато оздоблений посуд; кістяні, досить майстерно зроблені прикраси; вироби з бурштину, бляхи. У пізній фазі лендельської культури покійним родичам залишали велику кількість оздоб (кістяних, мідних), майстерно зробленого посуду. Прикметно, що в певні періоди різні групи носіїв однієї і тієї самої культури окремих регіонів мали деякі відмінності поховального обряду. Причиною могли бути різні обставини: ступінь заможності родів, вплив сусідніх груп тощо [Pradzieje..., 1989, s. 366; Охріменко, 2004, с. 147-150; Prahistoria..., 1979, s. 452].

Важко відтворити деталі поховального ритуалу, однак такі моменти, як прощання з померлим, урочисті поминальні тризни, паління вогнищ, складання квітів передували і супроводжували ці дійства. Якщо кінець цьогосвітнього життя (перехід в інший, неземний) так пишню обставлявся, то можна допустити, що і прихід людини (народження хлопчика – майбутнього мисливця, господаря, воїна; дівчинки – майбутньої господині, матері) також супроводжувався особливими обрядами.

Незалежно від того, які відбувалися поховальні церемонії, який вигляд мало поховання – чи в звичайній ямі, чи в монументальній конструкції з дерева або каміння, суть цих дій полягала в тому, щоб забезпечити померлому родичу вигідні екзистенції «в краю вічного щастя» і заручитися його зичливістю. Тому поховання робили поблизу поселень. У такий спосіб особу не виключали із родинної спільності. Все це є однозначним доказом глибокої віри в потойбічне життя і пошанування предків, одноплемінників [Pradzieje..., 1989, s. 366].

В азово-дніпровських неолітичних дитячих похованнях був незвичайний поховальний одяг – на нього нашиті перламутрові та кістяні намистини, пацьорки із зубів риб. Дитячий поховальний одяг киево-черкаської культури,

на відміну від більш декоративного строю дорослих, прикрашений скромніше – підвісками. У згаданих двох культурах одяг чоловіків оздоблений зубами оленя, а жіночий – зубами риб.

На багатьох прикладах можна переконатися, що відчуття краси, потяг до мистецтва були властиві людям того часу. Численні й різноманітні оздоби, знайдені в похованнях, вказують, що на покійниках був прикрашений багатьма, інколи досить вишуканими оздобами, одяг та прикраси – гривні, нараменники, браслети, виготовлені з міді, бурштину, мармуру, кістки, хребців риб, черепашок та ін.

Глиняна пластика. У свідомості населення ранніх землеробів важливе місце займали релігійні, звичаєві, мистецькі обряди виробничого циклу. Найважливіші з них приурочені до періоду сівби, відгону худоби на далекі пасовища, збиранню врожаю. З культом родючості і, можливо, не лише з ним, пов'язані глиняні фігурки людей, тварин. Практика їх виготовлення відома ще з неоліту на Балканах, Подунав'ї, а перед тим – на Близькому Сході. В Україні знахідки фігурної пластики, антропоморфної або зооморфної, трапляються доить часто. Є вона і в культурі лінійно-стрічкової кераміки, і в лендельській, тиса-полгарському колі культур, трипільській та інших.

Варто зауважити, що і на Близькому Сході, і на Балканському півострові, в Подунав'ї, на землях Польщі, як і на Волині, скульптурки жінок одностайно трактуються як символи плідності, а в господарчому контексті як атрибут магичних засобів, призначених для забезпечення врожайності. Фрагмент антропоморфної фігурки з прокресленим орнаментом, який, не виключено, передає татування, виявлено в Носаціцах (воєв. Седлецьке). На землях Польщі частіше знаходять фігурки, пов'язані з лендельською культурою (жіноча статуетка з Рацібожа). Невеличка статуетка маліцької культури виявлена в Голишеві 2005 р.

Вже в період раннього неоліту побутує зооморфна пластика: в Польщі відома знахідка голівки тварини з Самбожця Тарнобжезького воєв., зооморфна посудина з Доброго Вроцлавського воєв. Ці артефакти пов'язані з лінійно-ямковою культурою [Prahistoria..., 1989, s. 362].

Іншими були вірування в носіїв КЛП, які жили в зоні Польської низовини. За увяленнями цього населення, сили, що могли допомогти людям, знаходилися у воді – болотах, озерах, річках. У найдавніший період розвитку цієї культури біля боліт влаштовувалися місця, куди вкидали жертвні дарунки: прикраси, посуд, можливо, і людей (Садлужек у воєв. Вроцлавському). В Данії

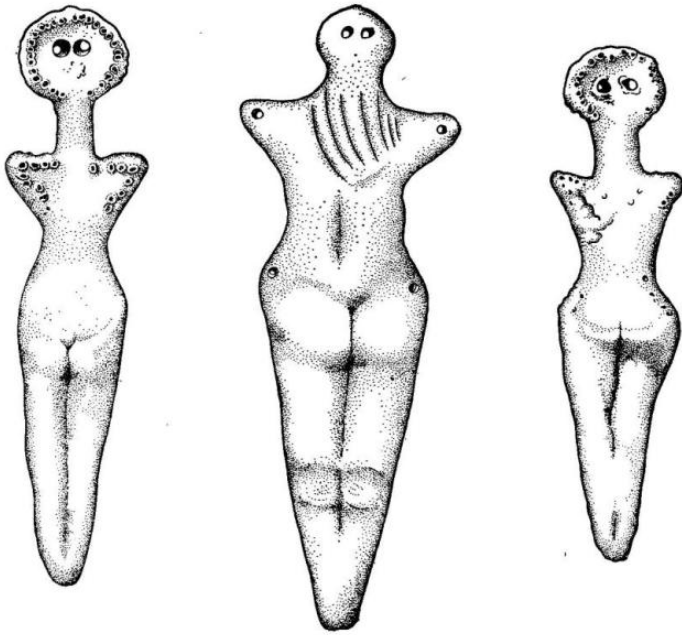

Рис. 32. Трипільські керамічні статуєтки.

для подібних церемоній будували окремі платформи, на яких складали різні дарунки. Припускають, що така традиція існувала на півночі Центральної Європи ще з мезоліту [Prahistoria..., 1989, s. 362].

Польські археологи зауважили, що племена КЛП, які проживали південніше, на родючих землях лесової зони, біля ранніх землеробів дунайського походження перейняли в них різні елементи духовної культури, внісши при цьому в культ, магію, символіку власну інтерпретацію, зокрема стосовно родючості, календарних обрядів тощо. Так, замість раніше популярного в дунайському (а перед тим малоазійському неоліті) культі бика, з'являються зображення барана. Наприклад, на поселенні в Чмельові (воєв. Тарнобжезьке) знайдено багато посудин з вухами, модельованими у вигляді голів барана. Такі самі зображення виявлені в Зимному на Волині. Відомою є знахідка баранячої фігурки з Йорданова Вроцлавського воєв. У південно-східній групі КЛП переважають зображення волів у ярмі (фігурка запряженої пари волів з Битиня, Познанського воєв., вухо посудини з Кренжніци Ярої Люблінського воєв.). Все це яскраве віддзеркалення зв'язків міфології з родючістю землі, худоби [Prahistoria...,

1989, s. 365].

Зображення вагітної жінки відомі в культурі Кереш (Криш), яка передувала культурі лінійно-стрічкової кераміки. До цього культу родючості, як вважають, мали відношення антропоморфні та зооморфні глиняні вироби (рис. 33). Подібні посудини наявні в культурах з мальованою керамікою, у т. ч. трипільській. Деякі чаші стоять на ніжках, на інших виробах передані обличчя, вуха, груди. На посудині дунайської (КЛСК) культури з Незвиська наліплене зображення голови бичка з рижками. Жіночі статуетки, як вважає Є. Антонова передають реальні образи жінок, що відправляли обряди, а після смерті стали духами [Антонова, 1990, с. 165]. Вони залишалися сімейно-родовими покровительками. Багато жіночих фігурок виявлено біля хатнього вогнища, що можна пояснити їх функцією оберегу. Характерно, що в неоліті України і пізніше одні статуетки більш реалістичні, інші – схематичні [Давня історія України, 1997, с. 210] (рис. 32).

Рис. 33. Жіноча статуетка з Подунав'я.

Дослідники Е. Овчинников та М. Квітницький підкреслюють таку рису мініатюрних скульптур Кукутень-трипільської культурно-історичної спільності, як наявність окремих реалістично виконаних деталей, які інколи допомагають уявити антропологічний тип зображеної людини [Овчинников, 2002, с. 134-143]. На одній з них (з пам'ятки Трипілля) передано контур носа з великою горбинкою, до того ж приплюсненого на кінчику, очі – вузькі розкосі, вуха – відтягнуті, високо розташовані. На статуетках з хут. Хмільна наявні характерні ознаки вірменоїдного типу: плоска потилиця, скошене чоло, нешироке обличчя та ніс, який виступає. Такі вірменоїдні риси помічені на черепі з поховання в Незвиську.

Загалом в реалістично переданих голівках скульптур представлені різні

антропологічні типи людей, а це підтверджує давно висловлену тезу про змішування часто дуже віддалених етноантропологічних груп. Якщо в ранньому Трипіллі могло бути більше представників грацильного середземноморського антропологічного типу, то щодали серед них більше з'являлося людей північного масивнішого пізньокроманьйонського типу.

Ймовірно, статуетки призначалися для обрядових дійств, були їх невід'ємним елементом, втіленням певних персонажів. Не виключено, що й процес виготовлення цих скульптурок мав обрядовий характер. На обличчях деяких з них є малюнки, які, ймовірно, передають татування або розмальовування.

На керешських, трипільських поселеннях знаходять глиняні моделі жител. Припускають (Б. Рибаків та ін.), що їх використовували при здійсненні обрядів побудови будинку. Для нас це додаткова можливість ознайомитись із формою тодішніх споруд [Енциклопедія трипільської цивілізації, 2004, с. 343-422].

Цілком ймовірно, що в неоліті, енеоліті, як і в попередні періоди, були поширені промислові культури – «сукупність обрядів, спрямованих на досягнення... успіху в рибальстві, мисливстві тощо» [Давня історія України, 1997, с. 212]. Сюди ж, можливо, належав звичай ховати в землі залишки впольованих тварин (наприклад, чотирьох оленів у Гайворон–Поліжок, дикого кабана на Базьковому острові у носіїв буго-дністровської культури, а в наступні періоди і в інших етнічних групах).

Учені вважають, що саме в дні мисливських та скотарських свят створювалися наскельні зображення на стінах Кам'яної Могили під Мелітополем, в Криму. З цим пов'язані виявлені там зображення оленя, антропоморфних фігурок, людської стопи, тенет, вовчих ям, човнів.

У печерах Кам'яної Могили, на стоянці Балін-Кош у Криму виявлено вироби з каменю («чуринги»), що мають форму риб і орнаментовані лінійно-геометричними нарізними лініями, червоною фарбою. За етнографічними даними, такі предмети могли використовувати первісні оповідачі під час різних обрядів [Давня історія України, 1997, с. 212-213].

Процеси культурно-духовного розвитку південної Польщі та Волині досить влучно схарактеризував Єжи Гонсовський, котрий вважає, що в епоху енеоліту перехрещувалися сильні культурні впливи з різних боків Євразії. Зокрема, він пише: «Спочатку більш виразно зберігалися власні ознаки стилю, проте поступово вони втрачалися, натомість виявлялися нові якості. Найбіль-

ше значення протягом неоліту та енеоліту мали культурні впливи, що йшли з південного сходу – Передньої Азії через Балкани, з середнього та нижнього Подунав'я. Вони були пов'язані з лінеарними культурами (культура лінійно-стрічкової кераміки та мальованої кераміки (лендель та інші)). Ці спільноти витворили стиль, який з певними варіантами утримувався протягом багатьох століть на значних обширах південно-східної Європи. Цей стиль найвиразніше виявився в різноманітно декорованій кераміці та дрібній глиняній фігурній пластиці. Кераміка прикрашалася прокресленими або мальованими смугами, волотовими, заповненими ямками фігурами. У пізніший період з'являється згеометризованість зображень: трикутники, ромби, меандри, спіралі» [Gašowski, 1975, s. 43].

Фігурну пластику лендельської, маліцької та інших культур наддунайського походження репрезентують переважно невеликі статуетки жінок, виготовлені найчастіше з глини, зрідка – з інших матеріалів, можливо, і дерева, але останні не збереглися. Вони мають вигляд оголеної дівчини зі стиснутими ногами у вигляді стовпчика. Анатомічні деталі позначені рисками, горбиками, крапками, так само очі, ніс, намисто, набедрена пов'язка, татуювання чи розпис тіла, виступаючі вуха з отворами. Ці фігурки, напевне, вставлялися в заглиблення в підставках, тому такі звужені частини ніг [Gašowski, 1975, s. 43-44].

На півдні України серед пам'яток трипільської культури знаходять модельки жител з відкритим внутрішнім виглядом. А в тих з них, які імітують культові споруди, видно вівтарика (В. Маркевич). Крім цих виробів, відомі фігурки жінок, тварин (бичків, баранів) або їхніх рогів. Ці вироби інколи відносять до місячних культів. З часів неоліту вони були і жіночими культами. Характерною рисою посудин (черпаків) культури лійчастого посуду є «рогаті вуха», які називають *ansa lunata vel cornuta* – місяцеподібне або рогате вуха [Gašowski, 1975, s. 45]. На південні групи цієї культури, які перебували в Малопольщі, Чехії, мали значний вплив культури людності з Подунав'я – спочатку пізньолінеарного циклу, пізніше баденської (променистої) кераміки.

Отже, в землеробських південноєвропейських суспільствах пишно розквітло мистецтво малих форм. Скоріше за все, воно було запозичене носіями трипільської, гумельницької (Болград-Алден) та іншими культурами від населення культур Боян, Хамаранджия, але найдавніші корені його виникнення ще глибші і знаходилися на Близькому Сході. Вважають, що воно з'явилося разом з зародженням найдавнішого землеробства і проникло не лише в південну

Європу, але й, іншим шляхом, в Середню Азію [Погожева, 1983].

Скульптурки (людей, тварин, модельки жител) використовувалися в різних обрядах, отже, мали ритуальне призначення. На ранніх етапах трипільської культури статуетки передають зображення пишнотілих жінок; голова їх окреслена схематично. У пізніші періоди – це вже зображення стрункіших, витончених дівчат з більш детальними рисами обличчя. Змінюються їхні пози, жести. Якщо раніше це фігурки жінок, які сидять, то пізніше – випростані, хоч трапляються напівсидячі, ноги котрих зігнуті під прямим кутом [Давня історія України, 1987, с. 348-350].

На південному сході з'являється монументальна скульптура – антропоморфні зображення, витесані, ймовірно, крем'яними та кам'яними знаряддями з каменю. Їх часто встановлювали на вершинах курганів, що інколи були й обсерваторіями. Відомі скульптурки вагітних жінок, жінок з дітьми – найдавніші прообрази мадонни.

За декором (прокресленим або розписним) статуєток – особливо трипільських – можна скласти уявлення про особливості татуювання, деталі одягу, зачіски, взуття, символічні прикраси, пов'язані з ритуалами. Вони мають (разом із зображенням фігурок на посуді) велике пізнавальне значення.

Моделі жител – відкриті або закриті – з трипільських поселень засвідчують, що це були споруди з дерев'яно-каркасними стінами, верандами, круглими вікнами (з протилежного від входу боку), двосхилим дахом, на чотирьох ніжках. В середині, праворуч від входу, розміщена квадратна купольна піч із невисоким димарем (перед нею могла знаходитись жіноча фігурка, як на моделі з Полудні). Ліворуч, вздовж стіни – мисники, де стоять високі посудини, можливо, з продуктами. Навпроти входу, на підлозі – хрестоподібне підвищення – жертвник. Варто підкреслити, що стіни моделей (як, імовірно, і в реальних будівлях, прикрашені заглибленим або розписним орнаментом (Володимирівка, Полудня, Коломийщина, Ворошиловці). Розкопки трипільських поселень переконують, що моделі реалістично передають інтер'єр давніх споруд [Давня історія України, 1987, с. 350-351].

Світ художніх трипільських мальованих та скульптурних образів був різноманітним – там присутні птахи, собаки, вужі, дикі та свійські тварини. Всі вони не випадкові, а несуть інформацію про певні уявлення, символи, міфи цього населення. Знайдено глиняні фігурки бичків, корів, овець, кіз, свиней, собак, ведмедів, оленів. Серед них є дуже реалістичні та більш схематичні, як

зображення з Голишева.

Як видно з трипільських фігурок, одяг виготовлявся з тканин, шкіри, хутра. На чоловічих статуетках видно навхрестні або косі паси, можливо, від сумок. Жіночим літнім одягом була сукня, підперезана в талії, з короткими рукавами, прямокутним чи округлим шийним вирізом, широкою до колін спідницею, іноді прикрашеною торочками. Ширші та довші пояси могли закінчуватися китицями. Взуттям були сандалі, невисокі чобітки, інколи обшиті хутром. Це міг бути, швидше за все, обрядовий одяг. Прикраси трипільських жінок виготовлені з міді, мармуру, бірюзи, бурштину, кістки, стулок молюсків, зубів тварин. Це були різноманітні пронизки, підвіски, обручки, амулети, браслети. Разом із святковим (ритуальним) одягом, що мав, імовірно, барвисті деталі, перерахована біжутерія складала багатоколірну гаму [Давня історія України, 1987, с. 351-352; Мовша, 1991, с. 34-47; Відейко, 2003, с. 161].

Аналізу прокреслених та мальованих антропоморфних зображень присвятила увагу Т. Мовша. Вона вважала, що антропоморфні сюжети на кераміці трипільсько-кукутенської спільності – цінне джерело для вивчення основ мистецтва та світогляду землеробських племен [Мовша, 1991, с. 34]. З кераміки поселень Жуковець, Ржищів, Петрени, Гребені та інших пам'яток вона виділила 73 зображення (9 з них у прокресленій техніці, інші мальовані на посудинах кулястої грушеподібної форми), які розміщувалися в одному чи двох горизонтальних поясах. Композиції складаються переважно з жіночих фігур у різних позах, інколи доповнені символами та атрибутами. Чоловічі зображення фіксуються рідко. Основна кількість фігур виявлена на кераміці з пам'яток Середнього Попруття та Середнього Подністров'я [Мовша, 1991, с. 34]

Зображення жіночих силуетів різняться позами (піднятою однією чи двома руками – одна на поясі, друга біля голови, наявністю поряд змія, світового дерева, тварин, людей, лука, рослин [Мовша, 1991, с. 37]. Всі ці малюнки Т. Мовша поділила на три семантико-функціональні групи – з аграрними, мисливськими, скотарськими символами.

Зміст різних образів та символів інтерпретував Б. Рибаків. Він вбачав у антропоморфних та зооморфних сюжетах персонажів міфів, а в орнаменталі – відображення давньої міфології, світогляду трипільців .

Значення символів-атрибутів, їх інтерпретацію ще в 20-х роках ХХ ст. описував Ф. Зелінський (Зелінський, 1918, с. 48). За Т. Мовшею, «виділені семантико-функціональні групи перебувають у тісному переплетінні з космогонією»,

міфологією і відображають мистецтво традиційної землеробської культури, де творчість майстрів-художників «залишалася породженням колективу» [Мовша, 1991, с. 41]. До групи сюжетів з аграрною символікою авторка віднесла рисунки жіночих фігур з рослинними ознаками, гребенем та торочками на подолі одягу, диском на голові [Мовша, 1991, с. 4].

Зв'язок жінки з рослиною відображає антропоморфна пластика багатьох ранньоземлеробських культур. Фігурки жінок, які танцюють в сукнях з торочками, Б. Рибаків, В. Маркевич зіставляли з рослинністю, вважали, що вони відображають обряди-моління з проханням до вищих сил послати дощ. Це проілюстровано Б. Рибаківим на прикладі етнографічних даних, зокрема матеріалів балканських народів з такими персонажами, як додоли – дівчата, одягнуті в зелень гілок, квітів, трави, яких обливають водою при викликанні дощу під час посухи [Рыбаков, 1981, с. 188].

Помічено, що період дощу має певну відповідність з фазами місяця – молодим (серпоподібним) та повнею (круглим). Зображення диска може трактуватись саме як повня. З обрядом викликання дощу, можливо, пов'язане символічне обрамлення подолу жіночого одягу у вигляді широкого «гребеня» [Мовша, 1991, с. 42; Ткачук, 2000, с. 83-86].

Зображення тварин, птахів на розписних трипільських посудинах описав С. Бібіков. Про наявність «звіриного стилю» на кераміці відомо з Глининців, Петрен, Кошилівців [Піцишин, Конопля, 1996, с. 41-73], Більче-Золотого та інших. Зображення коней, биків, собак, грифона, міфічних хижаків з родини котячих, оленів або кози виконано чорним та іншими кольорами [Бібіков, 1989, с. 6, 7]. За підрахунками С. Бібікова, в районі від Дніпра до Бистриці виявлено кілька десятків зооморфних зображень на трипільсько-кукутенській кераміці. Ці теріоморфні образи досліджували Б. Богаєвський (1937 р.), Л. Чикаленко, К. Гадачек, Т. Чайлд та інші.

Викликають зацікавлення відтворені на посуді силуети птахів та округлих дисків над ними (можливо, сонць) і смуг з тонких ліній, які, не виключено, символізували дощ. Під зрізом вінець посудин подано ряд трикутників з вершинами, перевернутими донизу (трикутники часто трактують як символи полів). Все це можна розглядати як землеробське символічне мистецтво. У ньому птахи виступають не лише провісниками сонячної теплої весни, а й «зв'язківцями» між небом і землею. Чотири зображення цих деталей також не випадкові – чотири сторони світу. Подібні до цих мотиви виявлено в Ленні Стіна (в

Середньому Подністров'ї) [Макаревич, 1960, с. 23-32].

С. Бібіков вважав, що розквіт «звіриного стилю» на трипільських керамічних виробах припадав на кінець середнього – початок пізнього Трипілья (етапи В/II–С/І). В цей час, на його думку відбувалася «поступова стилізація рисунка, схематизація образу тварин». Ці художні особливості йшли із Заходу на Схід – Подніпров'я [Бібіков, 1964, с. 7; Чикаленко, 1926; Збенович, 1989, с. 221].

Значну увагу глиняній пластиці присвятив В. Збенович. Описуючи антропоморфні статуетки раннього Трипілья, він підкреслює значну їх кількість. Так, на поселеннях Лука-Врублевецька знайдено 250 фігурок, Олександрівка – 107, Ленківці – 88, а всього, за його підрахунками, відомо до 1000 одиниць цих сакральних виробів [Збенович, 1989, с. 109].

У межах поселення Сабатинівка на глиняному помості (площадка 3) знайдено споруду, від якої залишився майданчик, визнаний святилищем. Чоловічих статуеток тут знайдено близько 10, решта – жіночі. Глина для них добре вимішувалась, до неї додавали пісок, дрібний кварц. С. Бібіков на поселенні Лука-Врублевецька виявив жіночі статуетки з «підмішаними» в них зернами злаків, які мали, очевидно, культове призначення. Поверхня виробів прогладжувалася, покривалася рожевим, коричневим, сірим ангобом, інколи підлощувалася [Збенович, 1989, с. 109-112]. Характерна ознака статуеток – відсутність рук у більшості випадків. Якщо ж вони є, то передають стандартні пози: одна рука зігнута в лікті і притиснута до голови, обидві руки притиснуті до грудей або до низу живота [Збенович, 1989, с. 113]. На деяких статуетках збереглася інкрустація білою пастою, втертою в прокреслені заглибини. Окремі фігурки пофарбовані червоною барвою. На поселенні Тирпешти використовували білу та червону пасту [Збенович, 1989, с. 115].

Зображення тварин є в ранньому, середньому та, особливо, в пізньому періодах. На крайній північно-західній пам'ятці Волині – Голишів – фігурна пластика представлена майже винятково фігурками бичків. Столові вироби з цього поселення покриті темно-червоним (вишневим) ангобом. Посуд декорований багатим шнуровим та відтискним орнаментом [Збенович, 1976, с. 32].

Отже, кукутень-трипільська культура виступає на фоні інших енеолітичних спільнот південно-східної Європи як взірцеве мистецьке явище, з господарством на рівні найбільш передових досягнень. У жодному іншому етнокультурному утворенні тієї епохи не знаходимо таких досягнень у керамічному, скульптурному мистецтві, виробництві прикрас, декоративному одязі, архітек-

турі тощо. Крім декоративного, ці вироби мали символічний, інформаційний, сакральний зміст.

Мініатюрна скульптура, що в інших, більш ранніх, синхронних культурах була представлена поодинокими виробами (антропоморфними, зооморфними фігурками, модельками жител тощо), у трипільського населення набуває рівня масового виробництва. Подібна різноманітність та кількість фігурок відома лише з Моравії.

Значним господарським досягненням трипільців була поява великих спеціалізованих центрів гончарного виробництва, що виготовляли продукцію високої якості для далекосяжного обміну і збуту. Вироби відзначалися стандартністю форм та орнаменту. Таким «найбільш потужним» гончарним центром став середньодністровський, що забезпечував Волинь, степ, культуру лійчастого посуду своєю продукцією. Так само високорозвинутим було кременяне виробництво, досягнення в якому запозичувало сусідні культури.

О. Цвек К. Маєвський, пишуть про імовірність спеціалізованих виробників теракотової пластики. Наприклад, у гончарній печі з Костешит випалювали лише високоякісну розписну кераміку (біконічні посудини, миски) [Цвек, 2004, с. 52].

Протягом довгого часу існування трипільської культури змінювався декоративний стиль кераміки, вдосконалювалась її технологія, форми. Врізний, прокреслений, відтискний орнаменти ранніх виробів змінювалися розписним (середній етап). У пізніх виробках, наприклад, Волині домінував шнуровий та відтискний декор.

Зміни позначилися і на дрібній скульптурі. Зображення жінок раннього періоду змінюються більш тендітними, стрункими, можливо, дівчатами. На найпізніших пам'ятках Трипілля, як, наприклад, в Голишеві, не виявлено жіночих фігурок. Тут наявні лише масивні, у формі підтрикутних блоків, декоровані шнуром та відтисками зображення бичків [Пелещин, 1996, с. 65]. Вивчення розпису на кераміці з протоміста Майданець за допомогою семіотичного підходу дало підстави Т. Ткачуку виділити своєрідні знакові системи Трипілля, на основі яких могло бути створене ієрогліфічне письмо [Відейко, 2003, с. 114-115]. Не виключено, що і декор пізньотрипільської кераміки, крім традиційних прийомів, вмістив певну знакову інформацію. На це вказує не випадкова, а ритмічна, продумана кількість відтисків штампа, шнура.

Данина традиційній та запозиченій орнаментальній символіці, різнома-

нітність техніки декорування, тектоніки та форм посуду (штампові, шнурові відтиски, прокреслені лінії, розмальовування фарбами) – все це свідчення естетичного смаку предків. Це ж саме видно на пряслах, нарамниках (наприклад, брестсько-куявського типу), кістяних чи бурштинових медальйонах, поясних застібках ККА, кам'яних сокирах КШК тощо. Можна здогадуватись, що декор, символіка посуду, прикрас та інших орнаментованих предметів зберігають елементи магії, вірувань (принаймні, окремі з них). Одні мотиви, деталі декору успадковувалися і використовувалися племенами певної культури і були типовими, інші сповіщали про утилітарне чи магічне призначення, скажімо, посуду. Так, в людності середземноморських ранньорільничих культур ламана (zigzag) або хвиляста лінія означали воду, врожай, трикутник – родючість (в давньоєгипетському письмі) або поле [Давня історія України, 1997].

Ці мотиви трапляються порівняно часто на предметах і можуть приховувати в собі зашифрований символ. У культурі променистої (баденської) кераміки, а також лійчастого посуду, не виключено, під впливом першої, знаходимо композиції у вигляді зірок [Gaşowski, 1975, s. 51-52].

Магічне значення мала свастика (культура кулястих амфор – Ребкув-Парцелє, воєв. Седлецьке) чи мальтійські хрести (на кераміці КЛП) з Гірської Сілезії. Ймовірно, не лише елементами декору були зображення простого чи навскісного хреста, які часто трапляються на пряслах. На донних частинах посудин (всередині) нанесені наколами або прокресленням схематичні постаті людей (Івання Рівненської обл. – ККА) чи лінії з рядами ямок між ними (Голишів Волинської обл. – пізні Трипілля). В одному з поховань Бреста Куювського виявлено кулястий медальйон з міді, що міг бути символом сонця. У похованні ККА біля с. Івання знайдено, ймовірно, в могилі вождя, круглий бурштиновий диск зі схематичним зображенням людських постатей (див. вище детальний опис), що теж можна пов'язувати з солярними уявленнями. В йордановських похованнях мідні окуляроподібні спіралі могли мати аналогічне значення.

Отже, витвори мистецтва первісних майстрів, без сумніву, відображали вірування, уявлення, певні знання (у тому числі астрономічні), особливості господарства неолітичного та енеолітичного населення Волині.

ЛІТЕРАТУРА

Антонова Е. В. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока

- / Е. В. Антонова; АН СССР, Ин-т востоковедения. – М. : Наука, 1990. – 286 с.
- Археология Украинской ССР: В 3-х т. / Артеменко И.И. Березанская С.С. и др. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 1. Первобытная археология. – 568 с.
- Бібіков С. М. Теріоморфні зображення в орнаментиці Трипілля / С. М. Бібіков // Археологія. – 1989. – № 2. – С. 6–11.
- Бибигов С. Н. О некоторых вопросах синхронизации и расселения трипольских племен : [доклад на VII междунар. конгрессе антрополог. и этнограф. наук.] / С. Н. Бибигов. – М. : Наука, 1964. – 10 с.
- Відейко М. Ю. Трипілька цивілізація / М. Ю. Відейко. – 2-ге вид. – К. : Академперіодика, 2003. – 183 с.
- Давня історія України : в 3 т. / Ред. кол. П. П. Толочко (гол.) та ін. – к. Наук. думка, 1997. – Т. 1. Первісне суспільство. – 559 с.
- Даниленко В. М. Кам'яна Могила / В. М. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1986. – 152 с.
- Енциклопедія трипільської цивілізації : у 2-х т. / ред. кол.: Л. М. Новохатько та ін. – К. : Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. 1-2.
- Збенович В. Позднее Триполье и его связь с культурами Прикарпатья и Малопольши / В. Збенович // Acta arheologica Carpathica. – 1976. – Т. 16. – С. 21-56.
- Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины : монография / В. Г. Збенович; ИА АН УССР. – К. : Наук. думка, 1989. – 224 с.
- Крвавич Д. П. Українське мистецтво / Д. П. Крвавич, В. А. Овсійчук, С. О. Черепанова. – Львів : Світ, 2003. – Т. 1. – 256 с.
- Макаревич М. Л. Исследования в районе с. Стена на Среднем Днестре / М. Л. Макаревич // КСИА АН УССР. – 1960. – Вып. 10. – С. 23-32.
- Мовша Т. Антропоморные сюжеты на керамике культур трипольско-кукутенской общности / Т. Мовша // Духовная культура древних обществ. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 34-47.
- Овчинников Е. Нові знахідки трипільської антропоморфної пластини з реалістичними рисами / Е. Овчинников, М. Квітницький // Археологія. – 2002. – № 3. – С. 134-143.
- Охріменко Г. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині / Г. Охріменко. – Луцьк : Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2001. – 139 с.
- Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи: розвиток матері-

альної та духовної культури. – Вид. 2-ге. – Луцьк : Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2004. – 252 с.

Пелешишин М. Глиняна пластика трипільців в Західній Волині (кінець IV – середина III тис. до н.е.) / М. Пелешишин // Наук. записки Львівськ. іст. музею. – Львів, 1996. – Вип. 5. – Ч.1. – С. 60-68.

Піцишин М. Зооморфна пластика поселення Кошилівці / М. Піцишин, В. Конопля // Наук. записки Львівського. іст. музею. – Львів, 1996. – Вип.4. – Ч. 1. – С. 41-73.

Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья / А. П. Погожева. – Новосибирск : Наука, 1983. – 145 с.

Рыбаков Б. А. Космология и мифология земледельцев энеолита / Б. А. Рыбаков // СА. – 1965. – № 1; № 2. – С.13-33

Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1981. – 500 с.

Ткачук Т. Сліди культу місяця на мальованому посуді культури Кукутені-Трипілля / Т. Ткачук // Волино-Поліські археологічні студії. – Львів : Новий час, 2000. – № 2. – С. 83-86.

Чикаленко Л. Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки / Л. Чикаленко // Трипільська культура на Україні. – К., 1926. – С. 113-118.

Цвек О. В. Гончарне виробництво племен трипільської культури / О. В. Цвек // Енциклопедія трипільської цивілізації. – К., 2004. – Т. 1. – С. 273-301.

Цвек Е. В. Гончарное производство племен трипольской общности / Е. В. Цвек. – К., 2004. – 73 с.

Gąssowski J. Sztuka pradziejowa w Polsce / J. Gąssowski. – Warszawa : Wyd-wo Artystyczne i Filmowe, 1975. – 130 s.

Godłowska M. Grób kultury Lendzielskiej z Krakowa-Nowej Huty, stanowisko 17 (Pleszów) / M. Godłowska // Sprawozdania Archeologiczne. – 1978. – Т. 30. – S. 21-30.

Kaczanowska M. Neolityczne pochówki szkieletowe z Krakowa-Nowej Huty-Pleszowa / M. Kaczanowska // Spraw. PAN. – Kraków, 1975. – Т. 19. – Z. 2. – s. 310.

Pradzieje ziem polskich / red. J. Kmieciński. – Warszawa-Łódź : PWN, 1989. – Т. 1. Od paleolitu do środkowego okresu lateńskiego.

Prahistoria ziem Polskich / pod redakcją W. Hensla. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk : Wyd-wo PAN, Ossolineum, 1979. – Т. II. Neolit.– 453 s.

6. ДУХОВНА КУЛЬТУРА ТА ОСНОВНІ ДОСЯГНЕННЯ НАСЕЛЕННЯ БРОНЗОВОГО ВІКУ

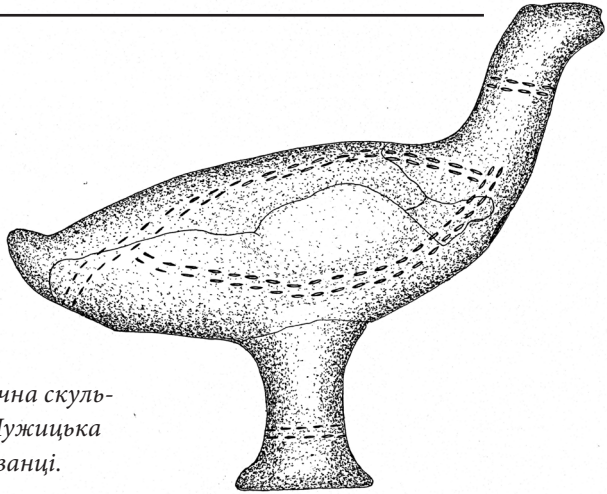

Рис. 34. Керамічна скульптура птаха. Лужицька Культура. Рованці.

Традиційно до періоду бронзового віку (або епохи бронзи) відносили II тис. до н. е., тобто приблизно від 2000 р. до н. е. до 800 рр. до н. е. Епоху бронзи поділяють на три періоди: ранній, середній та пізній. За новішими періодизаційними схемами сюди включається і III тис. до н. е., а отже, і більш ранні культури. Тоді перелік археологічних культур, які репрезентують своєрідні етнічні групи, може бути (стосовно північно-західної території України) такий: 1) лійчастого посуду (пізніші пам'ятки); 2) пізньотрипільська; 3) кулястих амфор, 4) прото-межановицька, ранньомежановицька, межановицька [Machnik, 1991, s. 13-22]; 5) стжижовська [Głosik, 1968], 6) східнотшинецька [Археологічна спадщина... 2005, с. 448-486].

Міграції різноетнічних груп на Волинь та Волинське Полісся були, як і в попередні часи різновекторні: носії ПТК йшли, імовірно, з південного сходу (Східної Волині), півдня [Захарук, 1959, с. 59-72], КЛП, ККА (пізніх фаз) – із заходу та північного заходу [Ścibior, 1991, s. 50-61]; імовірні, дуже нечисленні групи шнурової кераміки «загальноєвропейського горизонту», ранньомежановицької, межановицької культур [Baginska, Koman, 1991, s. 73-87; Kadrów, Machnik, 1997; Bargiel, Libera, 2005, s. 197-211] з заходу та південного заходу,

тшинецької [Археология Прикарпатья..., 1990, с. 59-107], комарівської, Ноуа – з півдня. У Поприп'ятті були, на нашу думку, інтенсивні контакти і переміщення населення прабалтійських груп.

З епохою бронзи пов'язують давні витоки слов'янства, мови. Б. Горнунг – історичний період слов'янства розділяє на чотири етапи: мовні предки слов'ян (неоліт, енеоліт); протослов'яни – III тис. до н. е. – початок II тис. до н. е.; праслов'яни (бронзовий вік – друга половина II тис. до н. е.); праслов'яни, які зазнали впливу фракійців, ілірійців, скіфів та ін. (кінець II – початок I тис. до н. е. [Горнунг, 1963, с. 3, 4, 49, 107]. Болгарський славіст В. Георгієв в історії слов'янських мов виділив три етапи: балто-слов'янський (III тис. до н. е.); перехідний (межа III–I тис. до н. е.); відособлення слов'ян (середина II тис. до н. е.) [Георгієв, 1958].

Ядро території праслов'ян пов'язують з Прип'ятським басейном – ареалом східнотшинецької культури, південною периферією якого була комарівська культура, відкрита з півдня карпато-дакійським впливам, західнотшинецька (польські землі на захід від р. Вісли) – під давньогерманським впливом [Давня історія... 1997, с. 392]. До праслов'янського населення зараховують носіїв східнотшинецької культури, поширеної на правобережжі України, в поліській та в лісостеповій зонах, а загалом її ареал (тшинецької культури) охоплює територію між ріками Одер та Дніпро, утворюючи смугу в 300–400 км, окремі ж проникнення відомі аж в басейн р. Німан [Лакіза, 1996, с. 77-93].

О. Трубачов звернув увагу на найбільше поширення слов'янських гідронімів у центральній частині басейну правобережної Прип'яті та на праобережжі середнього Подніпров'я, однак найдавніші слов'янські гідронімічні основи виявлені лише на Прип'яті [Трубачев, 1968]. Варто зауважити, що Надприп'яття було смугою інтенсивних зв'язків з прибалтами, балтами, пам'ятки яких належні до різних часів – від неоліту до середньовіччя, відомі по обох берегах Прип'яті [Давня історія... 1997, с. 392; Охріменко, 2005].

Цікаво, що балтські гідроніми охоплюють межиріччя Десни та Дніпра [Топоров, Трубачов, 1962, с. 230-234] і закріпилися ще з часів бронзового віку. З того ж часу, на нашу думку, відбувалася асиміляція праслов'янами балтського населення, внаслідок чого територія сучасної Білорусі, що була раніше зоною проживання прибалтів, відійшла до давньослов'янського ареалу. Славісти відзначають генетичну спільну основу балтських та слов'янських мов. На думку В. Георгієва, серед індоєвропейських мов вони є найближчими [Георгієв, 1958].

Духовна культура. Вивчення складових духовної культури досить ускладнюються зникненням багатьох пам'яток, у тому числі образотворчого мистецтва. На її формування наклали відбиток більш ранні енеолітичні та постенеолітичні культури – кулястих амфор, лійчастого посуду, мігруючі групи з різних частин Євразії. Дослідники підкреслюють сприйняття населенням того часу певних традицій трипільської культури, зокрема глинобитного житлобудування, дрібної культової пластики, календарних землеробських обрядів, елементів декору та ін. Певний інтерес для відтворення ідеології, обрядовості епохи бронзи має етнографія та фольклор.

На теренах України збереглося чимало наскельних рисунків (Кам'яна Могила, кримські, подільські, карпатські навіси, гроти). Широке тло їх використання для реконструкції духовної культури Волині та Волинського Полісся є, до певної міри, виправданим через зазначену вже рухливість етнічних груп, ідей. Так, наскельні малюнки відкрито у Горгані, Покутських та Буковинських Карпатах, на північному схилі хребта Високий Бескид. На них видно солярні знаки [Бандрівський, 1989, с. 109-117].

Сім малюнків на стінах печери біля Докучаєвська Донецької обл. виконані досить виразно. Серед них два антропоморфні зображення, птах і хвиля під ним, лук, свастика, косуля, бик [Давня історія... 1987, с. 448-500].

Підхід до курганних споруд як до пам'яток архітектури та монументального мистецтва запропонував М. Грязнов. Кургани – «земляні піраміди» не насипалися шапками, а будувалися за заздалегідь складеним планом. Окремі з них були святилищами, обсерваторіями. Зроблені вони з ґрунтових «цеглин», скріплених каменями, деревом, глиною [Грязнов, 1980]. За формою переважають округлі, овальні, на території Польщі є підтрикутні кургани. Деякі увінчувалися кромлехами, менгірами. Вони були ніби сполучними ланками між небесним, земним та потойбічним світом, де знаходилися поховання предків.

Споруду у вигляді багатопроменевої зірки виявлено поблизу с. Винорадне на березі р. Молочної в Запорізькій обл. Промені викладені з великих блоків глини, всього їх було 12 або 13.

Дрібна пластика. Чудовим і разом з тим рідкісним зразком дрібної глиняної пластики періоду пізньої бронзи є дівоча фігурка з фракійського городища Нижнє Кривче Тернопільської обл. Її одяг складається з короткої спіднички, підперезаної паском на тонкій талії. Фактура тканини передана горизонтальною ялинкою. Груди оголені, позначені двома крапками. Шию прикрашає дво-

рядне намисто, на спину спадає п'ять кісок. На руках та спині татування у вигляді ялинки або вишивка на блузці [Свешніков, 1998, с. 11-15]. Аналоги такому шедевру пластики відомі на Кікладських островах Греції.

Серед глиняних статуєток переважають фігурки домашніх тварин: коні, вівці, корови, свині. Всього їх відомо 25 [Давня історія... 1997, с. 505].

Знайдено також фігурки птахів, у т. ч. на конічній підставці (зокрема, в лужицькій культурі – с. Рованці біля Луцька). Крім того, робилися глиняні «палянички», «коржі», «хлібці». Глиняні «хлібці» виявлені на поселенні ранньозалізного віку біля с. Комарове Маневицького р-ну Волинської обл.

Про рівень побутової культури населення України бронзового віку часто дізнатися, досліджуючи поховальні споруди. Виявляється, що підлогу з розколотих дощок інколи фарбували в червоний колір (могильник білозерської

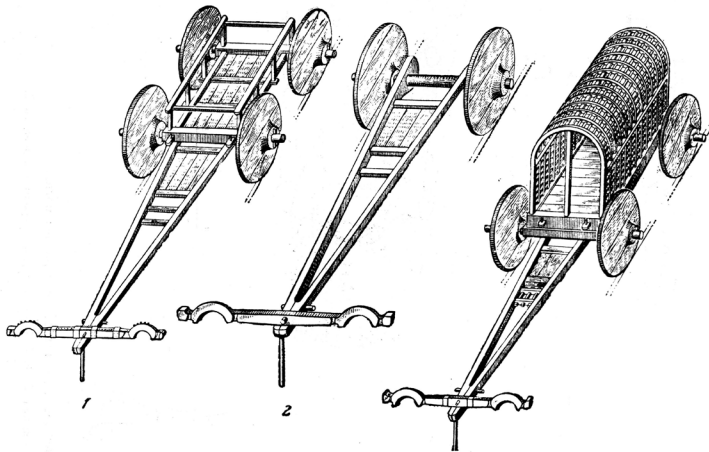

Рис. 35. Реконструкція возів доби бронзи з Кавказу.

культури Степний Запорізької обл.). Глинобитні стіни білили або надавали їм червоного кольору (Велика Андрусівка на Кіровоградщині). Дерев'яні стіни декорували різьбленням (с. Іванівна Дніпропетровської обл.). Житла прикрашалися килимами, плетеними циновками. Крейда та вохра використовувалися в оформленні долівок (особливо знаті). Зафіксована техніка порошкового живопису вохрою по крейді або по долівці (катакомбна культура). Нею передавали солярні знаки, плетені лінії. Така техніка, можливо, принесена з України, відома в Північно-Західній Індії під назвою «ранголі» [Давня історія..., 1997, с. 505-506]. В похованнях ямного населення інколи зустрічаються

вози та колеса від возів (рис. 35).

Етнічну та культурну специфіку жителів різних регіонів України за доби бронзи віку можна дослідити за прикрасами голови, шиї, рук, грудей, пояса, ніг: діадеми, скроневі кільця, підвіски, спіралі, гривні, намисто, медальйони, перстені, пряжки, браслети, шпильки, закладки, підвіски, амулети, гребені, виготовлені з кольорових металів, кістки, рогу, мушель, бурштин, фаянсу, агату, дерева, шкіри, кабанячих іклів [Давня історія..., 1997, с. 506-507; Hensel, 1973, s. 147].

Шедеврами каменерізного мистецтва індоіранських майстрів є парадні сокири, на яких у техніці рельєфу нанесені композиції з трикутників, колосків, зигзагів і півкіл на перфериловому діабазі та інших твердих породах. Зразком

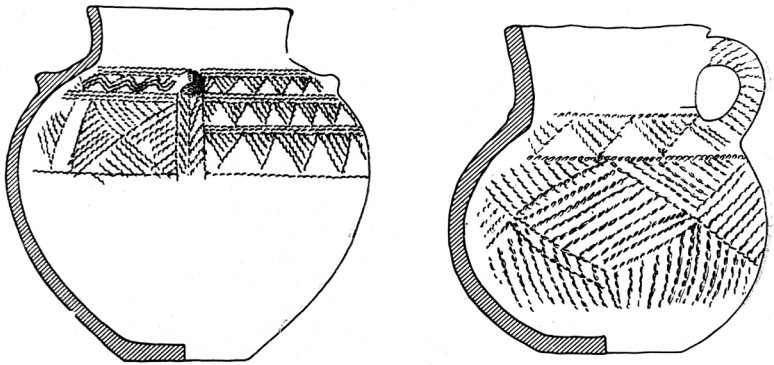

Рис. 36. Посуд доби бронзи з Кавказу.

Карпато-Мікенського стилю є речі із Бородинського (Бессарабського) скарбу: посріблені, позолочені кинджали, шпильки, бронзовий наконечник списа з Цюрупінська. Вони виявлені в ареалі поширення прафракійських та індоіранських племен на Україні [Давня історія..., 1997, с. 509].

Індоіранські племена виготовляли дерев'яні чаші, декоровані бронзовими стрічками, які разом з цвяшками, фігурними пластинками, прикрашеними пуансонами, створювали пишний декор. З тих посудин, як вважають, пили священний наркотичний напій – сому. Подібні чаші з Гордіївки на Вінниччині прикрашені золотими накладками-пластинками. Окремі елементи такого орнаменту (трикутник, хрест, коло, сегмент, ромб, зигзаг, ялинка та інші) несли певну закодовану інформацію, яку могли прочитати сучасники [Давня історія..., 1997, с. 509] (рис. 36).

Ще один шедевр тогочасного мистецтва – половина нижньої щелепи бика зі схематичним зображенням будівель, корів, коней – знайдено на торфовищах біля Путивля. Цей виріб вважається калатальцем шамана. В іншому торфовищі біля с. Дударків на Київщині виявлено рогову сокиру з сюжетними малюнками (рис. 38, 14, 16).

Безперечно, тодішні взірці мистецтва пов'язані з культовою практикою, її вивчають за залишками культових споруд – святилищ (Пустинка), зольників, а також за поховальними обрядами, частина з яких розташована на пагорбах, в печерах, під навісами скель, в місці злиття двох річок. Є докази того, що місця майбутніх курганів освячувались. Кілька курганів могли з'єднуватись кам'я-

Рис. 37. Колісниця на наскельно-малюнку. Швеція.

ними алеями, валоподібними земляними конструкціями. Тут відбувалися урочисті церемонії, обрядові дійства. Для таких випадків споруджували підвищення-вітварі, виготовляли посудини з отворами – курильниці, в яких спалювали запашне зілля чи речовини [Давня історія... 1997, с. 513-516]. Ймовірно, спеціально для цього призначалися мініатюрні ритуальні посудинки (ур. Бирча біля с. Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл.). Деякі ритуальні посудини прикрашені вохрою, орнаментом [Wasson, 1968, s. 13].

У той час були звичайним різні амулети, які могли входити до складного набору прикрас і виконували магічну захисну функцію оберегу. Носили медальйони з солярною символікою у формі хреста, кола, амулети – невеличкі списи, серпи, сокирки, молоточки.

Із появою швидкохідної кінної колісниці склався міф про сонячну колісницю з небесними кіньми, птахами [Давня історія..., 1997, с. 522] (рис. 37). Саме з виникненням солярно-вогневого циклу пов'язують звичай кремациї – ритуального спалення небіжчиків [Cabalska, 1972, s.16].

За розрахунками астрономів, територія України розташована під знаком Тельця. На думку дослідників, бик виступає чи не найбільш шанованою твариною у II тис. до н. е., як і в попередні періоди [Ляшко, 1987 с. 78]. Відомі також культові вшановування помітні і щодо коня, птахів, навіть змії [Давидюк, 1992, с. 47-51; Давня історія... 1997, с. 524].

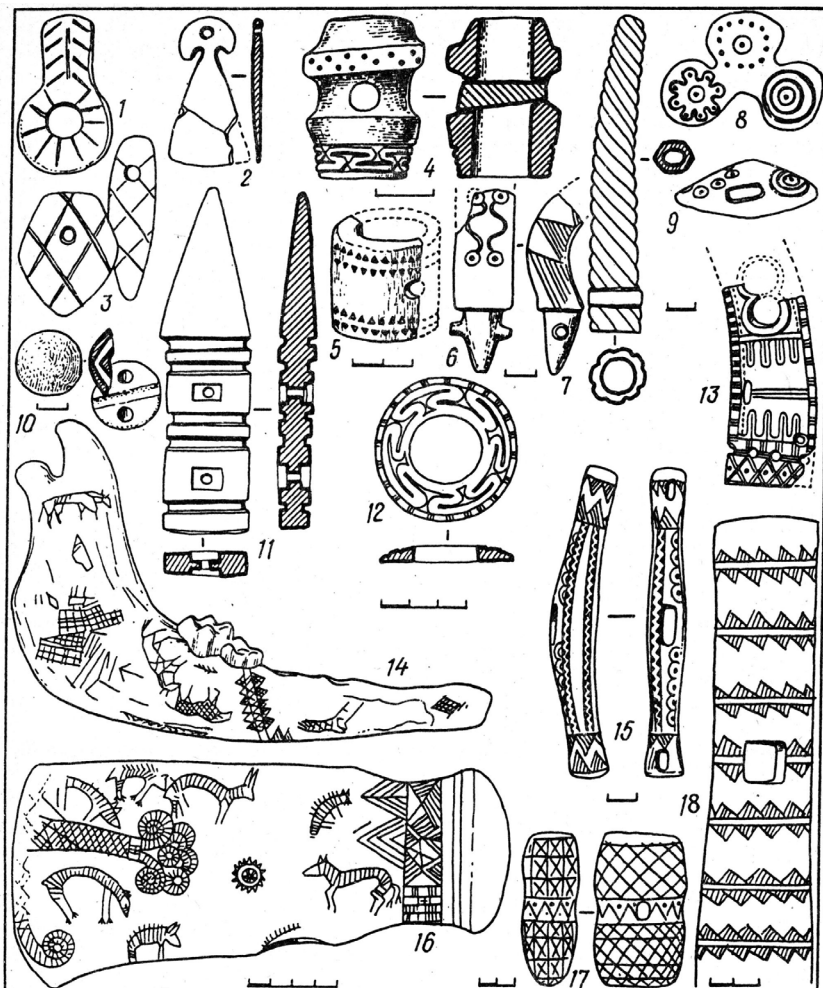

Рис. 38. Кістяні вироби доби бронзи. За С. Березанською, В. Отроценко.

У похованнях скотарів – носіїв стжижовської культури Волині – зафіксовані сопілки Пана (музичний інструмент з семи-дев'яти кістяних рурочок), волинки, пастуший ріжок, які використовувалися, імовірно, під час обрядів [Давня історія..., 1997, с. 528; Сवेशніков, 1974, с. 153].

В індоіранському середовищі поширена була гра в кості (особливо серед знаті), але з нею пов'язують і культову практику. Знаки на них часто відповідають цифрам 1, 10, 40 – дням поминального циклу.

У населення зі шнуровою керамікою (городоцько-здвбицька культура за І. Свешніковим) або ранньомежановицька, межановицька (МК) за Я. Махніком) існувала система землеробських (скотарських, напевне, також – Г. О.) обрядів, вірувань, основу яких становили культу богині родючості, сонця, рослинних божеств [Рыбаков, 1965, с. 24-47; Свешніков, 1974, с. 145]. Пам'яток ритуального, сакрального призначення МК на Волині поки що не відомо, предметів культу також. Отже, вірування цих спільнот простежуються лише на поховальних пам'ятках, які відображають віру в душу, загробне життя, сліди культу вогню, предків, сонця. З останнім пов'язують кромлехи на курганах, звичай посипати померлих вохрою, яка символізувала життя, кров, сонце.

Вважається, що культ вогню виявився у звичаї спалювати померлих. Ймовірно, люди вірили в «його магічну силу переносити душу небіжчика» у потойбічний світ і знову відроджувати померлого до життя [Cabalska, 1964, s. 25, 30; Отрошенко, Моця, 1989, с. 20-31].

Культ предків підтверджується звичаями насипати кургани, що було при тодішніх знаряддях виконати дуже важко. Небіжчиків часто клали в скороченому (ембріональному) положенні «в лоні матері землі» для їхнього повторного народження. Окремих небіжчиків через побоювання лихого дії з їхнього боку зв'язували, ампутували стопи, відтинали голови [Свешніков 1974, с. 145-146].

Результати спостережень над пам'ятками межановицької та й пізніших – стжижовської, східнотшинецької культури (особливо Полісся) – свідчать про відносно рухливий (або менш осілий) спосіб життя їх носіїв, значну роль скотарства, мисливства в господарстві.

Поява в Центральній та на заході Східної Європи багатих поховань родових і племінних вождів, скарби дорогих металевих речей, які належали, імовірно, одній особі або родині, сигналізують про складні соціальні процеси виділення військової еліти. На основі матеріалів з поховання в Русилові та інших (культура кулястих амфор) І. Свешніков [а перед ним Frezer, 1905, s. 60-88; Равдоникас, 1947, с. 113; Cabalska, 1964, s. 31] пишуть про можливість поєднання в одній особі функцій вождя та шамана (жреця) [Свешніков, 1974, с. 153].

Вчені припускають, що за доби бронзи потойбічна частина життя вважалася для людини основною. У цей час поховальні (значні) споруди домінують над земними. Правом на «вічне блаженство, зумовлене соціальним походженням і володінням особливими знаннями користувалася індоєвропейська знать, інші

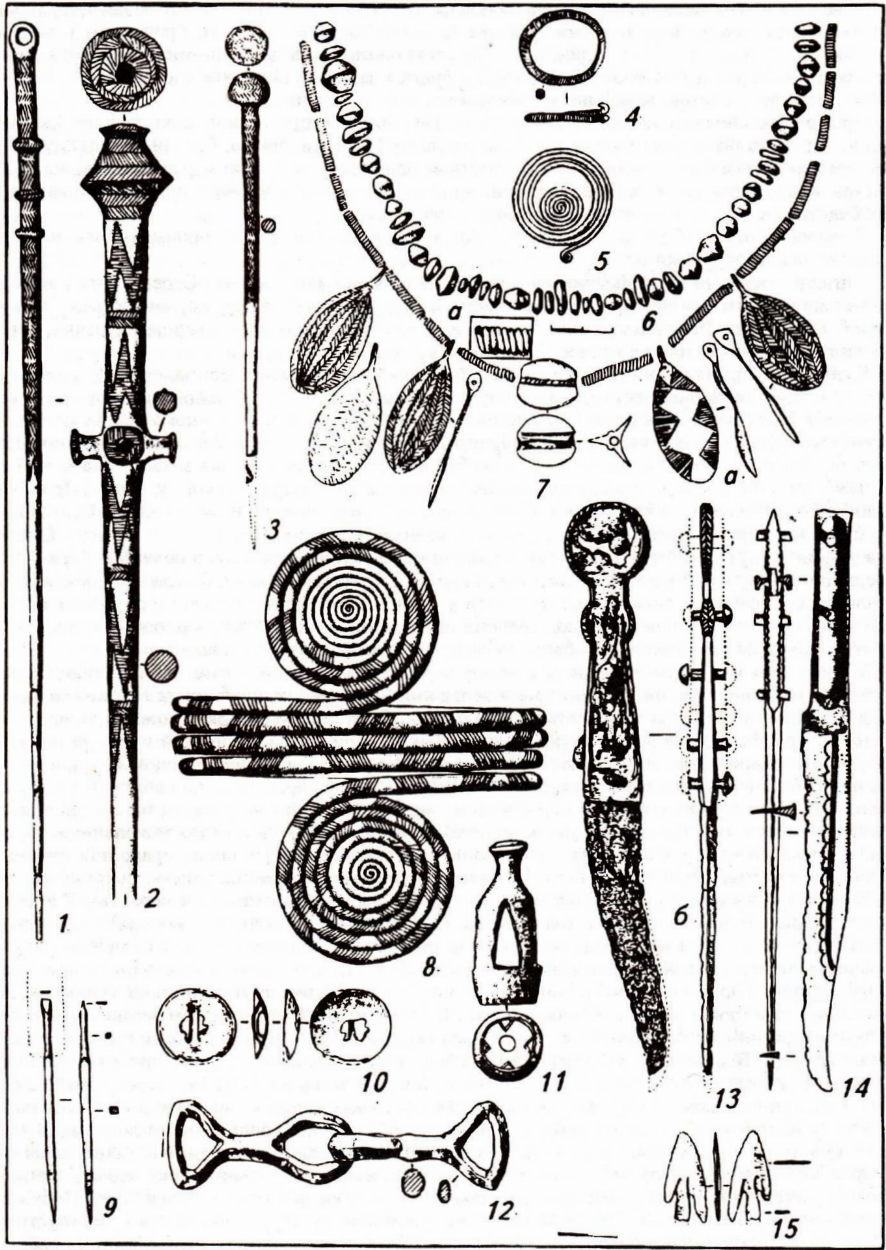

Рис. 39. Металеві вироби з поховань знаті. Пізньобронзовий вік. Гордіївка, Вінничина. За С. Березанською.

ж члени суспільства поверталися після смерті до нових земних перевтілень...». Поховання знаті мали «особливі космічні символи»: вози, зброю, амулети, стели, ритуальні предмети [Давня історія..., 1997, с. 524-527]. Право на безсмертя можна було заслужити відповідною праведною поведінкою або приносячи божествам жертви. Взагалі кургани бронзового віку (також ранньозалізного) [Мурзін, 1998, с. 82-93] насипалися для поховань знаті, а одним із найдавніших народів, що зводили кургани, були індоєвропейці (рис. 39, 40, 41).

Вже було сказано вище про те, що кургани зводилися в певних місцях з особливою енергетикою землі, поблизу важливих торгівельних шляхів (С. Лисенко), ремісничих центрів, наприклад, з виробництва кам'яних сокир, крем'яних виробів, обробки міді. Можливо, саме до останніх належав могильник східнотшинецької культури біля с. Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл., виявлений Г. Охріменком [Беззанська, Охріменко, Пясецький, 1987, с. 50-58]. Поховання в ньому здійснені за обрядом кремації на стороні.

Відомі також ґрунтові поховання східнотшинецької культури – с. Мала Осниця Маневицького р-ну Волинської обл., де знайдено залишки тризни у вигляді битого посуду, кісток тварин [Охріменко, Маркус, 2005, с. 448-486].

На березі р. Случ біля с. Войцехівка Житомирської обл. досліджено 13 курганних насипів, в яких відкрито 28 поховань зі скорченими скелетами. У парних похованнях покійники лежали «валетом» [Беззанская, 1972, с. 56-57].

Уявлення про деякі риси духовної культури населення України середини бронзового віку дає поселення Пустинка, досліджуване С. Беззанською, де виявлено дві культові споруди. В одній з них, округлій, у канавці були уламки зернотерок, кальциновані кістки тварин. Тут, мабуть, здійснювалися церемонії, пов'язані з культом землеробства та домашнього вогнища. Там само відкрито жертovníк, поховання кальцинованих кісток під підлогою жител та культових споруд, тварин та мініатюрних посудин під вогнищами, предмети для культових церемоній, а також могильник [Беззанская, 1974, с. 75].

Поховальні пам'ятки доби бронзи поділяють на курганні, безкурганні, інгумаційні, кремаційні. С. Беззанська відзначала, що впродовж всього періоду велику роль відіграв вогонь. Навіть в інгумаційних похованнях часто помітні сліди вогню. Ним очищали місце майбутнього поховання, зокрема ями. У захороненнях знаходять вуглинка, попіл, обгорілі кістки тварин. З ідеєю вогню дослідниця пов'язує й вохру. За її спостереженнями, тризна відбувалася кілька разів [Беззанская, 1982, с. 146-153]. Наявність багатокурганних могильників, що належа-

ли, напевне, одному роду є переконливим свідченням віри в потойбічне життя, культ предків. Звичай спалювання покійників можна пояснювати двояко: або він пов'язаний з культом сонця (за допомогою вогню душа покидає тіло), або з боязню шкідливих дій покійників [Березанская, 1982, с. 156].

Імовірно, в період середньої та пізньої доби бронзи були спеціальні культові споруди, як наприклад, у зазначеній вище Пустинці. Можливо, вироблявся особливий посуд, дещо своєрідного декору та форми, який використовувався в сакральних діях [Ковпаненко, 1965-1966, с. 103-104; Покровская, 1962, с. 73-82; Березанская, 1982, с. 160-161]. Дослідники виділяють окремі споруди («будинки мертвих»), де певний час знаходились або спалювались покійники [Hensel, 1969, с. 103; Березанская, 1982, с. 162]. Робилися також сімейні та родові жертвенники, в яких здійснювалося жертвоприношення.

Знайдені під підлогою жител (Пустинка) кальциновані кістки нашттовхують на думку про можливість культових церемоній перед закладанням будівель [Березанская, 1982, с. 164]. Під завалами печей знаходять глиняні хлібці. Разом з зернотерками, посудом, кістками тварин вони вважаються виявами культу домашнього вогнища [Березанская, 1982, с. 168]. Зольники, звичай розкладати вогонь на полях пов'язані з землеробськими святами. Один з таких зольників виявлений Г. Охріменком біля с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. В товщі попелу була бита кераміка СТК. Товщина його більше 0,5 м, ширина 5-6 м, а з проміжками—до 10 м. Це невисокий пагорб (до 2 м) над болотистими низинами, серед яких на відстані кількох кілометрів зафіксовано 7 поселень східнотшинецької культури.

Безперечно, в той період побутувало обоження сил природи, тварин, рослин, поклоніння воді, вогню, землі [Лавров, 1951, с.79-80]. На поселеннях, у похованнях, зольниках знаходять особливі культові предмети: амулети, «хлібці», фігурки тварин, птахів, вотивну кераміку, підвіски з іклів, ведмедів, бронзи, кістки. Подібні знахідки відомі з Волині, наприклад, у с. Борисковичі Волинської обл. Форма підвісок, за спостереженнями І. Свешнікова, нагадує сирійський та давньоєгипетський хрест з вушком – анх (Т-подібна фігура, увінчана зверху кільцем), що є символом та ієрогліфом життя. Інша форма підвісок – у вигляді трикутника чи трапеції з отвором або петелькою для підвішування. Подібні вироби з вибитими на них ямками знайдені в залевкинському скарбі [Свешніков, 1968, с. 15-16; Третьяков, 1949, с. 230].

На території поширення пам'яток СТК відомі знахідки рогатих прясел,

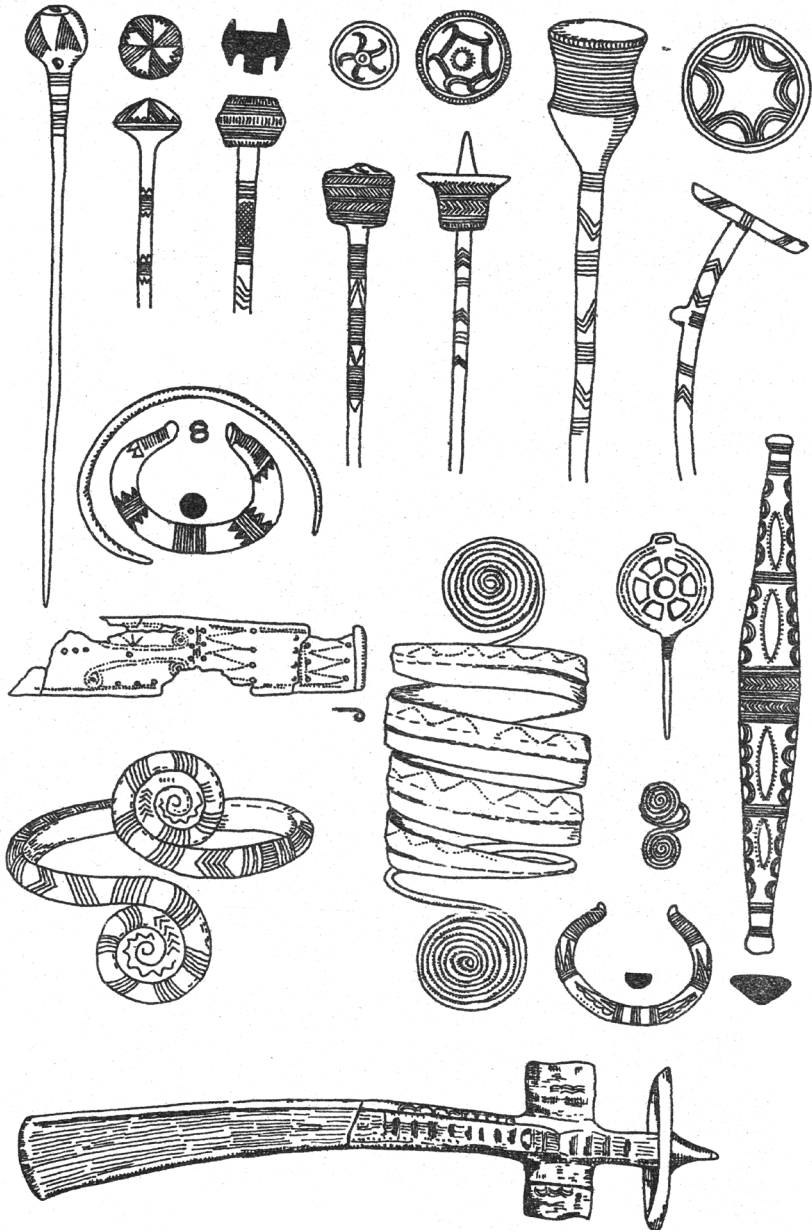

Рис. 40. Металеві вироби Лужицької культури. За М. Тедлем.

виготовлених з глини . На нашу думку, вони могли бути модельками булав у руках дітей під час ритуальних дійств, пов'язаних з сонячними календарними землеробськими святами. «Роги» тут можна сприймати як стилізовано передані промені сонця.

Отже, для цього періоду характерні різні культи, але більшість з них землеробських, календарних циклів, пов'язаних з пошануванням сонця, вогню, домашнього вогнища, рослин, предків. Існували певні місця (високі пагорби над водоймами, злучини двох річок), спеціальні споруди, де проводились релігійні обряди, свята [Березанская, 1982, с. 180].

Мистецтво доби бронзи Полісся та лісостепу представляють кілька виробів з кістки та рогу та, в основному, орнамент на кераміці. Пишним він є на посуді стжижовської культури, символічно насиченим у комарівській та східнотшинецькій культурах. В останніх коло, хрест – символ сонця, вогню; трикутник, ромб – знаки землі, поля, ці самі зображення, але з крапками в середині – засіяне поле [Березанская, 1982, с. 182-189].

Фігурок тварин, людей, птахів з півночі України цього часу виявлено мало. Можливо, їх зображення виконувалися на дереві, кістці і тому майже не збереглися.

Пам'ятками поховальних обрядів на Волині, що належать до епохи бронзи, є кургани. Всього їх збереглося, як відомо на сьогодні, небагато – близько 50. Частина з них знаходиться на високих пагорбах поблизу водойм. Поховання здійснювалися за обрядом кремації та інгумації.

Обряд кремації на території України досліджували В. Отрощенко, О. Моця [Отрощенко, Моця, 1989, с. 20-31]. Одним з давніх прикладів такої практики є часткове спалення дорослої людини біля с. Незвисько в Івано-Франківській обл. Воно належить до культури лінійно-стрічкової кераміки, біля якого виявлено 18 посудин [Захарук, Телегин, 1985, с. 128]. Ще одне поховання КЛСК відкрите перед війною біля Луцька (Баївське), проте бракує докладних даних про нього. Одне з поховань волино-люблінської культури біля Звенигорода під Львовом також було кремаційним [Свешников, 1956, с. 57-58]. Подібний звичай був властивий пізньотрипільському населенню (етап С II) [Захарук, 1953, с. 153-162; Захарук, 1953 с. 112-120; Самойловський, 1952, с. 121-123]. Такий обряд існував і в Центральній Європі – культури Тиса-Полгар, Бодрог-Керештур [Авилова, 1981, с. 67].

Інколи тілоспалення практикувалося на Волині носіями культури ку-

лястих амфор [Сवेशников, 1983, с. 13,15]. Цей же обряд був відомий і в культурах зі шнуровою керамікою. Довге співіснування двох типів поховальних обрядів в один і той же час і в тих самих культурах є складною проблемою особливостей духовного життя, навіть менталітету давнього населення північно-західної частини України.

Від часу кам'яного віку люди звертали увагу на зірки, формували астрономічні уявлення та знання. Дослідники пишуть про вищезгаданий «культ сузір'я Тельця» і знаходять його зображення в Кам'яній Могилі, на пряслі з с. Таценки. Обертання прясла, за міфами, символізувало рух кола зодіаку [Чмихов, 1992, с. 146-152].

Віддавна людина спостерігала за рухом Сонця, Місяця, зірок і вивчала їх вплив на погоду, змінність пір року. Обоження небесних тіл, зацікавлення ними з практичних потреб, а пізніше астрологією або ворожінням на зірках виявлялося майже в усіх стародавніх культурах та цивілізаціях [Kramarowa, 1961, с. 166], (Рис. 15:1,2).

Уже в III тис. до н. е. астрономи Межиріччя, Єгипту досягли значних успіхів у вивченні руху планет, їх фаз. Зацікавлення планетами (найбільше Сонцем) з культовою метою, а також як вияв естетичних смаків знайшло вираз у декоративному мистецтві, особливо на кераміці та інших предметах. Стилізовані знаки планет виявляються від неоліту [Kramarowa, 1961, s. 174]. Сонце займало значне місце у світогляді давньої людини. Його символічних позначень, за переліком Ж. Дешеленіта, для доби бронзи виявлено 27 зразків.

Сонце є регулятором кліматичних змін і має вплив на господарчі сезонні роботи, а його рух став першоосною уявлення про закон універсального колообігу Всесвіту. М. Чмихов зазначає: «Найвиразнішим втіленням закону колообігу був зодіак. Сонце обходить коло зодіаку протягом року. Зодіак дорівнює року з 12 місяців. Точки пір року поділяють зодіак на чотири частини» [Чмихов, 1987, с. 19]. Символом місяця в давніх народів був «рогатий» знак у різних варіантах.

Із 1980-х рр. зростає інтерес до сюжетів, пов'язаних з культовою та астрально-календарною символікою орнаментів. Започаткував їх опрацювання Б. Рыбаков, проаналізувавши посуд черняхівської культури з Лепесівки, Ромашок, де наявні елементи орнаменту, їхнє ідеографічне зображення. Ці посудини, на думку вченого, були своєрідними календарями, на яких гадали під час новорічних свят [Рыбаков, 1964, с. 7].

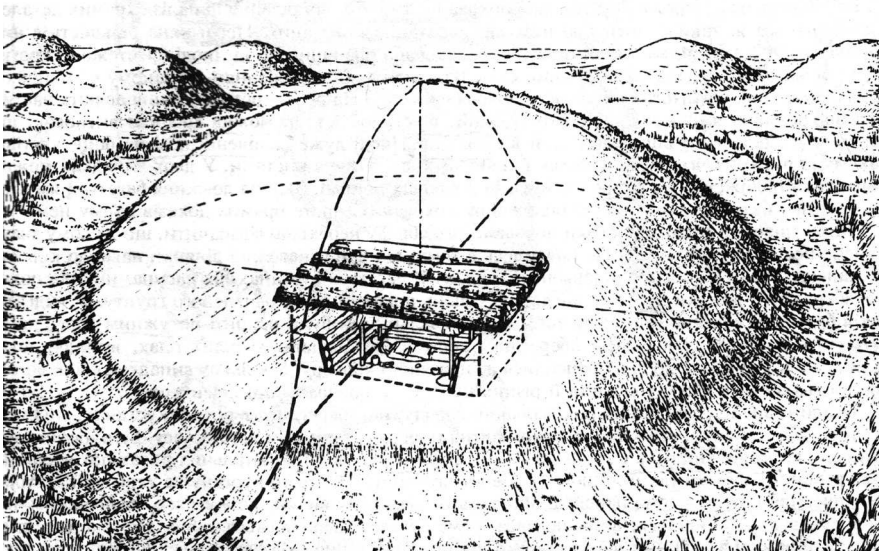

Рис. 41. План кургану. Гордіївка. За С. Березовською, Б. Лобай.

Пізніше «календарну кераміку» зрубної та катакомбної культур досліджували В. Андриєнко, І. Ковальова, В. Корпусова, Є. Ляшко, В. Нікітін, В. Отрощенко, Ю. Балакін, А. Петров, А. Труфанов та ін. С. Дворянінов встановив, що календарна символіка наявна і в розписах гробниць у вигляді рисок та ліній. Найчастіше фіксуються числові групи 34, 14, 28, 336 насічок та ліній, на основі чого зроблено припущення про «переважно місячний відлік часу» [Сафонов, 2002, с. 127-128; Дворянінов, 1980, с. 42-52].

На теренах Волині трапляються керамічні вироби енеоліту, епохи бронзи з незвичними системами орнаментациї, в яких простежується певна ритміка, імовірно, символічних чисел, не випадкової кількості відтисків.

Проте весь цей пласт духовної культури доби бронзи залишається мало вивченим. Особливо перспективними тут можуть бути дослідження системи декорування на кераміці пізньотрипільської культури, лійчастого посуду, кулястих амфор, східнотшинецької культури.

ЛІТЕРАТУРА

Авилова Л. И. Погребальный обряд земледельцев энеолита Центральной и Юго-Восточной Европы : по материалам культур Тисаполгар, Бодрогкере-

стур и Кукутени-Триполье / Л. И. Авилова // Вестник Московского университета. Сер. 8: История. – М., 1981. – № 3. – С. 56-69.

Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (Энеолит, бронза и раннее железо) / отв. ред А. П. Черныш. – К. : Наук. думка, 1990. – 188 с.

Археологічна спадщина Яна Фітцке / за заг. ред. Г. Охріменка. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – 488 с.

Бандрівський М. Про «поганські камені» в Карпатах / М. Бандрівський // Археологія. – 1989. – № 3. – С. 109-117.

Березанская С. С. Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре / С. С. Березанская. – К. : Наук. думка, 1974. – 150 с.

Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы : монография / С. С. Березанская. – К. : Наук. думка, 1982. – 210 с.

Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине: монография / С. С. Березанская. – К. : Наук. думка, 1972. – 265 с.

Березанська С. Нові пам'ятки східнотшинецької культури на Волині / С. Березанська, Г. Охріменко, В. Пясецький // Археологія. – К. : Наук. думка, 1987. – № 60. – С. 50-58.

Георгиев В. И. Исследования по сравнительному историческому языкознанию / В. И. Георгиев. – М. : Изд-во иностранной л-ры, 1958. – 320 с.

Горнунг Б. В. Из предистории образования общесловянского языкового единства / Б. В. Горнунг. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 143 с.

Грязнов М. П. Аржан. Царский курган раннескифского времени / М. П. Грязнов. – Ленинград : Наука, 1980. – 63 с.

Давня історія України : в 3 т. / Ред. кол. П. П. Толочко (гол.) та ін. – к. Наук. думка, 1997. – Т. 1. Первісне суспільство. – 559 с.

Давидюк В. Українська міфологічна легенда / В. Давидюк. – Львів Світ, 1992. —176 с.

Дворянинов С. А. Энеолитические календари на юге европейской части СССР / С. А. Дворянинов // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытнообщинного строя : сб. науч. трудов / отв. ред. В. Н. Станко. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 42-52.

Захарук Ю. До питання про обряд поховання населення трипільської культури в середньому Подніпров'ї / Ю. Захарук // НЗ КН АН УРСР. – Львів, 1953. – Т. 1. – С. 153-162.

Захарук Ю. До питання про співвідношення і зв'язки між культурою лій-

частого посуду та трипільською культурою / Ю. Захарук // МДАПВ. – К., 1959. – Вип. 2. – С. 59-72.

Захарук Ю. Н. Культура линейно-ленточной керамики / Ю. Н. Захарук, Д. Я. Телегин // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 1. – С. 126-133.

Захарук Ю. М. Софіївський тілопальний могильник / Ю. М. Захарук // Археологічні пам'ятки УРСР. – К. : Вид-во АН УРСР, 1952. – Т. 4. – С. 112-120.

Ковпаненко Г. Т. Раскопки Трахтемировского городища / Г. Т. Ковпаненко // Археологические исследования на Украине 1965-1966. – К., 1967. – Вып. 1. – С. 103-106.

Лавров Н. Ф. Религия и церковь / Н. Ф. Лавров // История культуры древней Руси. – М.–Л., 1951. – Т. 2.

Лакіза В. Матэрыялы тшчэнецкага часу на Панямонні / В. Лакіза // Гістарычна-археалагічны зборнік / уклад. М.І. Лашанкоў. – Мінск, 1996. – № 9. – С. 77-93.

Ляшко С. М. Нові матеріали про культ бика в епоху ранньої бронзи / С. М. Ляшко // Археологія. – 1987. – № 58. – С. 73-78.

Мурзін В. Архітектура бердянського кургану / В. Мурзін, О. Фіалко // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 82-93.

Отрошенко В. Кремації у стародавнього населення території України (V тис. до н. е. – I тис. н. е. / В. Отрошенко, О. Моця // Археологія. – 1989. – № 2. – С. 20-31.

Охріменко Г. Волинь та Волинське Полісся в неоліті, енеоліті, епоху бронзи / Г. Охріменко // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк : Волин. обл. друкарня, 2005. – С. 122-163.

Охріменко Г. Пам'ятки Східнотшинецької культури на Волині / Г. Охріменко, І. Маркус // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк : Волин. обл. друкарня, 2005. – С. 448-486.

Покровская Е. Ф. Жертовник раннескифского времени у с. Жаботин / Е. Ф. Покровская // КСИА АН УССР. – 1962. – Вып. I. – С. 73-82.

Пустовалов С. О реконструкции религиозных представлений в эпоху средней бронзы в северном Причерноморье / С. Пустовалов, Ю. Рассмакин // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности : тезисы докл. всесоюз. семинара. – Запорожье, 1990. – С. 81-84.

Равдоникас В. И. История первобытного общества : монография / В. И. Равдоникас. – Л. : Издание Ленинградского ун-та, 1947. – Т. 2. – 392 с.

Рыбаков Б. А. Космология и мифология земледельцев энеолита / Б. А. Рыбаков // СА. – 1965. – № 1; № 2. – С.13-33.

Рыбаков Б.А. Первые века русской истории / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1964. – 41 с.

Самойловський І.М. Сліди трипільської культури в Києві / І.М. Самойловський // Археологія. – К. : Вид-во АН УРСР, 1952. – Т. 6. – С. 121-123.

Сафонов И. Е. О реконструкциях календарных систем населения Восточноевропейской степи и лесостепи эпохи бронзы / И. Е. Сафонов // Археологія. – 2002. – № 3. – С. 127-133.

Свешніков І. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери : монографія / І. Свешніков. – К. : Наук. думка, 1974. – 204 с.

Свешников И. К. Культура шаровидных амфор / И. К. Свешников // Археология СССР. Свод археологических источников. VI-27. – М., 1983. – 86 с.

Свешников И. К. Могильник в с. Звенигород Львовской области (культура ленточной керамики) / И. К. Свешников // КСИИМК. – 1956. – Вып. 63. – С. 57-58.

Свешников И. К. О символике вещей Михалковских кладок / И. К. Свешников // СА. – 1968. – № 1. – С. 10-27.

Свешніков І. До питання про характер вірувань племен голіградської групи / І. Свешніков // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 11-17.

Топоров В. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья / В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1962. – 266 с.

Третьяков П. Звіт про археологічні дослідження в 1946 р. в басейні Росі і Тясмину / П. Третьяков // АП УРСР. – 1949. – Т. 1. – С. 223-236.

Трубачев О. Н. Название рек Правобережной Украины / О. Н. Трубачев. – М. : Наука, 1968. – 302 с.

Чмихов М. О. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков. – К. : Либідь, 1992. – 376 с.

Чмихов М. Датування пам'яток мистецтва Передньої Азії III–I тис. до н. е. на основі символів зодіаку / М. О. Чмихов // Археологія. – 1987. – № 58. – С. 18-33.

Bagińska J. Badania nad kurhanami kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie

Sokalskiej / J. Bagińska, W. Koman // *Lubelskie Materiały Archeologiczne*. – 1991. – T. 6. – S.73-87.

Bargiel B., Libera J. *Kultura strzyżowska na Lubelszczyźnie w świetle znalezisk grobowych* // На пошану С. С. Березанської : зб. наук. праць. – К. : Шлях, 2005. – С. 197-211.

Cabalska M. *Zagadnienie obrządku ciałałpalnego* / M. Cabalska // *WA*. – Warszawa, 1964. – T. XXX. – № 1-2. – S. 18-44.

Cabalska M. *Ze studiów nad systemami religijnymi związanymi z obrządkiem ciałałpalnym (próba rekonstrukcji)* / M. Cabalska // *Wiadomości Archeologiczne*. – Warszawa, 1972. – T. 37. – Z. 1. – S. 3-18.

Głosik J. *Kultura strzyżowska* / J. Głosik // *Materiały starożytne*. – Wrocław- Warszawa-Kraków : Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1968. – T. 11. – S. 7-117.

Frazer J. G. *Lectures on the early history of kingship* / J. G. Frazer. – London : Macmillan, 1905. – 106 p.

Hensel W. *Polska starożytna* / W. Hensel. – Wrocław : Wyd-wo PAN, 1973. – 556 s.

Hensel W. *Ziemia Polska w pradziejach* / Witold Hensel. – Wyd.1. – Warszawa : Wyd-wo Interpress, 1969. – 213 s.

Kadrów S. *Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny* / S. Kadrów, J. Machnik // *Prace komisji archeologicznej*. – Kraków, 1997. – № 29.

Kramarowa M. *Od tysiącleci ludność partrzy w gwiazdy* / M. Kramarowa // *Z otchłani wieków*. – Wrocław– Poznań, 1961. – Z. 3. – S. 165-176.

Machnik J. *Stosunki kulturowe w Europie środkowowschodniej na przelomie neolitu i epoki brązu (wybór zagadnień)* / J. Machnik // *Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej*. – Lublin : UMCS, 1991. – S. 13-22.

Ścibior J. *Kultura amfor kulistych w środkowo-wschodniej Polsce. Zarys problematyki* / J. Ścibior // *Neolit i wczesna epoka brązu w Polsce środkowo-wschodniej*. – Lublin : Wyd-wo uniw. im. M. Curi-Skłodowskiej, 1991. – S. 50-61.

Wasson R. G. *Soma: Divine mushroom of immortality* / R. G. Wasson. – New York : Harcourt Brace Jovanovich, 1968.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Який був основний поховальний обряд у культури лінійно-стрічкової кераміки:

- а) тілоспалення;
- б) скорчення на боці;
- в) випростання на спині;
- г) тілопокладання;
- г) поховання в ямі.

2. Які функції відігравали кургани?

- а) поховання;
- б) орієнтири;
- в) астрономічні обсерваторії;
- г) культові місця;
- г) спостережні пункти.

3. В яких місцях зводилися святилища?

- а) на островах;
- б) в гирлах річок;
- в) на мисах;
- г) серед боліт;
- г) в долинах.

4. З яких матеріалів виготовлялися прикраси в енеоліті?

- а) з каменю;
- б) з кераміки;
- в) з мушлі;
- г) з кістки;
- г) з міді.

5. Які енеолітичні культури мали розписний посуд?

- а) культура кулястих амфор;
- б) культура лійчастого посуду;
- в) маліцька культура;
- г) волино-люблінська культура;
- г) трипільська культура.

6. Які енеолітичні племена інкрустували кераміку?

- а) культури кулястих амфор;

- б) трипільської культури;
- в) маліцької культури;
- г) волино-люблінської культури;
- г) культури лійчастого посуду.

7. Де сформувалася культура лінійно-стрічкової кераміки?

- а) на Подніпров'ї;
- б) на Закавказзі;
- в) у Подунав'ї;
- г) на Подністров'ї;
- г) на Волині.

8. Як здійснювалася забудова жител трипільської культури?

- а) житла розміщені, так званими «вулицями»;
- б) хаотично;
- в) розкидано;
- г) по колу, в центрі – загін для коней;
- г) хуторами.

9. До якого періоду належить свідерська культура?

- а) палеоліт;
- б) мезоліт;
- в) енеоліт;
- г) неоліт;
- г) фінальний палеоліт.

10. До якого періоду належить трипільська культура?

- а) палеоліт;
- б) мезоліт;
- в) енеоліт;
- г) неоліт;
- г) доба бронзи.

11. Маліцька культура сформувалася в:

- а) Угорщині;
- б) південно-східній Польщі;
- в) західній частині Білорусії;
- г) в Подністров'ї;
- г) на Волині.

12. В якому періоді виникає орне землеробство з використанням тягової

сили бика?

- а) в добу бронзи;
- б) енеоліті;
- в) палеоліті;
- г) мезоліті;
- г) в залізному віці.

13. Культура Ноуа належить до:

- а) енеоліту;
- б) кам'яного віку;
- в) залізного віку;
- г) бронзової доби;
- г) неоліту.

14. Яка культура в період енеоліту була однією з найбільш розвинутих етнокультурних груп Європи?

- а) дніпро-донецька культура;
- б) трипільська культура;
- в) ямково-гребінцева культура;
- г) волинська неолітична;
- г) культура кулястих амфор.

15. У який період починається процес виділення скотарських племен з основної маси землеробсько-скотарського населення, що стало передумовою для першого великого суспільного поділу праці – відокремлення скотарства від землеробства?

- а) палеоліті;
- б) неоліті;
- в) енеоліті;
- г) мезоліті;
- г) у добу бронзи.

16. Трипільська культура належить до епохи:

- а) мезоліту;
- б) енеоліту;
- в) неоліту;
- г) доби бронзи;
- г) залізного віку.

17. Чим переважно займалося населення культури лійчастого посуду

(вказати вид господарства)?

- а) землеробство;
- б) полювання;
- в) збиральництво;
- г) скотарство;
- ґ) рибальство.

18. Звідки прийшли носії культури лійчастого посуду?

- а) Подністров'я;
- б) з Румунії;
- в) з Молдови;
- г) Подунав'я;
- ґ) зі Скандинавії, північної Польщі.

19. Віра, що в людини і в навколишніх предметах є душа:

- а) тотемізм;
- б) анімізм;
- в) політеїзм;
- г) забобони;
- ґ) фетишизм.

20. Що є ознакою обрядового культового центру?

- а) культурний шар;
- б) жертвні предмети;
- в) ідол;
- г) скульптури;
- ґ) зольники.

21. Яка енеолітична культура відрізняється великою кількістю амулетів?

- а) маліцька;
- б) трипільська;
- в) Гумельниця;
- г) волино-люблінська;
- ґ) кулястих амфор.

22. Носії якої культури приносили вотивні дари водним божествам?

- а) волино-люблінської культури;
- б) культури кулястих амфор;
- в) маліцької культури;

- г) трипільської культури;
- г) культури лійчастого посуду.

23. Носії якої культури енеоліту Волині споруджували поховальні будинки?

- а) культури кулястих амфор;
- б) трипільської культури;
- в) культури лійчастого посуду;
- г) маліцької культури;
- г) волино-люблінської культури;

24. У яких землеробських племен Волині практикувався ритуал поховання тварин?

- а) культури кулястих амфор;
- б) культури лійчастого посуду;
- в) трипільської культури;
- г) волино-люблінської культури;
- г) маліцької культури.

25. Які тварини були культовими в неоліті на теренах України?

- а) бик;
- б) вівця;
- в) коза;
- г) свиня;
- г) кінь.

26. Які тварини були культовими в енеоліті на Волині?

- а) бик;
- б) баран;
- в) коза;
- г) свиня;
- г) кінь.

27. Які племена в період енеоліту зводили храми?

- а) маліцької культури;
- б) волино-люблінської культури;
- в) культури кулястих амфор;
- г) культури лійчастого посуду;
- г) трипільської культури.

28. Культ якого божества «проповідували» трипільці?

- а) культ богині родючості – жінки;
- б) культ бога війни – меча;
- в) поклонялися коню;
- г) культ бика;
- ґ) поклонялися водним божествам.

29. Невід’ємна частина трипільського житла:

- а) піч;
- б) вогнище;
- в) ліжко;
- г) рогаті крісла;
- ґ) скриня.

30. Коли, за археологічними даними, зародилося музичне мистецтво?

- а) в період мезоліту;
- б) в період енеоліту;
- в) в період неоліту;
- г) в період доби бронзи;
- ґ) в період палеоліту.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Авилова Л. И. Погребальный обряд земледельцев энеолита Центральной и Юго-Восточной Европы : по материалам культур Тиса-Полгар, Бодрог-Керестур и Кукутени-Триполье / Л. И. Авилова // Вестник Московского университета. Сер. 8: История. – М., 1981. – № 3. – С. 56-69.

Антонова Е. В. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока / Е. В. Антонова; АН СССР, Ин-т востоковедения. – М. : Наука, 1990. – 286 с.

Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Энеолит, бронза и раннее железо) / Отв. ред А. П. Черныш. – К. : Наук. думка, 1990. – 188 с.

Археология Украинской ССР : в 3-х т. / Артеменко И.И. Березанская С.С. и др. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 1. Первобытная археология. – 568 с.

Археологічна спадщина Яна Фітцке / за заг. ред. Г. Охріменка. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – 488 с.

Археологія та стародавня історія України : курс лекцій / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков. – К. : Либідь, 1992. – 376 с.

Бандрівський М. Про «поганські камені» в Карпатах / М. Бандрівський // Археологія. – 1989. – № 3. – С. 109-117.

Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы : монография / С. С. Березанская. – К. : Наук. думка, 1982. – 210 с.

Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине: монография / С. С. Березанская.– К. : Наук. думка, 1972. – 265 с.

Бибииков С. Н. Древний музыкальный комплекс из костей мамонта: Очерк материальной и духов. культуры палеолит. человека / С. Н. Бибииков. – К. : Наук. думка, 1981. – 108 с.

Бибииков С. Н. Музыкальная лопатка из палеолитического поселения Городок II в Ровенской области / С. Н. Бибииков // Первобытная археология. Поиски и находки: сб. науч. тр. / [Редкол.: И. И. Артеменко и др.] – К. : Наук. думка, 1980. – С. 10-19.

Бібіков С. М. Теріоморфні зображення в орнаментиці Трипілля / С. М. Бібіков // Археологія. – 1989. – № 2. – С. 6-11.

Бібікова В. І. Про джерела геометричного стилю в палеолітичному мистецтві Східної Європи / В. Бібікова // Sbornik Narodniho Muzea v Praze. – Praha, 1966. – Vol. 20. – С. 7-15.

Відейко М. Ю. Трипілька цивілізація / М. Ю. Відейко. – 2-ге вид. – К. : Академперіодика, 2003. – 183 с.

Горнунг Б. В. Из предистории образования общесловянского языкового единства / Б. В. Горнунг. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 143 с.

Давня історія України : в 3 т. / Ред. кол. П. П. Толочко (гол.) та ін. – к. Наук. думка, 1997. – Т. 1. Первісне суспільство. – 559 с.

Даниленко В. Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы / В. Н. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1969. – 258 с.

Даниленко В. М. Кам'яна Могила / В. М. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1986. – 152 с.

Дворянинов С. А. Энеолитические календари на юге европейской части СССР / С. А. Дворянинов // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытнообщинного строя : сб. науч. трудов / отв. ред. В. Н. Станко. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 42-52.

Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека / Я. Елинек. – Прага : Артия, 1982. – 560 с.

Енциклопедія трипільської цивілізації : у 2-х т. / ред. кол.: Л. М. Новохатько та ін. – К. : Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. 1-2.

Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите / Л. Л. Зализняк. – К. : Наук. думка, 1991. – 158 с.

Зализняк Л. Л. Яніславіцькі культурні традиції в неоліті Правобережного Полісся / Л. Л. Зализняк, С. Л. Балакін // Археологія. – 1987. – Вип. 49. – С. 41-49.

Зализняк Л. Археологія України : навч. посіб. / Л. Зализняк. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.

Захарук Ю. До питання про обряд поховання населення трипільської культури в середньому Подніпров'ї / Ю. Захарук // НЗ КН АН УРСР. – Львів, 1953. – Т. 1. – С. 153-162.

Захарук Ю. До питання про співвідношення і зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільською культурою / Ю. Захарук // МДАПВ. – К., 1959. – Вип. 2. – С. 59-72.

Захарук Ю. М. Софіївський тілопальний могильник / Ю. М. Захарук // Археологічні пам'ятки УРСР. – К. : Вид-во АН УРСР, 1952. – Т. 4. – С.112-120.

Захарук Ю. Н. Культура линейно-ленточной керамики / Ю. Н. Захарук, Д. Я.Телегин // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 1. – С. 126-133.

Збенович В. Позднее Триполье и его связь с культурами Прикарпатья и

Малопольши / В. Збеневич // *Acta archeologica Carpathica*. – 1976. – Т. 16. – С. 21-56.

Збеневич В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины / В. Г. Збеневич; ИА АН УССР. – К. : Наук. думка, 1989. – 224 с.

Исаенко В. Ф. Некоторые произведения искусства неолитической эпохи Полесья / В. Ф. Исаенко // Тезисы докладов к конференции по археологии Белоруссии. – Минск, 1969. – С. 46-52.

Исаенко В. Ф. Неолит Припятского Полесья / В. Ф. Исаенко. – Минск : Наука и техника, 1976. – 123 с.

Козак Д. Н. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі) / Козак Д. Н., Прищепя Б. А., Шкоропад В. – К., 2004. – 299 с.

Крвавич Д. П. Українське мистецтво / Д. П. Крвавич, В. А. Овсійчук, С. О. Черепанова. – Львів : Світ, 2003. – Т. 1. – 256 с.

Кучинко М. М. Археологічні пам'ятки Волині / М. М. Кучинко, Г. В. Охріменко. – Луцьк : Вежа, 1995. – 168 с.

Лавров Н. Ф. Религия и церковь / Н. Ф. Лавров // История культуры древней Руси. – М.–Л., 1951. – Т. 2.

Лакіза В. Матэрыялы тшцінецкага часу на Панямонні / В. Лакіза // Гістарычна-археалагічны зборнік / уклад. М.І. Лашанкоў. – Мінск, 1996. – № 9. – С. 77-93.

Ляшко С. М. Нові матеріали про культ бика в епоху ранньої бронзи / С. М. Ляшко // Археологія. – 1987. – № 58. – С. 73-78.

Малая история искусств : первобытное и традиционное искусство / Виль Мириманов. – М. : Искусство; Dresden : Veb Verlag der Kunst, 1973. – 320 с.

Мацкевой Л. Г. Мезолит и неолит Восточного Крыма / Л. Г. Мацкевой. – К. : Наук. думка, 1977. – 180 с.

Мовша Т. Антропоморные сюжеты на керамике культур трипольско-кукутенской общности / Т. Мовша // Духовная культура древних обществ. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 34-47.

Мурзін В. Архітектура бердянського кургану / В. Мурзін, О. Фіалко // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 82-93.

Нужный Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців : монографія / Д. Ю. Нужный. – К.: Наук. думка, 1992. – 185 с.

Овчинников Е. Нові знахідки трипільської антропоморфної пластини з

реалістичними рисами / Е. Овчинников, М. Квітницький // Археологія. – 2002. – № 3. – С. 134-143.

Окладников А. П. Проблема генезиса религиозной формы сознания в свете современных открытий археологической науки / А. П. Окладников // Проблемы развития современной науки. – Новосибирск, 1978. – С. 294-295.

Отрощенко В. Кремації у стародавнього населення території України (V тис. до н. е. – I тис. н. е. / В. Отрощенко, О. Моця // Археологія. – 1989. – № 2. – С. 20-31.

Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи: розвиток матеріальної та духовної культури. – Вид. 2-ге. – Луцьк : Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2004. – 252 с.

Охріменко Г. Волинь та Волинське Полісся в неоліті, енеоліті, епоху бронзи / Г. Охріменко // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк : Волин. обл. друкарня, 2005. – С.122-163.

Охріменко Г. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині: монографія / Г. Охріменко. – Луцьк : Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2001. – 139 с.

Охріменко Г. Пам'ятки східнотшинецької культури на Волині / Г. Охріменко, І. Маркус // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк : Волин. обл. друкарня, 2005. – С. 448-486.

Охріменко Г. В. Волинська неолітична культура: монографія / Г. В. Охріменко. – Луцьк : Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2001а. – 152 с.

Охріменко Г. Кам'яна доба на території Північно-Західної України (XII–III тис. до н. е.): монографія / Г. Охріменко. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. – 520 с.

Палеолит СССР : монография / отв. ред. П. И. Борисковский. – М. : Наука, 1984. – 384 с. – (Серия: Археология СССР, [т. 1]).

Патокова Е. Ф. Усатовское поселение и могильники / Е. Ф. Патокова. – К. : Наук. думка, 1979. – 184 с.

Пелещишин М. А. Культура лійчастого посуду / М. А. Пелещишин // Археологія Української РСР : у 3-ох т. – К. : Наук. думка, 1971. – Т. 1. – С. 231-240.

Пелещишин М. Глиняна пластика трипільців в Західній Волині (кінець IV – середина III тис. до н.е.) / М. Пелещишин // Наук. записки Львівськ. іст. музею. – Львів, 1996. – Вип. 5. – Ч.1. – С. 60-68.

Пелещишин М. Зооморфна пластика в культурах лійчастого посуду і трипільської на Західній Волині / М. Пелещишин // Проблеми історії та археології

давнього населення УРСР. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 173-174.

Пелещишин М. А. Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині / М. А. Пелещишин. – Тернопіль : Підручники та посібники, 2004. – 157 с.

Пелещишин М. А. Племена культури Зимне-Злота // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первісного ладу) / М. А. Пелещишин. – К., 1974. – С. 107-112.

Пелещишин М. А. Поселення мідного віку біля сіл Костянець і Листвин у Західній Волині / М. А. Пелещишин. – Львів : В-во Львівського державного університету ім. І. Франка, 1997. – 122 с.

Пелещишин Н. А. Лендельская культура / Н. А. Пелещишин // Археология Украинской ССР: В 3 т. – К., 1985. – Т. 1. – С. 268-273.

Пелещишин М. Поселення та могильник в Голишеві і деякі проблеми періодизації лендельської культури на Західній Волині / М. Пелещишин // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – 1. – С. 74-88.

Піцишин М. Зооморфна пластика поселення Кошилівці / М. Піцишин, В. Конопля // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1996. – Вип. 4. – Ч. 1. – С. 41-73.

Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья / А. П. Погожева. – Новосибирск : Наука, 1983. – 145 с.

Попова Т. А. Зооморфная пластика трипольского поселения Поливанов Яр / Т. А. Попова // КСИА. – М. : Изд-во АН СССР, 1970. – Вып. 123. – С. 8-14.

Пустовалов С. О реконструкции религиозных представлений в эпоху средней бронзы в северном Причерноморье / С. Пустовалов, Ю. Рассмакин // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности : тезисы докл. всесоюз. семинара. – Запорожье, 1990. – С. 81-84.

Рыбаков Б. А. Космология и мифология земледельцев энеолита / Б. А. Рыбаков // СА. – 1965. – № 1; № 2. – С.13-33.

Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков. М. : Наука, 1981.– 500 с.

Рыбаков Б.А. Первые века русской истории / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1964. – 41 с.

Савич В. П. Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині: монографія / В. П. Савич. – К. : Наук. думка, 1975. – 136 с.

Сафонов И. Е. О реконструкциях календарных систем населения Восточноевропейской степи и лесостепи эпохи бронзы / И. Е. Сафонов // Археология.

– 2002. – № 3. – С. 127-133.

Свешников И. К. Культура шаровидных амфор / И. К. Свешников // Археология СССР. Свод археологических источников. VI-27. – М., 1983. – 86 с.

Свешников И. К. О символике вещей Михалковских кладов / И. К. Свешников // СА. – 1968. – № 1. – С. 10-27.

Свешников И. К. Средний период бронзового века Прикарпатья и Волыни. Тшинецко-комаровская культура / И. К. Свешников // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 78-88.

Свешников І. До питання про характер вірувань племен голіградської групи / І. Свешников // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 11-17.

Свешников І. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери : монографія / І. Свешников. – К. : Наук. думка, 1974. – 204 с.

Словник-довідник з археології / ред. Н. О. Гаврилюк. – К. : Наук. думка, 1996. – 431 с.

Столяр А. Д. Происхождение изобразительного искусства: монография / А. Д. Столяр. – М. : Искусство, 1985. – 300 с.

Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX–VI тисячоліття до н. е.) / Д. Я. Телегін. – К. : Наук. думка, 1982. – 256 с.

Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура: до історії населення епохи неоліту – раннього металу півдня східної Європи / Д. Я. Телегін. – К. : Наук. думка, 1968. – 258 с.

Титов В. Археология Венгрии. Каменный век / В. Титов, И. Эрдели, М. Габори. – М. Наука, 1980. – 418 с.

Титова О. М. Пам'ятки неолітичного мистецтва / О. М. Титова // Праці центру пам'ятокознавства. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 166-176.

Ткачук Т. Сліди культу місяця на мальованому посуді культури Кукутені-Трипілля / Т. Ткачук // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів : Новий час, 2000. – № 2. – С. 83-86.

Токарев С. А. Религия в истории народов мира : монография / С. А. Токарев. – 4-е изд. – М. : Изд-во политической литературы, 1976. – 576 с.

Топоров В. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья / В. Н. Топоров, О. Н. Трубаков. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1962.

– 266 с.

Трубачев О. Н. Название рек Правобережной Украины / О. Н. Трубачев. – М. : Наука, 1968. – 302 с.

Формозов А. А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР / А. А. Формозов. – М. : Наука, 1977. – 144 с.

Фролов В. А. Числа в графике палеолита: / В. А. Фролов. – Новосибирск : Наука, 1974. – 239 с.

Цвек Е. В. Гончарное производство племен трипольской общности / Е. В. Цвек. – К., 2004. – 73 с.

Цвек О. В. Гончарне виробництво племен трипільської культури / О. В. Цвек // Енциклопедія трипільської цивілізації. – К., 2004. – Т. 1. – С. 273–301.

Чарняўскі М. М. Неаліт Беларускага Панямоння / М. М. Чарняўскі. – Минск : Навука і тэхніка, 1979. – 141 с.

Черниш О. П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту / О. П. Черниш // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первісно-общинного ладу). – К. : Наук. думка, 1974. – С. 148-150.

Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии / Е. К. Черныш // Энеолит СССР. – М. : Наука, 1982. – С. 165-321.

Чикаленко Л. Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки / Л. Чикаленко // Трипільська культура на Україні. – К., 1926. – С. 113-118.

Чмихов М. Датування пам'яток мистецтва Передньої Азії III–I тис. до н. е. на основі символів зодіаку / М. О. Чмихов // Археологія. – 1987. – № 58. – С. 18-33.

Чмихов М. О. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков. – К. : Либідь, 1992. – 376 с.

Шаповал Я. А. К интерпретации фрагмента лопатки мамонта из Городка II / Я. А. Шаповал // Первобытная археология. Поиски и находки: сб. науч. тр. / [Редкол.: И. И. Артеменко и др.] – К. : Наук. думка, 1980. – С. 19-20.

Шовкопляс І. Г. До питання про характер розвитку культури пізнього палеоліту / І. Г. Шовкопляс // Археологія. – К. : Наук. думка, 1969. – Т. XXII. – С. 31-54.

Balcer B. Wytwórczość narzędzi krzemienych w neolicie ziem Polski / B. Balcer. – Wrocław, 1983. – S. 47-51.

Bargiel B. Kultura strzyżowska na Lubelszczyźnie w świetle znalezisk grobowych / B. Bargiel, J. Libera // На пошану С. С. Березанської : зб. наук. праць. – К. :

Шлях, 2005. – С. 197-211.

Cabalska M. Ze studiów nad systemami religijnymi związanymi z obrzędkiem ciałopalnym (próba rekonstrukcji) / M. Cabalska // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1972. – T. 37. – Z. 1. – S. 3-18.

Cynkałowski A. Osiedle kultury trypolskiej w Bodakach nad Horyniem / A. Cynkałowski // Wiadomości archeologiczne. – 1969. – T. 34. – Z. 2. – S. 221-227.

Gąssowski J. Sztuka pradziejowa w Polsce / J. Gąssowski. – Warszawa : Wyd-wo Artystyczne i Filmowe, 1975. – 130 s.

Głosik J. Kultura strzyżowska / J. Głosik // Materiały starożytne. – Wrocław-Warszawa-Kraków : Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1968. – T. 11. – S. 7-117.

Gurba J. Materiały do badań nad neolitem Małopolski / J. Gurba. – Lublin : Uniwersytet M. Curie-Skłodowskiej, 1957. – Vol. 9. – S. 129-178.

Hensel W. Polska starożytna / W. Hensel. – Wrocław : Wyd-wo PAN, 1973. – 556 s.

Hensel W. Ziemie Polskie w pradziejach / Witold Hensel. – Wyd.1. – Warszawa : Wyd-wo Interpress, 1969. – 213 s.

Jastrzębski S. Imports of the Trypole culture pottery in the funnel beaker culture / S. Jastrzębski // Memories Archeologiques – Lublin, 1985. – S. 71-92.

Jażdżewski K. Kultura pucharów lejkowatych w Polsce Zachodniej i Środkowej / K. Jażdżewski. – Poznań, 1936. – 457 s.

Kaczanowski P. Najdawniejsze dzieje ziem Polskich / P. Kaczanowski, J. Kozłowski. – Kraków : Fogra, 1998. – 381 s.

Kadrów S. Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny / S. Kadrów, J. Machnik // Prace komisji archeologicznej. – Kraków, 1997. – № 29.

Kostrzewski J. Pradzieje Polski / J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski. – Wrocław, 1965. – 428 s.

Libera J. Przeviśl kamienny kultury pucharów lejkowatych na Lubelszczyźnie / J. Libera // WA. – 1982. – T. 47. – S. 169-189.

Machnik J. Stosunki kulturowe w Europie środkowowschodniej na przelomie neolitu i epoki brązu (wybór zagadnień) / J. Machnik // Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej. – Lublin : UMCS, 1991. – S. 13-22.

Neolithic in Poland / T. Wisłański (red). – Wrocław-Warszawa- Kraków : Instytut Historic Kultury Materialnej, 1970. – 520 p.

Niedzwiedz J. Okolice Hrubieszowa w pradziejach i wczesnym sredniowieczu /

J. Niedzwiedz, W. Koman. – Hrubieszow, 1996.

Nogaj-Chachaj J. Czwarty sezon badan cmentarzyska kultury pucharów lejkowatych w Karmanowicach (stan. 35) gm. Wowolnica, woj. Lubelskie / J. Nogaj-Chachaj // Sprawozdania z badan terenowych katedry Archeologii UMCS w 1990 r. – Lublin, 1990. – S. 10-18.

Pradzieje ziem polskich / red. J. Kmiecinski. – Warszawa-Łódź : PWN, 1989. – T. 1. Od paleolitu do środkowego okresu lateńskiego.

Prahistoria ziem Polskich / pod redakcją W. Hensla. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk : Wyd-wo PAN, Ossolineum, 1979. – T. II. Neolit.– 453 s.

Ścibior J. Kultura amfor kulistych w środkowo-wschodniej Polsce. Zaris problematyki / J. Ścibior // Neolit i wczesna epoka brązu w Polsce środkowo-wschodniej. – Lublin : Wyd-wo uniw. im. M. Curi-Skłodowskiej, 1991. – S. 50-61.

Sulimirski T. Polska predhistoryczna / T. Sulimirski. – Londyn : Gryf Printers, 1955. –Vol. I. – 396 s.

Szmyt M. Społeczności kultury amfor kulistych Europie Wschodniej / M. Szmyt // Od neolityzacji do początków epoki brązu. Przemiany kulturowe w międzyrzeczu Odry i Dniepru między VI i II tys. przed Chr. / J. Czebreszuk, M. Kryvalcevič, P. Makarowicz (red.). – Poznań : Wyd. Poznańskie, 2001. – S. 167-193

Tabaczynski E. Cmentarzyska kultury pucharów lejkowatych w rejonie Sandomirza. Odkrycia 1971 roku / E.Tabaczynski, S.Tabaczynski // Spraw. Arch. – 1973. – T. XXV. – S. 49-60.

Tabaczynski S. Neolit środkowoeuropejski : podstawy gospodarcze / S.Tabaczynski. – Wrocław : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1970. – 387 s.

Wielka historia świata: stary i nowy świat / pod. red. J. Śliwy. – Kraków : Fogra, 2005. – T. 2. – 672 s.

Wiślański T. Próba wyświeślenia genezy tzw. kultury amfor kulistych / Tadeusz Wiślański // Archeologia Polski. – Warszawa : Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1963. – T. VIII. – Cz. 2. – S. 222-245.

Zakościelna A. Badania nad kulturami pochodzenia południowego na Lubelszczyźnie / A. Zakościelna // APSW. – 1996. – T. 1. – S. 227-231.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Амулет (від араб. «гамала» - носити) – предмет, якому приписується магічна сила, здатна оберігати його господаря від хвороби та злих сил, якщо його носити при собі.

Ангоб – тонкий шар рідкої глини, яким покривалась поверхня сформованого керамічного посуду або виробу перед випалюванням. Іноді в ангоб домішувались барвники, а поверхня лощилась. Ангоб прикрашав поверхню посудини та підвищував її водостійкість

Анімалізм (лат. *animal* - тварина) – художнє зображення тварин крізь призму людського світовідчуття, надання їм властивостей людського характеру. Цей напрямок художньої творчості відомий з пізнього палеоліту.

Анімізм (лат. *anima* - душа, *animus* - душа, дух) – одухотворення навколишніх предметів та явищ природи або наділення їх людськими рисами. Лежить в основі первісних релігій (див. *магія, тотемізм, фетишизм*).

Антропоморфний (грець, *antropos* - людина, *morphe* - форма) – предмет, що має, нагадує форму людського тіла, людиноподібний. *Антропоморфні зображення* відомі з періоду палеоліту.

Артефакт (*артифакт*) (лат. *arte* - мистецтво і *factum* - зроблений) – предмет не природного походження, а зроблений людиною. Будь-який матеріальний об'єкт, виготовлений або модифікований людиною минулого, який виконує певну характерну функцію. Артефактами називають знахідки, виготовлені людиною і знайдені під час розкопок.

Ашельська культура – археологічна культура населення, що жило в ранню пору кам'яного віку (палеоліту) в Західній Європі, у середній смузі та на півдні Східної Європи. Назва походить від *Сент-Ашель*, передмістя *Ам'єна* у північній *Франції*, де були виявлені кам'яні рубила овальної, круглої та витягнутої форм, а також дрібні знаряддя з крем'яних відщепів. Носіями ашельської культури були *архантропи*. Вони жили первісним *стадом у печерах* та захищених місцях річкових долин, займалися *збиральництвом, полюванням*, користувались вогнем.

Багатоваликової кераміки культура – (або *бабинська культура* – від *с.Бабине*) - археологічна культура середнього етапу бронзового віку (16-15 ст. до н. е.), виділена С. Березанською. Ареал поширення: степова та лісостепова Укра-

їна, Молдова, Подоння. Склалася на основі місцевих катакомбних культур. На Поліссі та Середньому Подніпров'ї змінилася східнотшинецькою та комарівською культурами. Для пам'яток характерні поселення і поодинокі поховання в курганах. При розкопках поселень виявлено залишки напівземлянкових і наземних глинобитних жител; в курганах відкрито поховальні ями, зруби, зрідка кам'яні скрині. Померлих ховали в скорченому положенні на боці. В могили ставили посуд, клали крем'яні і металеві (переважно бронзові) знаряддя, кістяні вироби. Для посуду типові високі горщики біконічної форми, оздоблені наліпним валиковим (звідси й назва культури) і прокресленим орнаментом.

Біригуалізм – поєднання двох різних ритуалів, наприклад, на одному могильнику поховання з кремацією та інгумацією.

Браслет – прикраса у вигляді циліндричної зігнутої пластинки, спіралі чи більш складної форми, який носили на руках чи ногах. Як прикраса відомий з палеолітичного часу, коли виготовлявся з кістки мамонта. Пізніше виготовлялися з кольорових і коштовних металів.

Волино-люблінська культура (або люблінсько-волинська культура мальованої кераміки) – ранньоенеолітична культура, населення якої проживало на теренах Малопольщі та Волині. Раніше вживаний термін – зимненська група лендельської культури чи культура Зимне–Злата. В археологічній літературі довоєнного часу вона відома під назвою моравська культура розписної кераміки. Польські дослідники й тепер підкреслюють її важливу ознаку – мальований посуд (класична фаза). Особливою своєрідністю вирізняється оздоблення кубків ВЛК – невеликих або середніх розмірів підокруглих виробів, які ще нагадують кулясті форми лінійно-стрічкової кераміки. Деякі з них мають розписні деталі білою фарбою на коричневому або темному тлі у формі чотирикутних, ромбоподібних полів із навскісними рисками біля вінець.

Волинська неолітична культура – археологічна культура, порівняно недавно виділена і названа за ареалом поширення пам'яток – в межах Волинського Полісся, де зараз відомо близько 100 пунктів. Д. Телегін, О. Титова, Г. Охріменко відносять її до дніпро-донецької етнокультурної спільності (дніпро-донецького кола культур). Однією з характерних рис ВНК є тонкостінний посуд конусоподібної або профільованої форми з гребінцево-накольчастим орнаментом. Декор складався з горизонтальних рядів насічок, відтисків, зроблених нахиленою паличкою («копитця»), сітчастої штриховки, прокреслених широких та вузьких ліній. Багатьом виробам притаманне смугасте згладжу-

вання («розчісування») поверхні гребінцем або віхтем трави. ВНК склалася на основі ясніславицької мезолітичної культури і за свого існування пройшла умовно виділені три етапи: ранній, середній та пізній. У передвоєнні роки називалася «гребінцево-накольчастою» (польськ. grzebykowo-dolkowa). У працях І. Свешнікова, Л. Мацкевого цей термін зберігся до початку 90-х років ХХ ст.

Вотивні дари (*дарунки*) – предмет чи група предметів, тварини, інколи людина, залишені у священному місці як офіра (жертва) божеству. Назва походить від латинського votum – жертва.

Вохра або охра – жовтий або червоний окис заліза. Широко використовувалася для розмальовування зображень у печерному мистецтві, керамічному виробництві. Червона вохра використовувалася в поховальному обряді починаючи з мезоліту.

Городоцько-здовбицька культура – одна з епішнурових культур, яка охоплювала Західну Волинь та південь Західного Полісся в межах Волинської та Рівненської областей. Культуру виділено І. Свешніковим за матеріалами досліджень 1959–1966 рр. Він же поділив відкриті пам'ятки на дві хронологічні фази – ранню (городоцьку) та пізню (здовбицьку). Кераміка доволі своєрідна. Для ранньої фази характерні в основному кулясті форми з підлощеною поверхнею, декоровані відбитками шнура та насічками. На пізній фазі форми посуду урізноманітнюються (амфори, горщики, кухлі, кубки), а в тісті помічено домішку потовченого каменю.

Дніпро-донецьке коло культур (*або Дніпро-донецька культурно-історична спільність*) – основна за значенням і територією **неолітична** культура в Україні. Існувала протягом приблизно 2 тисяч років – у VII-V тис. до н. е. Сучасні датування радіовуглецевим методом вказують на такі дати існування цієї культури: 6500-4200 рр. до н. е. Дніпро-донецькі племена займалися рибальством, полюванням, збиранням, розведенням свійських тварин (бик, свиня), землеробством. Про зачатки землеробства свідчать відбитки зерен культурного ячменю, що були виявлені на кераміці з поселення **Віта Литовська** під Києвом та в комплексах на Волині. Культура характеризується так званою гребінцево-накольчастою керамікою, названою за основними типами орнаменту.

Жорства (*рос. дресва*) – товчений камінь, що використовувався як домішка у тісто глиняних посудин для збільшення вогнестійкості гончарних виробів та попередження розтріскування під час висихання.

Імпорт – умовна назва артефактів, виготовлених в іншокультурному середовищі та отриманих в результаті обміну.

Калібровані дати – дати, отримані радіовуглецевим методом, які були відповідно оброблені, тобто відкалібровані, для отримання реального календарного віку пам'ятки.

Кельт – у широкому розумінні слова сокира, тесло або мотика з каменю чи бронзи з руків'ям, що вставлялось у втулку. У вузькому розумінні – різновид сокир бронзового віку з втулкою, розміщеною перпендикулярно до лека.

Кулястих амфор культура – археологічна культура кінця мідного віку. Свою назву культура дістала за характерними формами посуду – кулястими амфорами з циліндричною або конічною шийкою та невеликими вушками на плічках. Поховальні пам'ятки засвідчують, що покійників ховали у прямокутних скринях з кам'яних плит у скорченому положенні. Співіснувала з культурами лійчастого посуду, пізнім етапом трипільської. Змінюється культурами шнурової кераміки. Знайдено на території Західної України, Польщі, на сході Німеччини. Українські пам'ятки віднесено до східної групи культури кулястих амфор. Виділив культуру кулястих амфор німецький дослідник А. Гетце в 1900 р. У 20-ті роки ХХ ст. до вивчення пам'яток долучилися українські археологи (С. Гамченко, І. Левицький), а пізніше І. Свешніков та ін.

Культ – (від лат. *cultus* – шанування, поклоніння) один з обов'язкових елементів кожної релігії, сукупність, звичаїв, поведінки священиків (жерців) та віруючих, обрядів тощо.

Культова споруда – споруди, збудовані спеціально для богослужіння та інших культових відправ.

Культура Кереш (Криш) – **ранньонеолітична** археологічна культура, датується 5500-4500 рр. до РХ. Була поширена на території сучасної **Угорщини** (у басейні ріки **Кереш** (Криш), звідси назва) і **Румунії**. Культура Кереш входить у культурно-історичну область Старчево – Кереш – Караново І найдавнішого керамічного неоліту Південно-Східної Європи. В Сербії культура Кереш називається Старчево культура, що не має значних розбіжностей. Різні назви культури у трьох країнах зумовлені політичними мотивами. Населення займалося скотарством (велика рогата худоба, кози, вівці), землеробством, полюванням і рибальством. Кераміка – кулясті й напівсферичні посудини на кільцевих піддонах або чотирьохпелюсткових підставах, а також сулії, плоскі з одного боку, опуклі – з іншої, з декількома вушками.

Культура Лінгбі – культура фінального палеоліту. Характерні одноплощинні та двоплощинні нуклеуси, з яких одержували шляхом оббивки широкі масивні пластини. Основні знаряддя: скребки (кінцеві на пластинах та підокруглі на відщепях), різці, а також найдавніші мисливські знаряддя фінального палеоліту – великі грубі черенкові наконечники стріл, виготовлені на широких пластинчатих відщепях чи пластинах, – лінгбійські наконечники. Вони знайдені на стоянках біля сіл Гораймівка, Черськ Маневицького району, Лютка Старовижівського району та ін. Пам'ятки цієї культури відомі на території Швеції, Данії, Латвії, Литви, у басейнах Одри, Німану, Прип'яті. Назва походить від місця перших знахідок в Норре Лінгбі на північному узбережжі Данії (запропонована Й. Кларком у 1936 році).

Культурне коло – група генетично пов'язаних культур, що характеризуються одними і тими самими ознаками типів. Наприклад, культури Лінгбі, аренсбурзька, свідерська об'єднуються дослідниками в коло культур з листяками, оскільки культуровизначальними виробами є наконечники стріл, які за формою схожі на листя дерев, наприклад, свідерські нагадують листки верби, звідси й назва – верболисті наконечники.

Лендельська культура – пізня *дунайська культура* (сер. 4 – сер. 3 тис. до н. е.), що має багато локальних варіантів на території *Угорщини, Австрії, Чехії, Словаччини, Польщі*, Хорватії, Словенії й України енеоліту. Названа за поселенням у південно-західній Угорщині. В *Україні* представлена 30 поселеннями та низкою могильників і поховань на Західній *Волині і Поділлі*. Поховання ґрунтові, здійснені за ритуалом кремації або трупопокладення. Супровідний інвентар: посуд, намисто з мушлі, мідні діадеми, обручки, браслети. Поховання домашніх тварин, посуд з антропоморфними та зооморфними рисами вказують на аграрні культури.

Лійчастого посуду культура – енеолітична культура, носії якої мешкали на території Побужжя в кінці IV – на початку III тис. до н. е. Ареал її поширення – від узбережжя Балтики на півночі до Чехословаччини на півдні, від Голландії на заході до басейну Західного Бугу на сході. На території Волині пам'ятки КЛП відкрив у 20–30-ті рр. XX ст. О. Цинкаловський. Зараз відомо біля 50-ти поселень, які розташовані на високих мисах або схилах, по берегах річок. Поширена в басейні р. Західний Буг та її правої притоки – р. Луги. Основні заняття населення – землеробство та скотарство. Назва культури походить від підлощеного посуду з лійчастими вінцями. Характерними ознаками

кераміки є також крилоподібні або зооморфні ручки, заглиблений орнамент, наліпний валик, що оперізує горщик по горлу або розміщений на плічках у вигляді літери Л або М. Зникнення КЛП пов'язують з приходом населення культури кулястих амфор, різних енеолітичних груп.

Лінійно-стрічкової кераміки культура, або дунайська (рос. культура линейно-ленточной керамики, польськ. kultura wstęgowa ryta або kultura ceramiki wstęgowej) – археологічна культура раннього неоліту. Напівсферичні чаші, кулеподібні округлодонні посудини оздоблювалися прокресленими лініями, укладеними в стрічку паралельно до зрізу вінчика або у вигляді геометричних фігур (трикутники), спіралей, меандрів, шевронів тощо. На лінії наносили ямки, що нагадує нотний запис. Культура займала ареал лісостепової зони Західної Волині і Верхнього Подністров'я. Споріднені культури поширені у Франції, Бельгії, Угорщині, Німеччині, Чехії, Словаччині, Польщі, Румунії, Молдові, які об'єднуються в коло лінійних культур. За матеріалами відомих артефактів КЛСК було виділено такі пізніші її локальні варіанти: железовська група, відома, зокрема, у Словаччині; шарецький стиль або типу Шарка; лінійно-ямкової кераміки (польськ. wstęgowa-kluta, словацьк. kultura wupichana). Уламки посуду останньої відомі з-над берегів р.Чорногузки.

Лісовий неоліт (*субнеоліт*) – зародження та поширення відтворювального господарства (землеробство, скотарство) у лісовій смузі Європи внаслідок запозичення неолітичних новацій у більш розвинених південних сусідів. Привласнювальне господарство надовго законсервувалося в лісовому Поліссі та на Сході України, тоді як наближене до Подунав'я Правобережжя рано перейшло до мотичного землеробства та скотарства. Археологічним критерієм його є виробництво найдавнішого глиняного посуду, хоча господарство базувалося на мисливстві та рибальстві.

Лужицька культура – археологічна культура племен пізнього періоду бронзового віку. Назва від історично-географічної області Лужиця, де в ХІХ ст. відкрито пам'ятки: залишки поселень, могильники, скарби, поширені від Одри до р. Стир. Високого розвитку досягло у них і бронзо-ливарне виробництво. Між племенами лужицької культури та їхніми сусідами існував жвавий обмін. Носії цієї культури жили патріархально-родовим ладом з виразними рисами майнового та соціального розшарування.

Магія – (від грец. «чаклунство», «чарівництво») або чари – сукупність прийомів і **обрядів**, що здійснюються з метою вплинути надприродним шляхом

на явища природи, тварин або людину. Одна з найпоширеніших теорій походження *мистецтва* якраз зв'язує його з магічними ритуалами, які здійснювалися над зображеннями тварин і повинні були забезпечити вдале полювання.

Майданчики жертovní – місця на поверхні ґрунтових могильників де відбувалися жертвоприношення та тризни. На них є вогнища, скупчення каміння, залишки посуду, кісток тварин, знаряддя праці і прикраси. Більшість предметів пошкоджено можливо з обрядовою метою.

Маліцька культура – ранньонеолітична культура, старожитності якої відомі більше як у 20 пунктах на території Волинської, Рівненської, Львівської й Тернопільської областей. Общини МК займали територію від Вісли на заході до р. Горинь на сході; південною межею її є верхів'я рік Західний Буг, Стир, Іква та Горинь. Поселення цієї культури розташовані на мисових підвищеннях серед заплав, в місцях злиття двох річок, на острівних останцях. Кераміка прикрашалася карбуванням на зрізі вінець, плічках, перегині тулуба. Накольчастий орнамент укладений в геометричні композиції – трикутники, ромби.

Моделі жител – глиняні вироби, що зображають житла різноманітних типів, їх інтер'єр, конструкція, оздоблення. Вважалося, що використання у магічних ритуалах, пов'язаних з культом предків та житла (найвідоміші трипільські моделі, а також у культурах Гумельниця, Лендель).

Неолітизація – поширення культурних ознак неоліту на різних територіях, наприклад, на землях, де основним заняттям населення було мисливство і рибальство.

Німанська культура – одна з неолітичних культур. Поширена в ареалі від Прип'яті до басейну Німану з переходом частини населення на захід (Куяви в Польщі), розвинулася на етнічній основі прапрабалтів. Обидві культури – волинська неолітична та німанська – мають певну подібність в кераміці та декорі. Носії німанської культури були мисливцями та рибалками, що вели відносно рухливий спосіб життя. Назва походить від ареалу поширення – басейну р. Німан.

Орієнтація поховання – напрямок, куди похований обернутий головою. Її суворо дотримувалися відповідно до звичаєвих чи релігійних традицій. Важливий показник під час розкопок для визначення культурної, етнічної чи релігійної приналежності.

Орнамент – (від лат. *ornamentum* – візерунок) живописна, графічна або скульптурна прикраса речі, побудована на ритмічному повторенні геометрич-

них елементів, стилізованих рослинних чи тваринних мотивів. Для посуду доісторичного та протоісторичного періоду характерні такі орнаменти (за технікою виконання: *рельєфний* – валик, пружок, проколи, перлини, пальцеві защипи, вушка, наліпи; *штампований* – відбитки шнура, гребінцевий, ямковий, ямково-гребінцевий, насічний, накольчастий; *заглиблений* – врізний, прокреслений, нігтевий; *фарбований* (розписний, мальований) – поліхромний, інкрустований, графічний, печатний. За мотивами – прямі лінії, геометричні фігури, метопний, шаховий, антропоморфний, зооморфний, спіральний, нотний, меандр, вовчий зуб, риб'яча луска, виноградне гроно тощо.

Орнітоморфні зображення – зображення у вигляді птаха або з наданням його рис.

Перевитий шнур – вид штампованого орнаменту у вигляді палички з намотаним на неї шнуром. Короткі відбитки такого штампую називаються «гусеничками» або «личинками» (за подібністю). Короткі вигнуті відбитки широко використовувалися в орнаментатії кухонного посуду пізнього Трипілля, де вони називалися «серпиками».

Пізньотрипільська культура – одна з основних давньоземлеробських культур мідного віку. Трипільські племена займали простори Східної Європи від Дніпра до Карпат, від Полісся до Чорного моря і Балканського півострова. В Україні виявлено понад тисячу пам'яток трипільської культури. Розвивалася ця культура в V– початку III тис. до н. е. (протягом 2500 років) і пройшла в своєму розвитку три етапи – ранній, середній та пізній. За пізнього періоду значно розширилася територія, заселена трипільцями: на землі східної Волині, сточища рік Случі й Горині, обидва береги Київського Придніпров'я та степи північно-західного Причорномор'я, де трипільці стикалися з носіями інших культур. У культурі пізньотрипільських племен зникає багато рис, характерних для трипільської культури попереднього часу. Змінюється характер житлобудівництва, зникає спіральна орнаментатія в мотивах розпису посуду і типові трипільські форми, натомість з'являється новий тип посуду, орнаментований відтисками шнура, схематизується антропоморфна пластика. Зміни в їхній культурі на землях Середнього і Горішнього Подністров'я пов'язані з появою на цій території племен культури кулястих амфор (рання бронза).

Пластика антропоморфна – (*грецьк. plastikē* – скульптура, ліплення *різьблення*) жіночі і чоловічі статуетки, відомі від періоду палеоліту (так звані палеолітичні «венери»), дуже були поширені у трипільській культурі.

Пластика зооморфна – глиняні зображення тварин; бувають реалістичні та схематичні змалювання, фішки, зооморфні наліпи. Частина зображень входить як елемент до знакових систем, що включають орнаментацию посуду тощо.

Пластика міксаморфна – статуетки, що мають зооморфні та антропоморфні риси. Найчастіше це прямостоячі антропоморфні фігури з рисами тварин (чотирилапі з антропоморфними рисами, птахоподібні та умовні), простежується зв'язок між образом жінки та бика. Поширені у трипільській культурі мідного віку України.

Поховальна пам'ятка – 1) спеціально оформлене місце поховання людей, поділяється на окремі поховання, поховальні комплекси (кургани, мавзолеї); 2) сукупність споруд, предметів, зображень, що мали відношення до поховального обряду.

Поховальний інвентар – предмети, які вміщувались у могилу разом з покійним. Це могла бути їжа, особисті речі, підношення духам підземного царства.

Поховальний обряд – особливості вміщення людського тіла чи залишків кремації у поховальну камеру, могильну яму чи землю, урну або саркофаг. Визначається за конструкцією могил та надмогильних споруд, положенням кістяка і розміщенням речей. Може бути здійснене на спині, на боці, у скорченому положенні, сидячи та ін. Поховання бувають ґрунтовими (без ознак на поверхні) та з надмогильними спорудами (кургани, стели, мегаліти), одиночні, парні чи групові. Над першим П., що вважається основним, споруджується поховальний пам'ятник. Після цього у кургані, здебільшого у його полах, можуть здійснюватися впускні або вторинні поховання. Термін «вторинне поховання» вживається також для визначення звичаю складати у могилу чи посудину кістки після розкладу тіла з порушенням анатомічного порядку. Поховання здійснювалися за обрядом інгумації чи кремації.

Свідерська культура – одна з фінальнопалеолітичних культур. На думку Л.Залізняка, одним з імовірних ареалів виникнення свідерської культури, крім Польської низовини (виявлена біля Свідре Вельке в Польщі), могло бути Прип'ятське Полісся. Це припущення мотивується тим, що свідерських пам'яток на Волинському та Рівненському Поліссі велика кількість. Характерною ознакою є особлива зустрічна полого ретуш з боку черевця на черешку та інколи на кінчику (вістрі) наконечника стріли, а також наявність в комплексі

човнуватого нуклеуса-заготовки. Свідерські наконечники мають характерну форму вербового листя, більш ранні типи – з виділеним черешком. Входить до кола культур з листяками. Поширена на території Польщі, Білорусі, у верхів'ях Дніпра, в басейнах Вісли, Німану, Прип'яті. Культуру виокремив Л. Козловський (1923, 1926) і назвав її «пшемисл фалібоговіцкі».

Середньодніпровська культура – археологічна культура доби бронзи, яка входила до складу культур шнурової кераміки Європи. Ареал її охоплює Черкаську, Житомирську, Київську, Чернігівську області України, Східну Білорусь та прилеглі області Росії. Склалася вона на Правобережжі Дніпра. У кінці 3-го тис. до н. е. носії середньодніпровської культури розселилися на Верхньому Подніпров'ї й асимілювали місцеве неолітичне населення. Найбільше представлений матеріал цієї культури – тонкостінна кераміка (горщики, амфори з вушками, чаші, кубки). У верхній частині посудин наносився складний геометричний орнамент: відбитки шнура, лінійного чи зубчастого штамп, насічки. Культура виділена В. Городцовим у 1927 р. і ним же названа середньодніпровською. Пізніше її досліджували І. Артеменко, С. Березанська, К. Бунятян.

Стжижовська культура (рос. *стжижовская культура*, поль. *kultura strzyżowska*) – археологічна культура доби бронзи, що завершувала розвиток «шнурових» утворень, належить до епішнурових (кінець III – 1600 р. до н.е.). Поширена на Північно-Західній Волині та Люблінщині (Польща), де міститься епонімне поселення Стжижув, досліджене у 30-ті роки ХХ ст. Виділена А. Гардавським у 1959 р. Український сегмент стжижовської культури досліджував І. К. Свешніков. Відомо близько 100 поселень, майстерні з обробки кременю, скарби (зі Стеблівки та Липи), поховання (найбільший Торчинський могильник – 19 поховань). Кераміка мала домішки шамоту в тісті та специфічну фактуру поверхні від загладжування жмутом соломи чи трави. Типи посуду різні: амфори з високими шийками та парою вушок, кубки, миски, кухлі. Декор, виконаний відбитками шнура, нарізками, валиком, багатий декор з вертикальних, горизонтальних, косих відбитків мотузки, наколів, насічок, валиків вкривав вінця та шийку з виходом на тулуб. На стжижовських поселеннях інколи знаходять кераміку бабинської культури та кістяні пряжки. Численні вироби з кременю та каменю представлені пласкими клинцевими сокирами, ножеподібними серпами, виїмчастими наконечниками стріл, свердленими сокирами.

Субстрат – (від лат. *substratum* – основа, підкладка) загальна основа різноманітних явищ. В археології – елементи місцевої культури, що увійшли до

матеріальної культури прийшлого населення (те саме в лексичі).

Тотемізм (від *індіан. «totem» – рід*) – одна з давніх форм релігійних вірувань, за якою існує надприродний зв'язок між людиною і певним видом тварин, рослин, предметів неживої природи, які вважаються кровним родичем, а пізніше – предком. У подальшому розвитку тотем стає емблемою роду.

Тризна – частина поховального та поминального обряду, під час поховання і протягом деякого часу після нього, що складається зі змагань, битви, трапези.

Тшинецько-комарівська культура (інша назва: *східнотшинецька культура – рос. восточнотшинецкая культура, поль. kultura trzciniecka*) – культура доби пізньої бронзи, датується XVIII–IX ст. до н. е. Її носії заселяли терени Полісся та Північного Лісостепу. Це культурне явище західного походження, оскільки центром пам'яток тшинецької культури була територія Центральної та Південної Польщі, звідки і просувалися на схід, долаючи опір населення культур шнурової кераміки та культури багатоваликової кераміки. Представлена побутовими та культовими пам'ятками на теренах Польщі й України від Одера до Дніпра. Для речового комплексу характерний тюльпаноподібний посуд, вази з двома ручками, черпаки, «рогаті» прясла. Тшинецьку культуру виділив Й. Костжевський. В Україні пам'ятки тшинецької культури досліджували С. Березанська, І. Свешніков. Назва вказує на близькість із тшинецькою культурою Польщі, проте ці дві культури нетотожні. Східнотшинецьку культуру вважають місцевим утворенням, що склалося на ґрунті культур шнурової кераміки. Посуд орнаментований прокресленими лініями, трикутниками, овалами, наліпними шишечками.

Фетишизм – (*фр. fetichisme*) одна із ранніх форм релігійних вірувань; поклоніння предметам неживої природи – фетишам, які нібито наділені чудодійною силою. Фетишем може стати будь-який предмет, що вразив уяву людини: камінь незвичної форми, шматок дерева, частини тіла (зуби, ікла, шматочки шкіри, висушені лапки, кістки і т. д.). Фетишем іноді ставала частина чогось великого: наприклад, камінь з шанованої гори, шматочок священного дерева або зображення шанованої тварини. Фетиш міг бути просто малюнком і навіть татуванням на тілі. Особлива група фетишів пов'язана з поширеним у багатьох народів світу культом предків. Їх зображення стають фетишами, яким поклоняються. Іноді це ідоли – людиноподібні фігурки з дерева, каменю, глини.

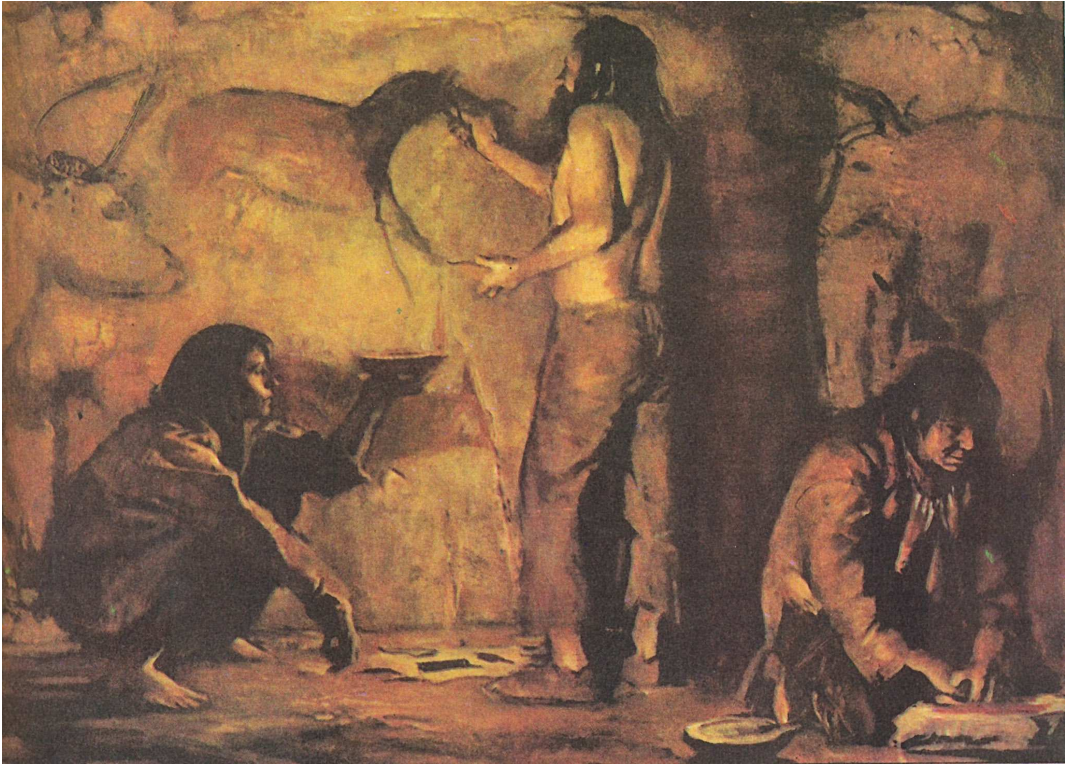
Шнуровий орнамент – орнамент, нанесений відбитком шнура по вологій глині (див. *штамп*). Шнуром обмотували паличку і наносили відбиток

Шнурової кераміки культури – коло археологічних культур середнього періоду доби бронзи (відомо 25 культур шнурової кераміки), що займали територію від Рейну до Верхньої Волги й від Швеції до Буковини. Виявлено залишки жител, поховання з трупопокладеннями і трупоспаленнями. Їх ще називали культури бойових сокир. Перші з них виділено ще наприкінці XIX ст. Спільною ознакою їх є оздоблення глиняного посуду шнуровим (звідси назва) і врізним орнаментом. Північ і Захід України були заселені носіями культур шнурової кераміки раннього періоду (середньодніпровська, прикарпатська, верхньодністровська) та епішнуровими (межановицька, городоцько-здовбицька, стжижовська). На Волині здебільшого відкрито пам'ятки постшнурових (епішнурових) культур. Змінюються культурами епохи бронзи – тшинецькою, комарівською.

Штамп (*штампований орнамент*) – орнамент на кераміці, одержаний шляхом вдавнення на м'яку поверхню глини. Вирізався на дереві чи кістці, використовувалися також природні об'єкти, напр., кістка чи раковина. Специфічним є відбиток перевитого шнура (шнуровий орнамент).

Яніславицька культура – одна з мезолітичних культур, яка впізнається за наявністю мікролітів: трапецій, сегментів, трикутників, та найбільше – за наконечниками стріл у вигляді косоного трикутника, вістря яких формувалося особливим різцевим сколом. У похованні, виявленому в Яніславицях (Польща), було знайдено серед супровідного інвентарю 21 наконечник стріли (або «збройнікі» за польською термінологією) особливої форми, які тепер відомі у фаховій літературі під назвою яніславицькі наконечники. Нуклеуси пірамідальні, одноплосинні. Техніка обробки кременю пластинчата. Зараховується до північного кола культур. Поширена на території Польщі, Білорусі, Українського Полісся.

ДОДАТОК

ВИВЧЕННЯ ГЛИНЯНОЇ ПЛАСТИКИ ТА ІНШИХ КЕРАМІЧНИХ ВИРОБІВ ПІЗНЬОТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ГОЛИШІВ

Видатним етнокультурним явищем в історії давньої Волині була пізньотрипільська культура. Відступаючи з посушливої степової зони в межі лісостепу в пізній період свого розвитку, пізньотрипільські спільноти вийшли в східну, а потім і західну Волинь. Крайньою найбільш північно-західною їхньою пам'яткою було поселення Голишів, розташоване на межі Полісся і Лісостепу, в басейні р. Стир – на березі Черногузки неподалік від м. Луцьк.

Протягом двох сезонів пам'ятку розкопувала волино-дністровська експедиція під керівництвом М. Пелецишина (досліджено майже 2 тисячі метрів квадратних площі). У 2004-2005 рр. на поселенні проводилися роботи Г. Охріменком та О. Позіховським. За два археологічні сезони у Голишеві під час розкопок та в ході поверхневих зборів одержано близько двох тисяч фрагментів кераміки пізньотрипільської культури.

Вишуканий мистецький смак жителів Голишева виявився у витворах керамічного виробництва: посуді, пряслах, керамічних фігурках. Серед знахідок переважає кераміка: кухонна (97%) та столова. Найбільше на поселенні використовувалися горщики та миски, менше було амфор, глечиків, покришок, чаш. Крім пишно декорованої кераміки (відтиски штампів, шнура, розписи червоною та рожевою фарбами), прясел, тут знайдено й уламки зооморфних фігурок.

Різноманітністю форм відзначається кухонний посуд. Він виготовлений з добре вимішаного тіста, його поверхня м'яка на дотик, лощена, темно-сірого кольору. Деякі вироби пофарбовані ззовні в рожевий або червоний кольори.

Миски. Підрахунками встановлено, що більше 200 уламків посуду від мисок, що становить 10% від загальної кількості зібраних фрагментів. У більшості випадків вони декоровані (97%), але відсоток цієї категорії посуду серед інших виробів був, очевидно, більший і міг становити близько 30%, якщо брати сумарно вироби різних періодів усього, імовірно, довгочасного поселення.

Миски переважно конічної форми, мають дуже розхилені стінки, у верхній частині плавно увігнуті до середини. Вінець широкі, з косозрізаним до середини краєм. Діаметр вінця 22-36 см і більше. У колекції також наявний уламок широкої, відкритої, напевне, більш високої миски з потоншеним краєм вінця,

що має діаметр 12 см. Форми цих посудин були різноманітними не лише за розмірами та моделюванням краю вінець, але й дна. В одних випадках воно плавно починалося від стінок, в інших було рівно опущене, тобто виділялося. Денця робилися достатньо товстостінними.

Значна частина мисок оздоблена шнуровим та штампованим орнаментом. На зовнішньому боці більшості виробів переважно 3-6 горизонтальних рядів відбитків шнура, іноді в обрамленні дрібних овальних ямок. Відтиски на мисках мають форму ямок, підківок, овалів, насічок, скобок, прямих штампів тощо.

Нараховано до 50 різних оригінальних прикладів оздоблення внутрішнього та зовнішнього країв вінець. На тонкому краї верха деяких виробів зроблено карбування у вигляді насічок.

У чотирьох випадках денця мисок орнаментовані з внутрішнього боку: на дні однеї нанесено 10 паралельних відбитків шнура, між якими є чотири лінії з перпендикулярними зубцями (два поряд – один з одним, але розділені шнуровою лінією, далі три відтиски шнура і два останні ряди відтисків розділені між собою двома шнуровими вдавленнями). В одному ряду нараховується 12 відтисків, в іншому теж 12, ще в іншому – 10. Нижче видно двозубчаті вдавлення в кількості 5 (6?). Ці самі деталі декору від денця поширюються у два боки – на пологі стінки мисок. Цілком імовірно, тут є певна логіка і сенс в укладенні ліній, відтисків та їхній кількості. Virізняється число 10.

Дно іншої миски розділене трьома укладеними нахрест рядами відтисків шнура, між якими нанесено по 7 коротких відрізків відбитків шнура. Однак-ва кількість останніх також, напевне, не випадкова [Археологічна спадщина..., 2005, с. 241, рис. 17].

На внутрішніх стінках мисок наявні короткі вертикальні лінії, мотиви ялинки, косий хрест. До символічних належить, імовірно, зображення дерев – в одному випадку зі спущеними донизу «гілками». Знайдено також фрагменти мисок з мінімальним декором або неорнаментовані.

Горщики. Верхніх частин горщиків та глечиків, що мають карбований край вінець, зібрано 106 одиниць – 5,1%. Горщики можна поділити на три підтипи: 1) високі з невеликим дном, 2) з S-подібним профілем, 3) з кулястим тубом та лійчастими вінцями. Ці вироби дуже залощені, з багатим орнаментом: по краю зроблено насічки, на плічках – смуги штампового орнаменту, який доповнюється аналогічним декором. Наявні відбитки шнура у формі го-

ризонтальних ліній, під якими нанесено мотиви ялинки, з внутрішнього боку – групи коротких ліній. На плічках горщиків зрідка є одинарні, подвійні або потрійні виступи.

Покришки. Виявлені покришки невеличкі, конічні, з циліндричною ручкою. Збереглося два уламки конічних покришок з отворами, але всі вони мали дефект виробництва – тріскалися (розшаровувалися).

Вишуканим є столовий рожевого кольору посуд (знайдено 99 уламків, тобто 5% від загальної кількості), сіро-бурого кольору (11 фрагментів). Ці вироби, виготовлені з відмуленої чистої глини (домішок не помічено), імовірно, на гончарному простому крузі – на внутрішніх стінках деяких з них видно сліди горизонтальних ліній. На дотик посуд часто м'який – на твердій поверхні «пише», тобто залишає слід. Окремі фрагменти походять, можливо, від макітроподібних посудин, чаш, амфор.

Макітроподібні посудини. Серед столового посуду вирізняються макітроподібні посудини з циліндричним тулубом та відтягнутими назовні, потовщеними, дещо навскіс зрізаними вінцями. Розміри окремих з них, враховуючи вигин стінок, були досить великі – до 42 см. Зібрано також бічні фрагменти посудин середніх розмірів – підокруглих, присадкуватих, з різким вигином тулуба, діаметр максимального розширення однієї з них – 22 см, іншої – 23 см.

Діаметр фрагмента від великої, широковідкритої, з витягнутими вгору потоншеними вінцями, тонкостінної посудини – 23 см. Зберігся верх, можливо, кулястого виробу з заокругленим краєм вінець, без шийки, діаметром 12 см; фрагмент верхньої частини іншої, теж округлої, з вузькими вінцями (без шийки) посудини. Діаметр вінець іншої подібної посудини – 12 см. Від макітроподібних посудин зібрано 26 вінець – 1,3%. П'ять із них мають сліди розмалювання фарбами.

Серед кераміки з розписом є фрагменти верхньої частини великої товстостінної посудини, можливо, макітроподібної форми, із дещо звуженою верхньою частиною та різко відігнутим назовні коротким вінцем. Діаметр її стінок у верхній частині – 42 см, діаметр вінець – 43 см. Товщина стінок виробу – 1,2-1,4 см. На відстані 7 см нижче від краю вінець, імовірно, була прикріплена велика ручка – залишилось місце з'єднання з корпусом. У тісті цієї рідкісної посудини є домішки шамоту, піску. Поверхня досить добре вирівняна ззовні та зсередини (можливо, виготовлена на крузі). З обох боків вона, імовірно, покривалася світло-коричневим ангобом, поверх якого нанесена червоно-ви-

шнева фарба, що добре збереглася. Ця макітра (?) робилася, напевно, стрічковим способом – в одному місці на зламі видно жолобчасте заглиблення, в яке вставлялося гостре ребро іншої стрічки. Всього від цього виробу знайдено 15 фрагментів. Вони виявлені у викиді 1972 або 1973 р. У такому ж технологічному стилі була виконана інша, також велика посудина, що так само має середню домішку крупнотовченого шамоту. Так само, як і в попередній, зовнішня частина пофарбована у вишневий колір. З обох боків наносився ангоб. Подібних уламків, можливо, від однієї посудини, зібрано 9.

Такою самою фарбою покрита ще одна посудина, але суцільно темного кольору, тому на її фоні вишнева фарба проглядається тьмяно. На зовнішній поверхні ще однієї великої (діаметр тулуба близько 42 см), але більш тонкостінної посудини, виготовленої з домішкою крупнозернистого шамоту, збереглася блідо-червона фарба. З середини виріб слабко вирівняний, а весь черепок сіруватого кольору.

Знайдено також три денця столових посудин, які мають діаметри відповідно 16 см, 18 см та 8 см. Останнє дно дещо опущене (можливо, воно від миски, тому що стінки відходять від нього досить полого.

Серед столових виробів всього п'ять орнаментованих фрагментів. Один з них від великої (діаметр більше 40 см) посудини, прикрашеної горизонтально нанесеним штампом у формі широкої лопаточки. Інші – мальованими лініями (шириною 3-4 мм) світлішої і темнішої барви на рожевому, сіро-коричневому, червонуватому тлі. Ці паралельні лінії то сходяться перпендикулярно під кутом, то перехрещуються. Поверхня дуже старанно вирівняна. Від амфор, чаш, покришок залишилось 49 уламків – 2,5%.

Чаші. Чаші мають півсферичний низький тулуб. Серед орнаментацийних мотивів виділяються коса і сітка, обрамлена горизонтальними смужками, інколи розбита вертикальними лініями. На окремих посудинах є рельєфні валяки.

Амфори. До нечисельних виробів пізньотрипільського поселення Голишів слід віднести амфори. Приблизна кількість їх могла становити 35-40 виробів. Це, очевидно, були посудини середніх розмірів з ручками та без них, прикрашені декором і неорнаментовані. Характерною їхньою особливістю є циліндрична висока звужена горловина та округлий тулуб. Край вінця часто звужений і відведений назовні, інколи під прямим кутом [Археологічна спадщина..., 2005, с. 224, рис. 3:2,3,4]. Діаметр амфор досить різний, а відповідно, і

розміри — від 36, 34, 32 см до 26, 22, 20, 16, 12 см. Висота шийки також різна. До певної міри це ще раз доводить умовність поділу між глечиками та амфорами без ручок.

Грушеподібні посудини. Ще менше використовуваним типом посуду були грушеподібні посудини. Ця реліктова форма, хоч і у видозміненому вигляді, дійшла до пізнього Трипілля. Тулуб деяких посудин мав діаметр 25 см, міцні нетовсті стінки, заокруглений край максимально зведених до середини вінець, порівняно добру вирівняність стінок, природну домішку піску. Ззовні нанесена темна барва.

У цих виробках вбачаємо не лише еволюцію форм посуду, але й різноманітний, продуманий, старанно виконаний декор – розпис із різних кольорів або відтиски шнура, орнаментирів, прокреслення, неповторне поєднання шнурового та штампового орнаменту. В декорі безсумнівно, відбилися не лише традиційні та нововироблені мотиви оздоблення, але й певна символіка, сакральність, уявлення про світ, вірування тощо.

Глиняна пластика. Як відомо, антропоморфна та зооморфна пластика властива трипільцям від найдавніших часів [Піцишин, Конопля, 1996, с. 41-73]. Особливо багато знайдено фігурок. Однак в пізніші періоди (в кінці IV – початку III тис. до н. е.) антропоморфні статуетки зникають, а виготовляються лише спрощені зображення бичків. Ці зміни помітні при перегляді колекцій матеріалів із Бодаків біля м. Кременця (розкопки О. Цинкаловського, Ю. Захарука та ін.), Хорова, Костянця, Листвина Дубнівського р-ону Рівненської обл., Голишева Луцького р-ну Волинської обл. [Sunkałowski, 1969, s. 225].

За даними М. Пелещина, фігурки трапилися в такій кількості: Костянець – 4 зооморфні та 2 антропоморфні, Листвин – 3 зооморфні, на чотирьох поселеннях неподалік с. Хорів біля Острога – майже 20 антропоморфних та 2 зооморфні, в Голишеві – уламки 40 зооморфних культових виробів. Вважаємо, що перехід від виготовлення антропоморфної до зооморфної глиняної пластики відображав певні зміни в уявленнях, віруваннях населення, можливо, збільшення ролі скотарства в господарстві.

Загалом, і жіночі фігурки, і зображення биків – це все були символи плодючості, зрозумілої як землеробам, так і скотарям [Пелещин, 1996, с. 60-68]. Для їхнього виготовлення використовувалася та сама глина, що і для кухонних виробів. Серед фігурок тварин у Подністров'ї, Південному Побужжі і на Волині переважали зображення великої рогатої худоби – бичків. На відміну

від фігурок із Костянця, Бодаків, Хорева, де маємо напівсхематичні, невеликі, виготовлені без особливої ретельності, на поселенні Голишів ця глиняна пластика має більші розміри, виконана в іншій манері – з трикутних блоків, добре випалена, коричнево-сірого кольору. Автор перших досліджень цього поселення М. Пелещишин вважав, що вони були навмисно розбиті ще в період існування поселень [Пелещишин, 1996, с. 63]. Він підкреслював їх своєрідну орнаментуку (відтиски шнура в різних композиціях, штампів), навіть монументальність.

Фігурки виготовлені з трикутного або трапецієподібного в поперечному перерізі блока. Задня частина їх розширена і вища, поверхня добре прогладжена, ноги часто відсутні. Передніх частин цих виробів майже не знайдено. Під час розкопок 2004-2005 років виявлено ще 16 уламків фігурок бичків, у тому числі ніг. Вони більше нагадують лапи хижаків, а не копита тварин. Кожна фігурка декорована інакше. Часто це вертикальні відтиски дрібного шнура, інші відбитки укладені рядами навхрест або трикутниками. Кількість відтисків була, імовірно, продумана, зумовлена певною символікою чисел. Є зображення широких заглиблених («ритих») ліній, ромбів. Відчувається старанність, симетричність нанесення орнаментів.

Рідкісний і унікальний шедевр зооморфної пластики знайдено серед більших виробів у Голишеві. Задня частина фігурки передана більш реалістично, прикрашена лініями та відтисками шнура – горизонтальними і навскісними. Останні згруповані строго по 5 відбитків. Подібні вироби знайдено в Листвині Дубнівського р-ну Рівненської обл.

М. Пелещишин зробив порівняння зооморфної пластики з пізньонеолітичних пам'яток Волині двох сусідніх синхронних культур –лійчастого посуду та пізнього Трипілля. На таких відомих пам'ятках КЛП, як Зимне, Чмелюв, Грудек Надбужний, він звернув увагу на знайдену тут своєрідну пластику – 30 біконічних черпаків та глечиків з високими ручками, які у верхній частині прикрашені стилізованими голівками барана. Відмінності у їх виконанні, за спостереженнями дослідника, виявляються на рівні стилізації окремих деталей заглибленого орнаменту. На ручках окремих посудин передані навіть передні кінцівки тварин. У Грудеку Надбужному виявлено черпаки, що мають аж чотири голівки барана (не виключено, ритуальні посудини). Розвиток подібної пластики зумовили, за спостереженням автора, «тривалі зв'язки з дунайськими землеробськими племенами», де подібні мистецькі прояви відомі з кінця

неоліту [Пелещишин, 1989, с. 173].

М. Пелещишин також вказував на незвичайний варіант зооморфної пластики «на пізньотрипільських поселеннях листвинської групи в межиріччі Горині і Стиру», де одночасно або дещо пізніше, крім невеличких фігурок биків, з'являються більш масивні, що мають форму блоків (трикутних, чотирикутних) з головою тварини. У деяких з них модельовані ноги. На поселеннях Костянець, Листвин знайдено півсферичні чаші з вертикальними виступами по краю, що завершуються стилізованим зображенням голови бика. Коротка розвідка автора завершується висновком, що у певних периферійних районах поширення (наприклад, ПТК), виникали локальні форми зооморфного мистецтва, як наслідок специфіки розвитку місцевих племен і ослаблення зв'язків з первісним ареалом їх розселення та під впливом культурних контактів із сусідами [Пелещишин, 1989, с. 174].

Вивчення керамічних матеріалів поселення Голишів має винятково важливе значення для розуміння гончарства, духовної культури тощо пізньотрипільських пам'яток північно-західної Волині. Значна колекція керамічних кухонних та столових виробів, прясел, фігурної пластики уможливило вивчення їхніх художніх особливостей. Фрагменти зооморфних фігурок (не лише биків, але й птаха (?)) свідчать про відмову від виготовлення антропоморфної пластики. Голишів, як ключова найбільш північно-західна пам'ятка, що знаходилася в зоні етнічного стику КЛП, ВНК, ККА, є досить перспективною для вивчення міжетнічних взаємозв'язків та їхнього впливу на формування мистецьких і духовно-культурних рис.

ЛІТЕРАТУРА

Археологічна спадщина Яна Фітцке / за заг. ред. Г. Охріменка. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – 488 с.

Конопля В. Исследования поселений у сел Ярославичи и Малые Дорогостай / В. Конопля // АО 1979. – М., 1980. – С. 286-287.

Пелещишин М. А. Глиняна пластика трипільців в Західній Волині (кінець IV — середина III тис. до н.е.) / М. А. Пелещишин // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1996. – Вип. 5. – Ч. 1. – С. 60-68.

Пелещишин М. Зооморфна пластика в культурах лійчастого посуду і трипільської на Західній Волині / М. Пелещишин // Проблеми історії та археології

давнього населення УРСР. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 173-174.

Піцишин М. Зооморфна пластика поселення Кошилівці / М. Піцишин, В. Конопля // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1996. – Вип. 4. – Ч. 1. – С. 41-73.

Попова Т. А. Зооморфная пластика трипольского поселения Поливанов Яр / Т. А. Попова // КСИА. – М. : Изд-во АН СССР, 1970. – Вып. 123. – С. 8-14.

Synkałowski A. Osiedle kultury trypolskiej w Bodakach nad Horyniem / A. Synkałowski // Wiadomości archeologiczne. – Warszawa, 1969. – XXXIV. – S. 221-227.

Рис. 1. Зображення бізона. Палеоліт.

Рис. 2. Крем'яна фігурка бізона. За О. Кричевським.

Рис. 3. Зображення бика. Палеоліт.

Рис. 4. Крем'яна фігука бабака. За О. Кричевським.

Рис. 5. Північні олені біля водойми.

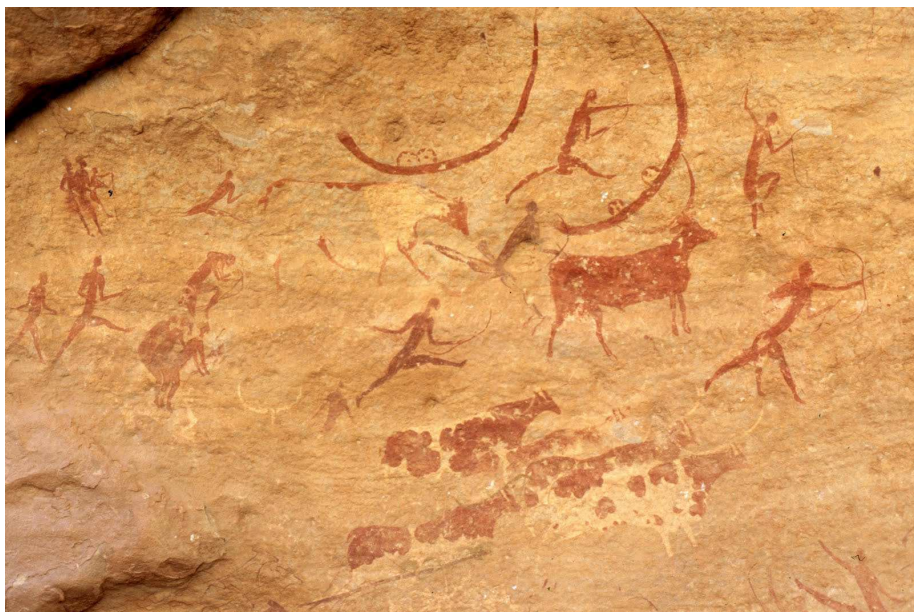

Рис. 6. Малюнки на плато Тассілін-Аджжер.

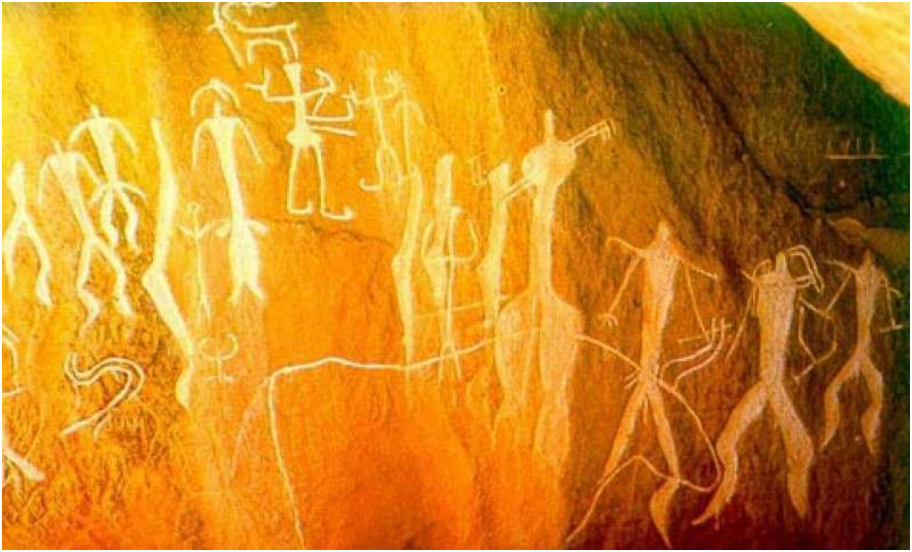

Рис. 7. Наскельні зображення людських фігур.

Рис. 8. Малюнок у печері Ласко. Франція.

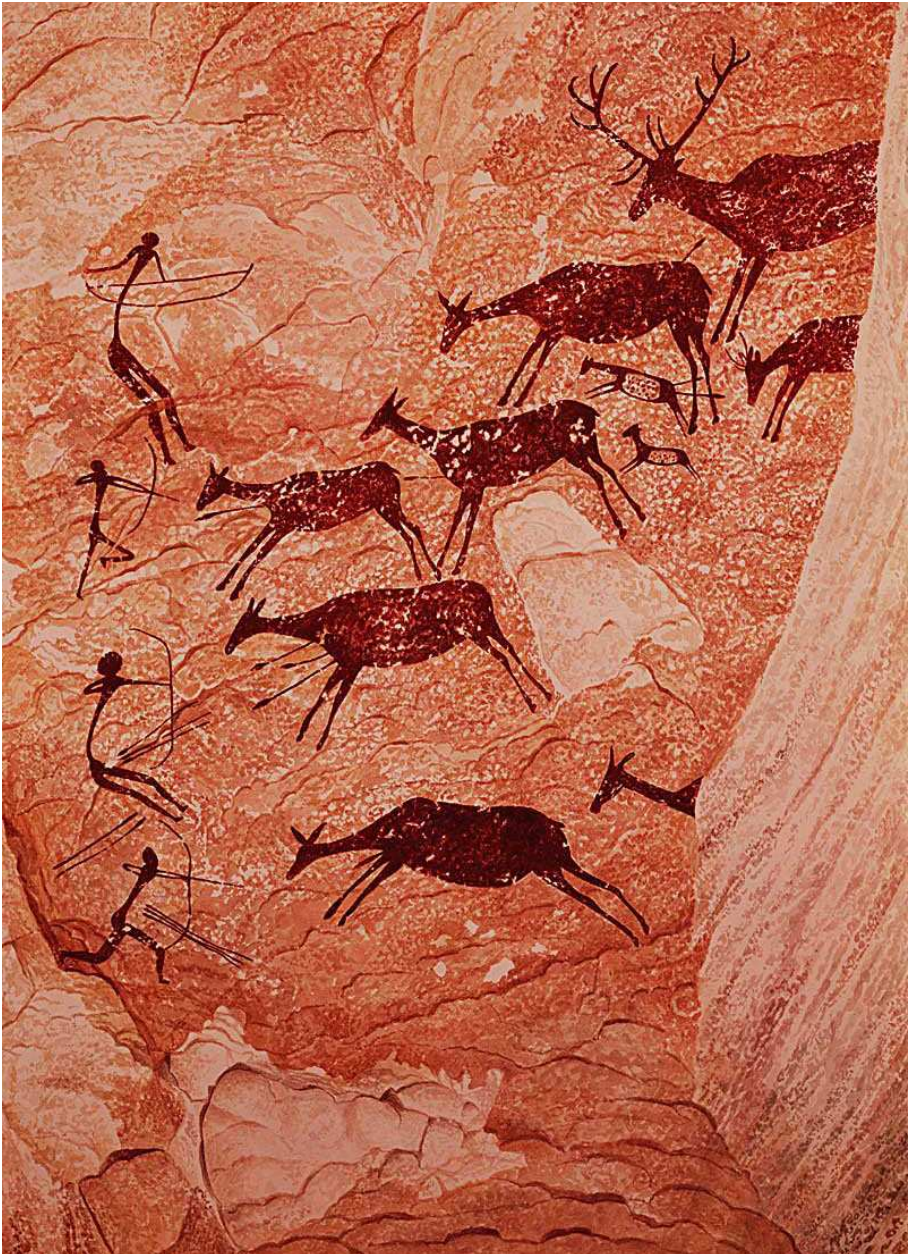

Рис. 9. Розписи в долині Вальторта. Іспанія.

Рис. 10. Петрогліфи в ущелині Гобустан. Азербайджан.

Рис. 11. Бізон атакує людину.

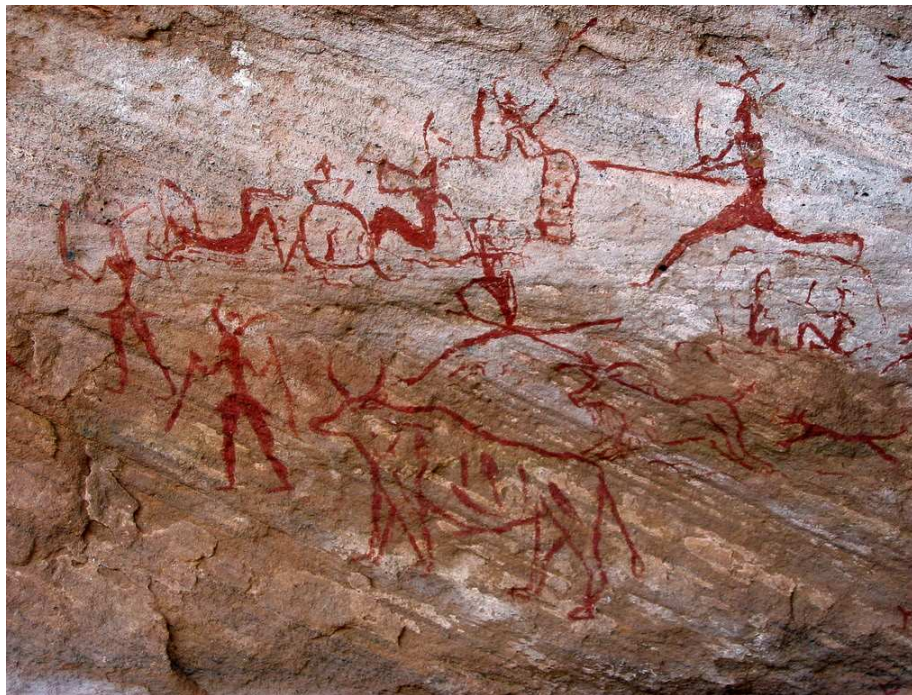

Рис. 12. Наскельне зображення. Сцена полювання.

Рис. 13. Неолітична кераміка.

Рис. 14. Наскельне зображення тварин.

Рис. 15. Розписи в ущелині Зараут-Сай. Узбекистан.

Рис. 16. Реконструкція одягу носіїв катакомбної культури. За З. Васиною.

Рис. 17. Посуд волино-люблінської культури.

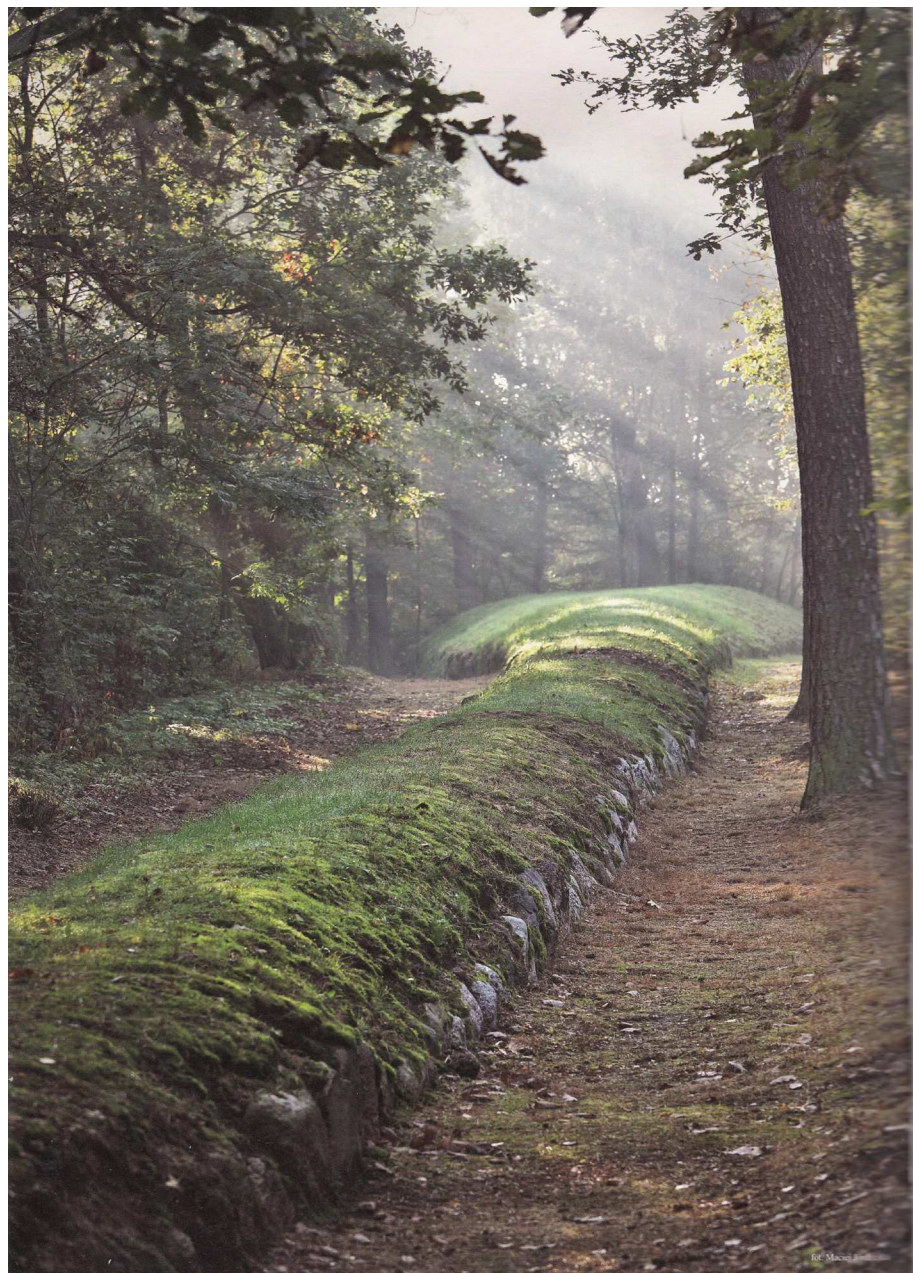

Рис. 18. Поховання КЛП. Польща.

Рис. 19. Житла енеолітичних землеробів.

Рис. 20. Поховання малицької культури. Польща.

Рис. 21. Енеолітичні прикраси. Польща.

fol. Maciej Jórdeczka

Рис. 22. Реконструкція побуту енеолітичного населення.

Рис. 23. Горщик волино-люблінської культури з Голишева.

Рис. 24. Горщик культури Лійчастого посуду із с. Зимне.

*Рис. 2. Голова фігурки видри.
Голишів.*

*Рис. 2. Голова фігурки тварини.
ПТК. Голишів.*

*Рис. 25. Миска ПТК з хрестом.
Голишів.*

0 2 см

*Рис. 26. Фігурка бичка ТК. с. Блищан-
ка, Тернопільська обл.*

*Рис. 27. Фігурка ТК. с. Перемиль,
Горохівський р-н, Волинська Обл.*

*Рис. 28. Фрагменти антропоморф-
них фігурок. с. Блищанка.
Тернопільська обл.*

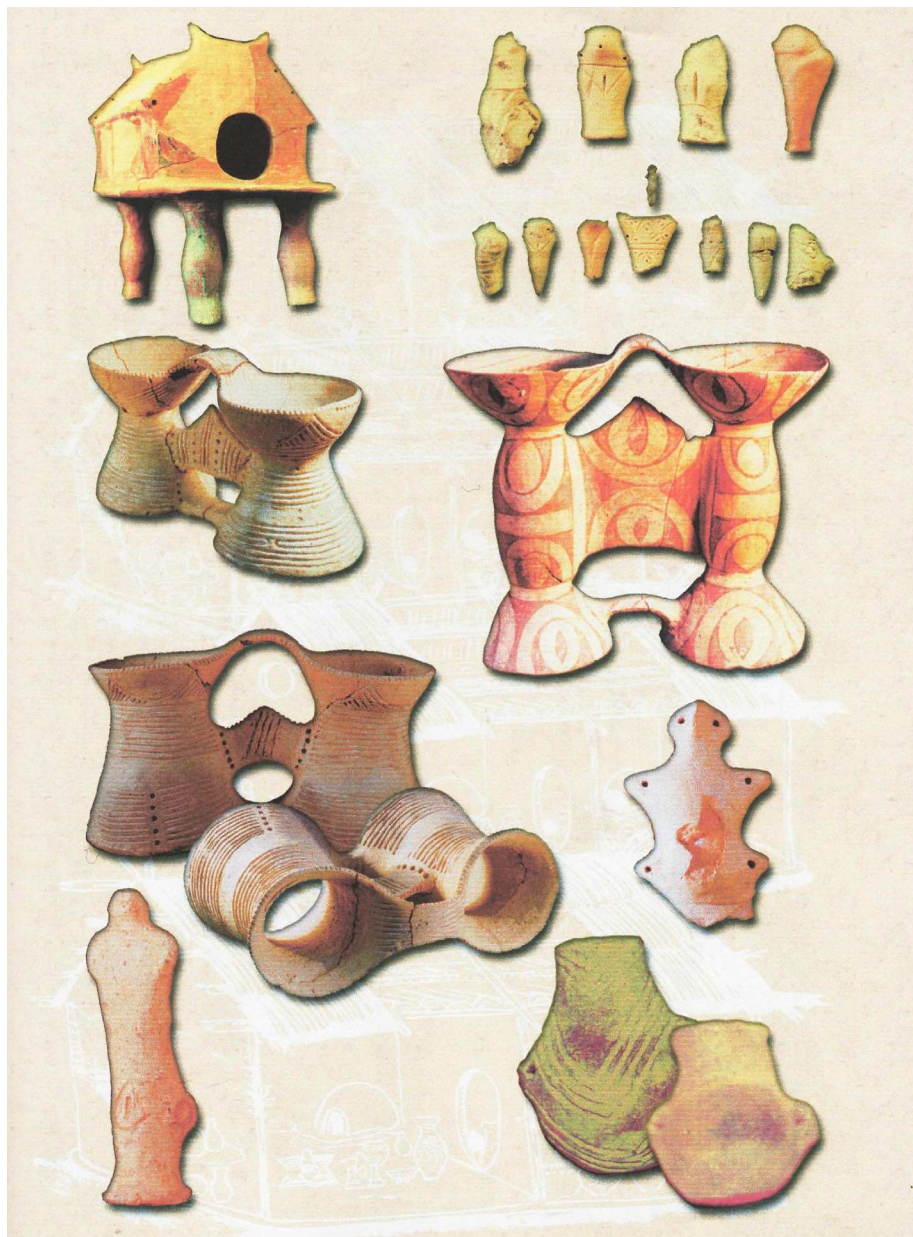

Рис. 29. Керамічні вироби ТК.

Рис. 30. Івання. Поховання ККА.

Рис. 31. Миска ККА з с. Кутянка. Хмельницька обл.

Рис. 32. Вироби доби бронзи: 1. Дорогоща, Хмельницька обл. 2. Могіляни, Рівненська обл. 3, 4 - кераміка катакомбної культури. 5. Бронзовий чекан.

Рис. 33. Миска стжижівської культури. с. Підгайці, Луцького р-ну, Волинська обл.

Рис. 34. Бронзові нараменники лужицької культури.

Рис. 35. Керамічний виріб Лужицької культури.

Рис. 36. Бронзові прикраси лужицької культури.

Навчальне видання

Охріменко Григорій Васильович,

Локайчук Світлана Михайлівна

ДУХОВНА КУЛЬТУРА ПЕРВІСНОГО НАСЕЛЕННЯ

Навчальний посібник для студентів
ївищих навчальних закладів

Підписано до друку ____ Формат 60x80/16. Папір офс. Гарнітура Minion Pro. Ум. друк. арк 11,5 Обл. вид. арк. 10,75. Тираж _____ прим. Замовлення